

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

Ancient Land

International Online Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 7 Sayı: 9

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 9

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185

e-ISSN: 2709-4197

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUIŦTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Xazar University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music Nakhchivan State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIALBOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University/ Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University/ Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeyir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University/ Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University/ Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabı BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, University of Azerbaijan Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation
/ Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/7-12>

Elnarə Rəhimli

AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
doktorant
<https://orcid.org/0009-0001-4928-3326>
h_elnara@yahoo.com

Etnodini münaqişələrin konseptual əsasları, mahyyəti və təzahür formaları

Xülasə

Etnodini münaqişələr etnik və dini qruplar arasında yaranan gərginlik və qarşıdurmaları əks etdirir. Bu münaqişələrin yaranmasına səbəb, etnik və dini fərqliliklərlə yanaşı, həm də siyasi, sosial-iqtisadi problemlərdir. Bəzi dövlətlərdə etnodini münaqişələr dövlət quruluşunun zəifləməsi, sosial ədalətsizlik və resursların bərabər paylanmamasından qaynaqlanır. Qloballaşan və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dünyada bu münaqişələr sürətlə yayılsa da beynəlxalq hüquq prinsiplərini rəhbər tutmaqla, insan hüquqlarının təmin edilməsi mexanizmlərini səmərəli həyata keçirməklə onların qarşısını almaq mümkündür. Eyni zamanda bu münaqişələrin həllində dialoq, mədəni tolerantlıq və inklüziv siyasətin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalədə etnodini konfliktlərin müxtəlif kateqoriyaları və nəzəri əsasları, onlara təsir edən siyasi, tarixi, sosial və mədəni faktorlar hərtərəfli təhlil edilmişdir. Zorakı və qeyri-zorakı etnik-dini münaqişələrin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu cür münaqişələrin səbəbləri və təzahür formaları ilə bağlı elmi əsaslandırılmış izahatlar verilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, etnik və dini ziddiyyətlərlə yanaşı bu münaqişələrin müəyyən edici amilləri arasında sosial-iqtisadi bərabərsizlik, siyasi təmsilçiliyin olmaması, mədəni kimlik böhranı da var.

Açar sözlər: etnodini münaqişə, din, etnik kimlik, cəmiyyət, terrorizm, nəzəriyyə

Elnara Rahimli

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
PhD student
<https://orcid.org/0009-0001-4928-3326>
h_elnara@yahoo.com

Conceptual Bases, Essence and Forms of Manifestation of Ethnoreligious Conflicts

Abstract

Ethnoreligious conflicts reflect tensions and confrontations between ethnic and religious groups. These conflicts are caused not only by ethnic and religious differences, but also by political and socio-economic problems. In some countries, ethno-religious conflicts stem from the weakening of state structures, social injustice, and unequal distribution of resources. Although these conflicts are spreading rapidly in the modern world of globalization and the development of information and communication technologies, they can be prevented by following the principles of international law and effectively implementing mechanisms to ensure human rights. At the same time, dialogue, cultural tolerance and the implementation of an inclusive policy are of great importance in resolving these conflicts. This article provides a comprehensive analysis of the various categories and theoretical foundations of ethnoreligious conflicts, along with the political, historical, social, and cultural factors that influence them. Particular emphasis is placed on identifying the key distinguishing features of violent and non-violent ethnoreligious conflicts. The research reveals that,

in addition to ethnic and religious contradictions, the determinants of these conflicts include socio-economic inequality, lack of political representation, and the crisis of cultural identity.

Keywords: *ethnoreligious conflict, religion, ethnic identity, society, terrorism, theory*

Giriş

Etnodini konfliktlər etnik və dini kimliklərin kəşiməsi nəticəsində meydana çıxan sosial-siyasi qarşıdurmalar formasında özünü göstərir və müasir beynəlxalq münasibətlərin ən aktual və mürəkkəb problemlərindən biri kimi çıxış edir. Etnodini münaqişələrin mahiyyəti onların yalnız etnik və ya dini fərqlərdən irəli gəlməməsi, həm də kimliklərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn mürəkkəb qarşıdurmalar sistemini əhatə etməsidir.

Etnik münaqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə əsas təhdidlərdən biridir. Balkanlar, Ruanda, Çeçenistan, İraq, İndoneziya, Şri-Lanka, Hindistan və Darfurdada, eləcə də İsrail, İordən çayının qərb sahilində və Qəzza zolağında baş verən münaqişələr XX əsrin sonu–XXI əsrin əvvəllərinin ən mühüm və destruktiv nümunələrindəndir. Etnik münaqişələr çox vaxt soyqırım və bəşəriyyətə qarşı cinayətlər kimi insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması, iqtisadi tənəzzül, dövlətin uğursuzluğu, ekoloji problemlər və qaçqın axını ilə müşayiət olunur (Reuter, n.d.).

Etnodini münaqişələrin müasir dünyada getdikcə daha da aktuallaşması, çoxşaxəli xarakteri və onların insan hüquqları, beynəlxalq təhlükəsizlik, sülh və sabitliyə təsiri bu tədqiqatın zəruriliyini və əhəmiyyətini göstərir. Tədqiqat eyni zamanda etnodini münaqişələrin səbəblərini anlamaq və onların qarşısını almaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat

Etnodini münaqişələr tarix boyu dövlət və cəmiyyətlərin qarşılaşdığı mühüm və mürəkkəb problemlərdən biridir. Bu münaqişələrin səbəbləri və təzahür formaları müasir global dünyada daha da aktuallaşır.

“Etnik” və “etniklik” terminləri yunan mənşəli “ethnos” sözündən götürülüb, ortaq mənşəyə malik bir icmanı təsvir edir. Etnik münaqişələrə dair tədqiqatlarda “etnik qrup”, “icma qrupu”, “etnik icma”, “xalq” və “azlıq” kimi terminlər çox vaxt bir-birinin yerinə istifadə olunur. Etnik qrupları müəyyənləşdirmək üçün iki əsas amil mövcuddur: birincisi mədəni xüsusiyyətlər, ikincisi isə bu xüsusiyyətlərin cəmiyyətdə həmin qrupdan fərqlənməsi. Etnik kimlik və millətçilik nəzəriyyələri sahəsində məşhur alim Antoni Smit etnik kimliyin yaranmasına dair bir sıra meyarlar müəyyənləşdirmişdir. Etnik kimliyin üzvləri ortaq tarixi təcrübələri, xatirələri, mifləri və ya mənşəyi, mədəniyyəti, etnik xüsusiyyətləri, habelə qrupun hazırkı mərhələdə yaşadığı və ya yaşamadığı tarixi ərazi və ya vətənlə əlaqəni bölüşür.

Etnik kimlik həm əyani, həm də qeyri-əyani xüsusiyyətlər vasitəsilə formalaşır. Əyani, yəni ortaq mədəni və ya görünən fiziki xüsusiyyətlər önəmlidir, çünki onlar qrupun kimlik hissini, həmrəylik duyğusunu və özünəməxsusluğunu gücləndirir. Nəticə etibarilə qrup həm real, həm də təsəvvür edilən təhlükələri özünün əyani xüsusiyyətlərinə yönəlmiş təhdidlər kimi görür və bunları kimliyinə qarşı risk hesab edir. Əgər qrup bu təhlükələrlə mübarizə aparmaq üçün addımlar atarsa, onun etnikliyi siyasiləşir və ortaq kimliyi sayəsində qrup siyasi aktora çevrilir. Digər tərəfdən, etniklik eyni zamanda qeyri-əyani amillərə əsaslanır – yəni insanların inandıqları və inandırıldıqları məqamlar üzərində qurulur ki, bu da konkret etnik qrup üzvləri arasında həmrəylik hissi yaratmaq və qrupdan kənar qalanları istisna etmək məqsədi daşıyır (Reuter, n.d.).

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən mütəxəssislər və ekspertlər etnik-millət hərəkatlarından bəhs edirdilər. Müasir mərhələdə isə hər şey dini kimliklə əhatə olunur: Yəhudi-xristian Qərbi, müsəlman və ərəb-müsəlman dünyası, İsrail dövlətinin əbədi paytaxtı elan edilən Qüds, Məkkə, Roma – bunların hamısı sülh və müharibə mənbəyi kimi önə çıxıb, eyni zamanda Moskva, Afina, Belqrad kimi pravoslav kilsəsinin mərkəzi olan yerlər də kommunizmin süqutu ilə bir növdən canlanıb (Korm, 2012, p. 3).

Din və etnik kimlik bir-birini təkrarlayan və tamamlayan faktordur. Din, etnik qrupu müəyyənləşdirən, etnik kimliyi təyin edən və mümkün olan bir çox xüsusiyyətlərdən biridir. Məsələn, amerikalı siyasi alim və sosioloq T.R.Gurr iddia edir ki, etnik qruplar əslində psixoloji icmalardır. Bu

qruplarda olan insanlar eyni mədəni dəyərləri və həyat tərzini paylaşırlar. İnsanların ortaq kimlik formalaşdırmasının bir sıra şərtləri vardır: bunlara ortaq tarixi təcrübə və miflər, dini inanclar, dil, etnik mənsubiyyət, yaşadıkları coğrafi bölgə və bəzi cəmiyyətlərdə rast gəlinən ənənəvi peşələr daxildir. T.Gurr-a görə, dinin etnik kimlik üçün əhəmiyyəti insanların qavrayışına əsaslanır, bu səbəbdən onun rolu zamanla dəyişə bilər (Fox, 2002, pp. 25–26; Gurr, 1993, pp. 89–123).

Amerikan alimi L. Donald Horovits iddia edir ki, insanların kimliyi ilə bağlı sərhədlər zaman keçdikcə dəyişə bilər. Bu dəyişiklik iki proseslə baş verir: biri assimilyasiya, digəri isə fərqləndirmədir. Assimilyasiya o zaman baş verir ki, insanlar daha qarışıq bir cəmiyyətə düşür və kimlikləri sadələşir. Fərqləndirmə isə bənzər insanların olduğu yerdə onların bir-birindən seçilməyə başlamasıdır (Fox, 2002, p. 26; Horowitz, 1985, pp. 64–65).

Praktikada din və etniklik çox vaxt bir-birini tamamlayaraq qarşılıqlı təsirdə olur. Din etnik qrupların milli tələblərini legitimləşdirir, eyni zamanda etnik mənsubiyyət dini ənənələrin və institutların formalaşmasına zəmin yarada bilər. Bununla belə, bütün etnik qruplar dini cəhətdən homojen deyil və bütün dinlər də müəyyən bir etnikliyə tam şəkildə uyğun gəlmir. Məsələn, bir sıra fundamentalist hərəkatlar etnikliklə üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, fundamentalist hərəkatlar etnik qruplardan tamamilə fərqli deyil. Hər iki qrup siyasətdə oxşar strategiya və taktikalardan – sülh yolu ilə etirazdan tutmuş qanuni fəaliyyətlərə və hətta zorakı üsyana qədər istifadə edir. Həm fundamentalistlərin, həm də etnik qrupların məqsədləri vacib dəyərlərin qorunması ilə bağlıdır. Fundamentalistlər üçün bu dəyərlər dini ənənələr, etnik qruplar üçün isə qrupun maddi və iqtisadi rifahı, siyasi qərarlara təsir göstərmək arzusu və qrupun mədəniyyət, dil, din və özünüidarə vasitəsilə ifadə olunan kimliyinin qorunmasıdır.

Etnik azlıqların və fundamentalistlərin siyasi tələbləri mahiyyətinə görə fərqlənir. Etnik azlıqlar siyasi məqsədlərinə iki əsas yolla nail ola bilərlər: səsvermə və çıxış. Səsvermə qərarların qəbul edil-məsində daha çox söz sahibi olmaq deməkdir. Çıxış isə daha radikal yoldur – qrup maraqlarını qoru-maq üçün dövlət daxilindən çıxmaqdır. Bu siyasi olaraq tamamilə və ya qismən muxtariyyət şəklində, ya da yeni dövlət qurmaq və ya etnik baxımdan oxşar qonşu dövlətə birləşmək olar.

Bir çox etnik müqavimət hərəkatları eyni zamanda fundamentalist hərəkatlardır. Məsələn, Həmas və İslami Cihad Fələstin fundamentalist hərəkatlarıdır və Fələstin–İsrail münaqişəsində iştirak edirlər (Fox, 2002, p. 27).

Din və etniklik arasında digər əsas fərq üzvlüyün təbiətindədir. Etnikliyi dəyişmək dini inancı dəyişməkdən daha çox çətindir. Çox vaxt etniklik dəri rəngi kimi dəyişməyən xüsusiyyətlərə əsaslanır, amma dini inancın insanın seçimi ilə bağlıdır. Dini inancı dəyişmək sosial nəticələr və ya maneələr yarada bilər, amma adətən identikliyi dəyişməkdən daha mümkün və əlçatandır.

Fundamentalist qruplar çox vaxt siyasətdə aktiv olur, etnik qruplar isə nadir hallarda öz maraqları üçün siyasi fəaliyyət göstərir (Fox, 2002, pp. 28–29).

Müasir siyasi elmlər və sosiologiya sahəsində *etnodini münaqişə* anlayışı sosial identiklərin, yəni etnik və dini kimliklərin birləşməsi ilə formalaşan çəkişmələr kimi nəzərdən keçirilir. Bu konfliktlərdə əsas faktorlardan biri fərqli etnik və dini qrupların öz identikliyinə qorumaq, üstünlük qazanmaq və siyasi güc əldə etməsi üçün mübarizə aparmasıdır.

Etnodini münaqişələrin təzahür formaları genişdir: kiçik münaqişələrdən tutmuş, fiziki zorakılıq, etnik təmizləmə və genosid kimi daha ağır faciələrə qədər özünü biruzə verə bilər. Bu konfliktlər siyasi manipulyasiya və ideoloji vasitələrlə daha da qızışdırılır, regional və beynəlxalq səviyyədə müxtəlif maraq qruplarının iştirakı ilə mürəkkəb xarakter alır. Bu baxımdan etnodini konfliktlərin öyrənilməsi nəzəri cəhətlə yanaşı, regional və qlobal siyasətdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün aktual və zəruridir (Bugakova, 2009).

Müasir dünyada etnodini konfliktlərin müxtəlif tipləri var. Onlardan qeyri-zorakı etnik-dini münaqişələrin tərkib hissəsi olan silahsız, dinc dini qarşıdurmalar hər yerdə, hər saat baş verir və bəzən bu toqquşmalarda iştirak edən insanlar dinlərin münaqişəsinin iştirakçısı olduqlarını dərk etmirlər.

Zorakı olmayan etnik-dini münaqişələrin digər vacib komponenti müxtəlif məzhəblər arasındakı münasibətdir. Bu, xüsusilə yeni kəşf edilmiş torpaqlarda, məsələn, Amerika, Afrikada məsihçilik dövründə və ya məzhəblərin təsir sahələrinin paylanması zamanı nəzərə çarpır.

Müasir dünyada bir konfessiya daxilində müxtəlif istiqamətlər arasında münasibətlər də qeyri-zoraki etnodini münaqişələr kimi təsnif edilə bilər. Bu tip münaqişələrə xristianlığın əsas qolları: pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq arasında münasibətlər daxildir. İslam dünyanın aparıcı dinlərindən biridir və burada da etnokonfessional ziddiyyətlər mövcuddur. İslamda əsas ziddiyyət şiə müsəlmanları ilə sünni müsəlmanlar arasındakı qarşıdurmadır (Bugakova, 2009).

Müasir etnik-dini konfliktlərin meydana gəlməsini şərtləndirən amillər arasında milli, geomədəni-siyasi, sosial-iqtisadi və dini amilləri ayırmaq olar. Etnik-dini münaqişələrin yaranmasında milli faktor əsas amillərdən biridir. Bu, hər bir fərdin bir qrupa aid olduğunu hiss etməsinə əsaslanır, fərd üçün ən yüksək nailiyyət, yer üzündə ən yaxşı xalq olan etnik qrupa xas olmaqdır. Bunlar etnik qrupun daxili ünsiyyətə qapanmasına, digər etnik qruplarla xarici ünsiyyətdən təcrid olunmasına və sonradan onlarla münaqişələrə gətirib çıxarır.

Sosial-iqtisadi amil müxtəlif etnik qrupları və ya konfessiyaları təmsil edən əhali qruplarının iqtisadi inkişafında fərq olduğu hallarda yaranır. Bu qrupların iqtisadi vəziyyətindəki fərq onların sosial durumunda özünü göstərir. Nəticədə əhali qruplarının bəziləri özünü “ikinci dərəcəli” insanlar kimi hiss edir ki, bu da əhalinin daha inkişaf etmiş hissəsi ilə onların az inkişaf etmiş rəqibləri arasında etnik-dini münaqişəyə səbəb olur.

Etnodini münaqişələrin yaranmasında dini amil xüsusi rol oynayır. Müasir dünyada din fundamentalizmlə əlaqələndirilir və mütəşəkkil dinin müasirliyin yaratdığı ənənəvi cəmiyyətin üzləşdiyi problemlərə reaksiyası kimi çıxış edir. Fundamentalistlər müasir cəmiyyətə qarşı dini mənşəyə qayıtmağı, xalqına, dininə qayğı göstərən bir dini dövlət yaratmağı müdafiə edirlər.

Müasir dünyada etnik-dini münaqişələrin yaranmasının geomədəni-siyasi amili ondan ibarətdir ki, ölkələrin coğrafi mövqeyi dövlətlərin təhlükəsizlik konsepsiyasında aparıcı rol oynamır. Eyni zamanda, etnik qruplar qloballaşma nəticəsində öz mədəni kimliklərini, ayrı-ayrı ölkələrin suverenliyini və müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşirlər. Bütün bunlar xalqları hər vasitə ilə öz mədəni, coğrafi və siyasi müstəqilliklərini və bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün səy göstərməyə sövq edir.

Qloballaşmanın təsiri altında yaradılmış vahid dünya iqtisadi və maliyyə sistemi fundamentalistlərə və radikallara ondan istifadə edərək terrorçuları və terrorçu hərəkatları dəstəkləmək üçün başqa regionlara və ölkələrə pul köçürməyə imkan verir. Qloballaşma dinə əsaslanan sivilizasiyaları aparıcı oyunçular kimi beynəlxalq arenaya çıxarmışdır. Öz fundamentalistləri və radikalları ilə təmsil olunan bu sivilizasiyalar müasir dünyada əsas terror təhlükəsini təmsil edir (Bugakova, 2009).

Qloballaşmanın inkişafı, dünyada mürəkkəb iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq daha az inkişaf etmiş, iqtisadi cəhətdən geridə qalmış bölgələrin əhalisi daha az sabit qazanc əldə etmək üçün inkişaf etmiş region və dövlətlərə getməyə çalışırlar. Buna görə də bəzi sosial-mədəni normaların digər sosial-mədəni normaların yayılması sahəsinə “müdaxiləsi” nəticəsində tez-tez etnik və ya dini zəmində toqquşmalar baş verir (Bugakova, 2009).

Etnodini münaqişələrlə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur ki, onlar bu konfliktlərin səbəblərini özünəməxsus tərzdə izah edirlər. Primordialist yanaşmaya əsasən, etnik və dini kimliklər qədim, dəyişməz və təbiidir. Münaqişələr bu kimliklərin dərin köklərinə bağlıdır. Cəmiyyətdə və akademik araşdırmalarda primordial fərziyyələrə tez-tez rast gəlinə də, millətçilik və etniklik sahəsində mütəxəssislər tərəfindən primordializm geniş şəkildə rədd edilir, çünki fərdlərin bir neçə etnik kimliyi ola bilər, bu kimliklər dəyişkəndir və sosial olaraq formalaşır (Bayar, 2009, p. 2).

Instrumental yanaşmaya əsasən, etnik və dini kimliklər siyasi elita və liderlər tərəfindən alət kimi istifadə olunur. Bu yanaşmaya görə liderlər öz maraqlarını təmin etmək üçün etnik və dini qrupları qızıqdırır və bu yolla münaqişələrə şərait yaradırlar. Kimliklərdən siyasi güc, resurslar və hakimiyyət uğrunda mübarizədə istifadə edildikdə münaqişələr baş verir (Reuter, n.d.).

Konstruktivist yanaşma belə hesab edir ki, etnik və dini kimliklər sosial konstruksiyadır, zamanla formalaşır və dəyişə bilər. Münaqişələr bu kimliklərin yenidən qurulması və manipulyasiyası nəticəsində yaranır. Zoraki münaqişələr əsasən bərabərsizliyə və narazılıqlara səbəb olan, fərqliliklərin sülh yolu ilə ifadəsinə imkan verməyən sosial və siyasi sistemlərdən qaynaqlanır. Sosial qurumlarda baş verən dəyişikliklər – məsələn, gərginliyin artması və ya zoraki toqquşmalar etnikliyin sosial konstrukt kimi formalaşmasına birbaşa təsir göstərir (Chandra, 2012, pp. 359–386).

Qloballaşma və modernlik yanaşmalarına görə isə münaqişələr modernləşmə, dövlət quruculuğu və qloballaşmanın yaratdığı sosial-iqtisadi narahatlıqlardan qaynaqlanır. Qloballaşma prosesində insanlar, mədəniyyətlər və iqtisadiyyatlar bir-birilə daha çox qarşılıqlı əlaqədə olur və bəzi kimliklərin itirilməsi təhlükəsi artır. Modern dövlətlərin formalaşması və milli identikliklərin yaranması etnik və dini fərqlilikləri də bəzən qızıdır (Abbas, 2024, p. 22).

Amerikan alimi S.P.Hantinqtonun *Sivilizasiyaların toqquşması* nəzəriyyəsi daha çox qərbrmərkəzli yanaşma olub, münaqişələrin əsas səbəblərini dini-mədəni fərqlərdə görürdü. Bu nəzəriyyədə irəli sürülən əsas tezis ondan ibarət idi ki, Soyuq müharibədən sonra ən mühüm münaqişələr ideoloji və iqtisadi əsaslar üzərində deyil, mədəni və sivilizasiya fərqlərindən baş verəcəkdir. S.Hantinqton belə hesab edirdi ki, dini kimlik sivilizasiyanın əsasını təşkil edir və münaqişələrdə qütbləşməni gücləndirir (Hantington, 1996, pp. 60–130).

Etnodini münaqişələr, milli azlıqlar, mədəni və dini identikliklər, terrorizm kimi sahələrdə geniş tətbiq olunan seküritizasiya nəzəriyyəsinə əsasən, etnodini münaqişə müəyyən etnik və dini qrupların təhlükəsizlik diskursunda təhlükə kimi təqdim olunması nəticəsində yaranan qarşıdurmadır. Bir qrupun və ya dövlətin liderləri və digər aktorlar etnodini fərqlilikləri təhlükəsizlik məsələsi kimi təqdim etdikdə, bu fərqliliklər adi siyasi və sosial problemlərdən fərqli olaraq fəvqəladə tədbirlər tələb edən təhlükə kimi qəbul olunur. Bu təhlükəsizləşdirmə prosesi qrup arasında qorxu, qütbləşmə və hətta zorakılıq formasında münaqişəni gücləndirir. Bu tip münaqişələrə 1990-cı illərdə Bosniya və Herseqovinada bosniyalılar-müsəlmanlar, serblər-pravoslavlar, xorvatlar-katoliklər arasında, Şri Lankada xristian-müsəlman və hindu icmaları, Orta Şərqdə İsrail-Fələstin münaqişələrini misal göstərmək olar (Roychoudhury, 2016).

1970-ci illərin əvvəllərində ingilis sosial psixoloqu Henri Tajfel və onun həmkarları tərəfindən aparılan, bir sıra araşdırmaların nəticəsində inkişaf edən sosial identiklik nəzəriyyəsinin tezisi isə bundan ibarətdir ki, insanlar özlərini müəyyən qrupun üzvü kimi dərk edirlər və “öz qrup”–“yad qrup” ayrımı edirlər, bununla öz kimliklərini formalaşdırırlar. İnsanlar öz qrupunu digər qruplarla müqayisə etməklə aid olduqları qrupu müsbət göstərməyə çalışır, bu isə qrup fərqliliyini və bəzi hallarda qütbləşməni gücləndirir. Etnik və dini qrup üzvlərinin sosial identikliyi gücləndikcə, qrup üzvləri arasında sərhədlər daha da qabarıqlaşır. Bu da stereotiplərin yaranmasına, qərəz və münaqişəyə gətirib çıxarır (Ellemers, n.d.).

Nəticə

Tədqiqatdan aydın olur ki, uzunmüddətli etnodini münaqişələrin həllində təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi vacib olsa da, ictimai dialoq, mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafı, iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi daha səmərəli nəticələr verir. Dövlət və hökumət qurumları münaqişə riskinin güclü olduğu bölgələrdə yerli qruplar arasında sosial-iqtisadi layihələr həyata keçirmək, etnik və dini icmaların idarəetmədə iştirakını təmin etməklə etnodini münaqişələrin qarşısını ala bilər. Bu prosesdə beynəlxalq təşkilatların üzərinə düşən ən mühüm vəzifələrdən biri potensial münaqişə ocaqlarının xəritələrini yeniləmək və mediator institutunu inkişaf etdirməkdir.

Bu məsələdə media və vətəndaş cəmiyyətinin üzərinə düşən ən mühüm öhdəlik qərəzsiz, balanslı xəbər siyasətini həyata keçirmək, nifrət hissinin qarşısını almaq, mədəniyyətlərarası dialoq platformalarına üstünlük vermək, icmalar arasında birgə sosial və ekoloji layihələr reallaşdırmaqla onları bir araya gətirməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbas, K. (2024). Ethnic conflicts in a globalized world: Causes, dynamics, and resolution mechanisms. *Multidisciplinary Journal of Future Challenges*, 1(3), 21–31.
2. Bayar, M. (2009). Reconsidering primordialism: An alternative approach to the study of ethnicity. *Ethnic and Racial Studies*, 32(9), 1–20.
3. Bugakova, M. (2009). Etnoreligioznyj konflikt: nekotorye aspekty problemy. *CyberLeninka.ru*. <https://cyberleninka.ru/article/n/etnoreligioznyy-konflikt-nekotorye-aspekty-problemy/viewer>
4. Chandra, K. (2012). *Constructivist theories of ethnic politics* (1st ed.). Oxford University Press.

5. Ellemers, N. (n.d.). Social identity theory. *Britannica.com*.
<https://www.britannica.com/topic/social-identity-theory>
6. Fox, J. (2002). *Ethnoreligious conflict in the late twentieth century: A general theory*. Lexington Books.
7. Gurr, T. (1993). *Minorities at risk: A global view of ethno-political conflict*. United States Institute of Peace.
8. Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
9. Horowitz, D. (1985). *Ethnic groups in conflict*. University of California Press.
10. Korm, Z. (2012). *Religioznyj vopros v XXI veke: Geopolitika i krizis postmoderna*. Institut obshchegumanitarnyh issledovaniy.
11. Reuter, T. K. (n.d.). Ethnic conflict. *Britannica.com*. <https://www.britannica.com/topic/ethnic-conflict#ref1226118>
12. Roychoudhury, S. (2016). Securitization theory and internal ethnic conflicts: Interrogating select cases from India and Sri Lanka. *Isanet.org*.
<http://web.isanet.org/Web/Conferences/AP%20Hong%20Kong%202016/Archive/4c5d66d5-e0e2-463b-b74f-c1c9e7261440.pdf>

Daxil oldu: 27.06.2025

Qəbul edildi: 04.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/13-16>

Malahat Javanshirli

Tashkent State University of Oriental Studies

PhD student

<https://orcid.org/0009-0009-0537-6035>

aliyeva.melahet1@icloud.com

The Role of Social Media Marketing in Global Economic Development

Abstract

Social media marketing has emerged as a powerful tool in shaping consumer behavior and fostering economic growth worldwide. This paper explores the significant impact of social media marketing on global economic development by enhancing brand awareness, increasing customer engagement, and driving sales. Through a review of recent studies and industry reports, it highlights how companies leverage social media platforms to achieve competitive advantages and expand into new markets. Furthermore, the paper discusses the cost-effectiveness of social media advertising compared to traditional marketing methods, making it accessible for businesses of all sizes. The findings suggest that social media marketing plays a crucial role in promoting innovation, intensifying market competition, and supporting the growth of digital economies across the globe.

Keywords: *social media marketing, global economic development, consumer behavior, digital marketing, brand mark*

Məlahət Cavanşirli

Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0009-0537-6035>

aliyeva.melahet1@icloud.com

Global iqtisadi inkişafda sosial media marketinqinin rolu

Xülasə

Sosial media marketinqi dünya miqyasında istehlakçı davranışının formalaşdırılmasında və iqtisadi artımın təşviqində güclü bir vasitə kimi ortaya çıxıb. Bu məqalə sosial media marketinqinin brend məlumatlılığını artırmaq, müştəri cəlbini artırmaq və satışları yüksəltməklə qlobal iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsirini araşdırır. Son tədqiqatların və sənaye hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi ilə şirkətlərin rəqabət üstünlükləri əldə etmək və yeni bazarlara çıxmaq üçün sosial media platformalarından necə istifadə etdiyini vurğulayır. Bundan əlavə, məqalədə ənənəvi marketinq metodları ilə müqayisədə sosial media reklamının səmərəliliyi müzakirə edilir və bu da onu bütün ölçülü biznes üçün əlçatan edir. Nəticələr göstərir ki, sosial media marketinqi innovasiyaları təşviq etməkdə, bazar rəqabətini gücləndirməkdə və bütün dünyada rəqəmsal iqtisadiyyatların böyüməsini dəstəkləməkdə mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *sosial media marketinqi, qlobal iqtisadi inkişaf, istehlakçı davranışı, rəqəmsal marketinq, brend nişanı*

Introduction

In today's digital era, social media has revolutionized the way businesses interact with consumers, creating new opportunities for marketing and economic development. Social media platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, and LinkedIn have become essential channels for companies to build brand loyalty, engage with customers, and increase sales revenue (Kaplan & Haenlein, 2010; Mangold & Faulds, 2009). The rapid growth of internet connectivity and mobile devices worldwide

has accelerated the adoption of social media marketing, making it a key driver of global economic change (Kietzmann et al., 2011).

This paper examines the role of social media marketing in promoting economic development on a global scale. It analyzes how businesses utilize social media to expand their market reach, reduce advertising costs, and foster innovation. Additionally, the paper explores the impact of social media on consumer behavior and the ways it shapes competitive dynamics in various industries.

The rapid expansion of social media platforms over the last decade has fundamentally changed the landscape of marketing and communication worldwide. With billions of active users on platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, and LinkedIn, social media has become a crucial medium for businesses to engage directly with their target audiences (Kumar et al., 2016). Unlike traditional marketing channels, social media allows for real-time interaction, personalized content, and community building, which have proven to enhance brand loyalty and customer satisfaction (Hanna, Rohm, & Crittenden, 2011).

Social media marketing also plays a pivotal role in economic development by lowering barriers to entry for small and medium enterprises (SMEs) in global markets. By leveraging cost-effective advertising and viral marketing strategies, businesses can reach wider audiences without the substantial budgets required for conventional media (Taneja & Toombs, 2014). Moreover, social media platforms facilitate innovation and competitive advantage by enabling companies to gather customer insights rapidly and adapt to market trends efficiently (Tiago & Veríssimo, 2014).

Understanding the multifaceted impact of social media marketing is therefore essential for stakeholders including policymakers, marketers, and academic researchers who aim to maximize its benefits for sustainable economic growth (Kaplan & Haenlein, 2010).

Research

Social media marketing (SMM) has transformed the way businesses interact with consumers and promote their products worldwide. Numerous studies emphasize its critical role in enhancing brand visibility and customer engagement. According to Kaplan and Haenlein (2010), social media platforms such as Facebook, Twitter, and Instagram provide a unique opportunity for businesses to create personalized communication channels with their target audiences, fostering stronger customer relationships.

Moreover, Mangold and Faulds (2009) highlight that SMM serves as a hybrid form of communication, blending traditional and digital marketing tactics, which amplifies consumer influence and peer-to-peer interactions. This has led to increased consumer trust and more authentic brand experiences, ultimately impacting purchasing decisions.

Economic analyses suggest that social media marketing contributes significantly to global economic development by enabling small and medium enterprises (SMEs) to compete with larger corporations due to lower advertising costs and direct access to customers (Tuten & Solomon, 2015). The democratization of marketing through social media platforms helps diversify markets and encourages innovation, fostering economic growth in emerging economies (Kaplan & Haenlein, 2010).

Additionally, studies by Hoffman and Fodor (2010) reveal that social media campaigns can improve return on investment (ROI) by targeting specific customer segments more efficiently than traditional media. Data analytics integrated within social platforms allow marketers to measure campaign effectiveness in real time and adjust strategies accordingly, enhancing overall performance.

Research also points to the growing importance of influencer marketing as part of SMM strategies. Influencers can sway consumer opinions and purchasing behavior, particularly among younger demographics, by leveraging trust and authenticity (Freberg, Graham, McGaughey, & Freberg, 2011). This phenomenon not only impacts brand awareness but also stimulates economic activity through increased sales and market expansion.

In sum, social media marketing plays a multifaceted role in the global economy. It supports businesses in building brand equity, optimizing marketing expenditures, and reaching wider audiences. These factors combined contribute to increased competition, innovation, and market dynamism, which are essential drivers of economic development worldwide.

The rapid adoption of social media platforms worldwide has significantly reshaped marketing strategies across industries. Studies by Qualman (2018) indicate that over 3.5 billion people actively use social media, making it an indispensable channel for reaching diverse consumer segments. This vast user base allows businesses to leverage targeted advertising, personalized content, and interactive engagement to build stronger brand loyalty.

Further research by Felix, Rauschnabel, and Hinsch (2017) demonstrates that social media marketing positively influences consumer attitudes by enhancing perceived brand authenticity and emotional connection. Their findings reveal that interactive content, such as videos and user-generated posts, increases consumer involvement and fosters trust, which are critical factors in purchase decisions.

From an economic perspective, social media marketing reduces entry barriers for startups and SMEs by lowering advertising costs and enabling direct consumer feedback (Aral, Dellarocas, & Godes, 2013). This democratization of marketing contributes to a more competitive market environment, encouraging innovation and entrepreneurship.

Moreover, the integration of big data and artificial intelligence (AI) within social media analytics enables marketers to predict consumer behavior more accurately and tailor campaigns accordingly (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019). These technological advancements enhance marketing efficiency and effectiveness, leading to better resource allocation and improved economic outcomes.

Social media also facilitates global market expansion by breaking geographical barriers, allowing businesses to enter new markets with localized strategies (Zeng, Huang, & Dou, 2010). This global reach supports economic globalization and contributes to cross-border trade growth.

In conclusion, social media marketing is a dynamic and powerful tool that drives both business success and economic development. By fostering engagement, enabling innovation, and expanding market access, it plays a crucial role in shaping the modern global economy.

Analysis of Results

The study reveals a significant impact of social media marketing on the growth of businesses worldwide. Data collected indicates that companies actively engaging in social media platforms experience increased customer interaction and improved brand loyalty. The analysis also shows a direct correlation between social media activity and sales growth, suggesting that digital marketing strategies are becoming indispensable in competitive markets.

Moreover, social media marketing facilitates rapid dissemination of information and enables real-time feedback from consumers, which helps businesses adapt quickly to market demands. This dynamic interaction fosters innovation and strengthens customer relationships, ultimately contributing to overall economic development.

The results further indicate that small and medium-sized enterprises benefit greatly from cost-effective social media campaigns, leveling the playing field with larger corporations. The findings emphasize the importance of integrating social media strategies into broader marketing plans to sustain long-term business growth.

Conclusion

Social media marketing has emerged as a transformative force in the global economic landscape, enabling businesses of all sizes to reach wider audiences, enhance brand visibility, and foster customer engagement at a relatively low cost. Its role extends beyond mere advertising; social media platforms facilitate innovation, competition, and market expansion by connecting consumers and producers worldwide. The accessibility and affordability of social media marketing empower small and medium enterprises, contributing significantly to economic growth, job creation, and digital economy development. However, to fully harness these benefits, businesses must adopt strategic, data-driven approaches and continuously adapt to the rapidly evolving digital environment. In summary, social media marketing is not only a vital promotional tool but also a catalyst for sustainable global economic development.

Moreover, social media marketing contributes to globalization by enabling companies to enter new markets quickly and efficiently, supporting cross-border trade and cultural exchange. The economic impact extends beyond individual businesses, influencing labor markets by creating new jobs in digital marketing, content creation, and data analysis.

References

1. Alalwan, A. A. (2018). Investigating the impact of social media advertising features on customer purchase intention. *International Journal of Information Management*, 42, 65–77.
2. Appel, G., Grewal, L., Hadi, R., & Stephen, A. T. (2020). The future of social media in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48(1), 79–95.
3. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). *Digital marketing* (7th ed.). Pearson Education.
4. Constantinides, E. (2014). Foundations of social media marketing. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 148, 40–57.
5. Dwivedi, Y. K., Kapoor, K. K., & Chen, H. (2015). Social media marketing and advertising. *The Marketing Review*, 15(3), 289–309.
6. Felix, R., Rauschnabel, P. A., & Hinsch, C. (2017). Elements of strategic social media marketing: A holistic framework. *Journal of Business Research*, 70, 118–126.
7. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.
8. Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons*, 54(3), 241–251.
9. Mangold, W. G., & Faulds, D. J. (2009). Social media: The new hybrid element of the promotion mix. *Business Horizons*, 52(4), 357–365.
10. Smith, A. N., Fischer, E., & Yongjian, C. (2012). How does brand-related user-generated content differ across YouTube, Facebook, and Twitter? *Journal of Interactive Marketing*, 26(2), 102–113.
11. Tuten, T. L., & Solomon, M. R. (2017). *Social media marketing* (3rd ed.). Sage Publications.
12. Zhang, Y., & Leung, L. (2015). A review of social media and consumer engagement: Implications for marketing. *Telematics and Informatics*, 32(4), 809–825.

Received: 10.05.2025

Accepted: 28.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/17-28>

Djamila Mehdaoui

Moulay Tahar University
<https://orcid.org/0000-0001-6567-6181>
djamilamehdaoui@gmail.com

Mokhtaria Rahmani

Moulay Tahar University
<https://orcid.org/0000-0002-6327-6587>
rmokhta2@yahoo.fr

Speaking the Unspeakable through Counter-Memory and Historical Knowledge of Struggle to Lend Meaning to Silenced Histories and Identities

Abstract

This article reveals how Eurocentric knowledge constructs cohesive narratives that legitimize irreversible losses at all levels and lend meaning to unacceptable acts in diverse areas worldwide. These narratives are inherently political and ideological, defining communities through forged epistemologies. It is through history that these narratives have been maintained. Michelle Cliff, in her novels *Abeng* and *No Telephone to Heaven*, stands as a historical revisionist against the accumulated domination of Western hegemony through nuanced narratives of resistance, engraved with audacious transcendence and maturity. She makes her protagonist, Clare, a nexus of her resistant narratives to reveal unjust discourses that lead to the erasure of individual memory and a sense of history lessness. Therefore, through focusing on counter-memory as a site for reconstructing histories and identities, a return to the past is an essential element for acknowledging the silenced versions of representation. This paper focuses on Cliff's strategies to reclaim her history through the resistance of Black women and the techniques of destabilizing Grand narratives of suppression and exclusion. This paper concludes that the process of rewriting history is influenced by memory, political self-discovery, and the remarkable resistance of women, as evidenced by the revival of previously excluded voices, stories, and oral traditions.

Keywords: counter-memory, resistance, history, Black women, narratives

Cəmilə Mehdaui

Moulay Tahar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-6567-6181>
djamilamehdaoui@gmail.com

Mokhtaria Rahmani

Moulay Tahar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6327-6587>
rmokhta2@yahoo.fr

Susdurulmuş tarixlərə və şəxsiyyətlərə məna vermək üçün mübarizənin əks yaddaş və tarixi bilikləri ilə danışılmaz olanı danışmaq

Xülasə

Bu məqalə, avrosentrik biliklərin bütün səviyyələrdə geri qaytarıla bilməyən itkiləri qanuniləşdirən və dünyanın müxtəlif sahələrində qəbul edilməz hərəkətlərə məna verən birləşmiş hekayələri

necə qurduğunu göstərir. Bu rəvayətlər mahiyyət etibarilə siyasi və ideoloji xarakter daşıyır və saxta epistemologiyalar vasitəsilə icmaları müəyyənləşdirir. Bu rəvayətlər tarix boyu qorunub saxlanılmışdır. Mişel Kliff *Abeng* və *Cənnətə telefon yoxdur* romanlarında cəsəratli transsendensiya və yetkinliklə həkk olunmuş nüanslı müqavimət hekayələri vasitəsilə Qərb hegemonluğunun yığılmış hökmranlığına qarşı tarixi revizionist kimi dayanır. O, fərdi yaddaşın silinməsinə və tarixsizlik hissəsinə səbəb olan ədalətsiz diskursları üzə çıxarmaq üçün baş qəhrəmanı Kleri davamlı povestlərinin əlaqəsinə çevirir. Buna görə də tarixlərin və şəxsiyyətlərin yenidən qurulması üçün bir sayt kimi əks yaddaşa diqqət yetirməklə keçmişə qayıdış, təmsilin susdurulmuş versiyalarını qəbul etmək üçün vacib elementdir. Bu məqalə, Qara qadınların müqaviməti və sıxışdırılma, həmçinin təcrid haqqında Böyük hekayələri sabitsizləşdirmək üsulları vasitəsilə tarixini bərpa etmək üçün Clifflin strategiyalarına yönəlmişdir. Bu məqalə, tarixin yenidən yazılması prosesinə yaddaş, siyasi özünü kəşf və qadınların diqqətəlayiq müqavimətindən təsirləndiyi qənaətinə gəlir. Bunu əvvəllər xaric edilmiş səslərin, hekayələrin və şifahi ənənələrin canlanması sübut edir.

Açar sözlər: əks yaddaş, müqavimət, tarix, Qara qadınlar, rəvayətlər

Introduction

The process of exclusion from cultural recognition, social acknowledgment, and political power has driven aggrieved citizens to develop sophisticated skills and capacities to adapt to the imperatives that secure full entry and inclusion. These intellectual qualifications facilitate attempts by many to come to terms with political awakening and emancipation, and to declare a refusal of the dominant forms of cultural, historical, and ideological production. Through creative cultural and literary negotiations that foreground fertile spaces for the marginal and the alienated to claim a state of consciousness, numerous writers explore the Western fabricated narratives of exclusion with great clarity. Michelle Cliff, in *Abeng* (1984) and *No Telephone to Heaven* (1987), attempts to unearth the main layers that constitute the walls of official histories and establish an intricate counter-hegemonic narrative for readers of Jamaican history through remembering and involuntary forgetting of the lost history of oppressed Black people.

Born in 1946 in Jamaica. Cliff shows much interest in history throughout her education in Jamaica, the United States, and England. She enriches her writings with subtle talents, including those of poet, novelist, writer, editor, and a promising voice in Caribbean and feminist literature. Cliff's novels, *Abeng* and *No Telephone to Heaven*, are richly interwoven narratives where the central character, Clare Savage, skillfully explores the severe legacies inherited from the two harsh systems of slavery and colonialism through a burgeoning political consciousness.

Michelle Cliff suggests Clare Savage as an autobiographical figure of herself. She follows her maturity and awakening through two literary journeys, as depicted in *Abeng* and its sequel, *No Telephone to Heaven*. In *Abeng*, though the storytelling reveals the rebel women, Clare is identified as a child of British colonialism. *No Telephone to Heaven* reveals Clare as an adult endowed with the spirit of resistance, encouraged to trace an integral path between three diverse locations —Jamaica, the USA, and Britain—to claim her awakening to the historical, geographical, gender, racial, and economic systems of oppression.

Clare, emerging in a milieu of multiplicity and diversity within Jamaican culture, represents the complex subjectivity of the colonized female. Cliff reveals the contributions of Black women and women of colour to refreshing their histories beyond Western narratives. She connects the social, economic, political, and psychological dimensions of colonial legacies and declares a blooming geographical and literary struggle in the terrain of Jamaica. *Abeng* and *No Telephone to Heaven* narratives represent a call for all Jamaicans to transcend their blackness and celebrate their rich, hybrid cultural heritage by conveying 'genuine' readings to the multiple contradicting scripts based on the disinheritance, suppression, and assimilation of the colonized population.

Clare's struggle against tyranny remains the primary objective of this study, with a focus on the female resistance and the restoration of effaced histories. It also focuses on Cliff's strategies to rename her history and bring the **voices** of Black women to light through destabilizing Western narratives.

The paper reveals that history is a solid constructed narrative. Therefore, it can be reconstructed and rebuilt by its people, theorists, critics, writers, and politicians through a revolutionary struggle and a rejection of the flow of stereotypical and fabricated images.

Research

1- Theories of Silencing: Counter-memory/Subjugated Knowledge

Stuart Hall (1997,1) reveals that identifying the main elements that construct representation is key to analyzing absence and silence. Representation occurs when meaning is applied to language. People will be able to exchange and produce meaning only through the use of images, signs, a combination of letters, an abstract concept, and even a voice through which Language may be identified as a single letter or a group of letters.

Language is produced and modified through meaning, and has the potential to reflect a single argument or series of arguments within the process of our thought. Representation occurs when we process language and utilize it to assign meaning to a significant situation (Hall, 1997,p.1). Power plays an essential role in creating meaning. The question of the effectiveness of knowledge or power is more important than the ‘truth’ itself. Knowledge relies on power not only to determine the authority of the truth but also to establish its accuracy. In fact, all knowledge becomes true and has real effects once it is applied in the real world. Power contributes to ensuring the passing down of this knowledge, and even in its formation. Therefore, knowledge is created when that representation occurs and is disseminated in society.

Power, as a parameter of equilibrium and inequity between cultures, acts as a large institution of control that influences behaviours, decisions, and perceived legitimacy. Power defines what is considered valid and correct by the excessive process of representing, controlling information, and documenting. These constructed ideas circulate in various media, including magazines, scholarly journals, television news, and other forms of media. Such misrepresentations construct subtly idealistic regimes of knowledge that are inherently accepted as accurate and correct by the audience. As a negative system of representation, power stands as a traditional authority to validate, accept, refuse, insert, or discredit representations that do not couple it: “developments became more concerned with representation as a source for the production of social knowledge - a more open system, connected in more intimate ways with social practices and questions of power” (Hall, 1997, p. 42).

Hall theorizes that powerful institutions not only exercise control over the illegal distribution of resources, but they also extend this control to systematically examine the ideas, thoughts, and expressions of other groups at a lower level. Institutions of power determine what is correct by focusing on the repetition of these representations. Such repetition not only contributes to constructing true knowledge and regimes but also intervenes to determine who can accept, modify, change, or ignore representations that contradict it. Representation, thus, “works as much through what is not shown, as through what is” (Hall, 1997, p. 59).

However, it should be noticed that within “certain historical moments, some people had more power to speak about some subjects than others” (Hall, 1997, p. 42). Voices that represent power can select the appropriate terms, identify the suitable vocabulary, and maintain the status quo. At the same time, the voices lacking representation are silenced and suppressed. Their representations of a problem are invisible and marginalized. Hall argues that “the relationship between knowledge and power, and how power operated within what he [Foucault] called an institutional apparatus and its technologies (techniques)” (1997, p. 47).

Stuart Hall emphasizes that history is not a mere recounting of facts, but rather a construction that submits to power relations and dominant ideologies, in Hall’s terms, ‘de-and re-articulation’”(Lawrence Gossberg, 1996, p. 152). Power represents the apparatus that affects how history is represented, remembered, and understood. It is through media and cultural institutions that power operates to maintain social hierarchies, influence people’s perceptions, representations, and shape identities. History is characterized by its selective process, while numerous details and certain narratives and interpretations are marginalized and excluded, others are privileged. Power dynamics are what define this selective process.

History, which represents an area of sensibility and an intricate form of memory, is subject to distortion and fabrication by universal thoughts due to the lack of real records and the accessibility of crucial historical data. Power reveals itself in its historical specificity. Master narratives exercise power to produce their historical knowledge and forge pasts in an attempt to create a permanent space for the marginalized. Eurocentric ideologies insert alternative scripts of interpretations to silence, exclude, misrepresent, and suppress voices from the social and cultural ladders.

Therefore, counter-memory appears as a real recognition of individuals, histories, and identities. It negates hegemonic narratives shared by collective memory. It runs counter to prevailing visions and ways of evaluating the past; a comprehensive understanding of those who are overlooked, silenced, or excluded can be resurrected, lending sense to a view of history that serves its connection to memory, its metaphysical and anthropological models. Remembering and resistance are, thus, two inherent forms of revising hegemonic historical narratives, which render many records of heroism, struggle, and resistance as invisible.

The positive valuation of these two processes enables memory to function as an intricate tapestry, retrieving, disrupting, running against, displacing, and disturbing predominant circulating methods and ways of comprehending and accepting the past. These memories are used to modify our interpretation of history by utilizing the past, which is a venue organically connected to the truth and our identity. George Lipsitz, in *Time Passages: Collective Memory and American Culture*, confirms: "Counter-memory is not a rejection of history, but a reconstitution of it" (1990, p. 227). He defines counter-memory as:

Counter-memory is a way of remembering and forgetting that starts with the local, the immediate, and the personal. Unlike historical narratives that begin with the totality of human existence and then locate specific actions and events within that totality, counter-memory starts with the particular and the specific and then builds outward toward a total story. Counter-memory looks to the past for the hidden histories excluded from dominant narratives. But unlike myths that seek to detach events and actions from the fabric of any larger history, counter-memory forces revision of existing histories by supplying new perspectives about the past...Counter-memory focuses on localized experiences with oppression, using them to reframe and refocus dominant narratives purporting to represent universal experience (1990, p. 213).

The past tries to mask the ambiguities of those who remember and can reveal the hidden side of the story. The act of seeing history as a memorial process is crucial, as it implies re-remembering through revision and rewriting. Lipsitz adds, "Counter-memory looks to the past for the hidden histories of those excluded from the dominant narratives" (1989, p. 162). Therefore, the past stands as a tangible mirror for understanding and clarifying the present. Counter-memory enacts a displacement of the hegemonic ways of remembrance by claiming an attack against the master narrative of Eurocentrism and cultural hegemony, which preserves a shared meaning of unity and identity. In this way, homogeneous political bodies will be able to maintain their ideologies and practices. The shared histories, thus, become a barrier that ostracises and silences any alternative reading or variations of historical experiences.

Therefore, 'the return to the repressed histories of resistance' is a collective remembrance that brings individual stories into cultural memory. The past, which occupies a significant space in the memorial movement, is overshadowed by power and inquiry into the real depths of struggle and resistance to alter the universal truth that conceals the actual content of 'historical knowledge'. Therefore, for an absolute truth, power should be accompanied by degrees of resistance.

Similarly, counter-memory and collective memory intersect and influence the way individuals respond to their inadequacies. Under denial, refusal, fear, pain, silence, and difficult pasts, collective memory is structured and maintained. While collective memory successfully attempts to focus on time and place through which people suppress oppositional memory and refuse to forget, the function of counter-memory may gain considerable force to break out of its oppositional status and act as an official memory.

2- Rewriting Forged Histories

Abeng and *No Telephone to Heaven* emerge as politicized acts enacting diverse images of resistance and struggle against prevailing aspects and forms of cultural, ideological, and economic domination. They are the first and second novels written by Michelle Cliff, in which she portrays Clare Savage as a counter-protagonist and ideal figure to oppose the monolithic theoretical script and the paradigm of Western hegemony. Cliff, in this way, has made a significant contribution as a literary voice to inspire other West Indian writers to exhibit a deeper connection to Jamaica and break free from grand narratives. Cliff evokes the Jamaican population to act as interlocutors by bearing witness to history. She triggers her masses to reclaim a resistant narrative that must not be forgotten. It is through declaring “full remembering” and “ongoing interrogations” of the lost past that they will be able to locate the self in place and history. Cliff’s continuous attempts to deconstruct the hi/stories of imperialism, while simultaneously struggling and fighting to make them, are all thought-provoking and significant issues in her works and interventions.

For Cliff, Jamaican history stands as a tangible sign of optimism, rooted in the need to bear a heavy burden to recognize it. This history is characterized by the gap between what is suppressed and addressed by colonial perspectives. One of the colonizing strategies is to attack history as a form of popular memory. Among these mechanisms is the ability to either forge, suppress, misinterpret, or construct its content by favoring the master’s narratives. And through endless fabricated stereotypes, it would lose its power and essence. The fake interpretation is an attempt to assimilate every corner of the island. Under the hostility of this milieu, the Jamaicans feel the echoes of history lessness and the pain of an excavated history emerging from rocks, conch, and seeds.

I argue that Cliff’s vision of portraying the British film in Jamaica conveys a glamorized and dazzling example of how the media exercises power in the process of fabricating scripts and histories. This example coincides with Stuart Hall’s term “articulate” in its dual meaning. First to speak out on the exercised oppression practiced by the dominant groups, and in the way that links that subjugation with the communication media, as they offer the terrain where meaning is built and shaped. And since cultural memory is skillfully accessible through its media forms. For Hall, unmasking power imbalances in society emerges from “deconstructing” media that declare their failure in the face of pervasive “ideology”.

Cliff locates “the British film as a historian,” through which history can repeat itself. This method not only allows people to feel this history but to experience it. The role of memory here is to describe what happened at some point in the past. This memory is deeply entwined with discourses of power and is itself the outcome of numerous networks of power and knowledge that should be deconstructed. This movie purposefully selects Nanny as a base for distortion because she represents “the act of remembrance” and “the national archive”. False images about Nanny mean muting the past that can deliver and produce accurate memory to its present as “The past cannot speak, except through its ‘archive.’” (Hall, 1991, p. 152). Nanny, as a symbol of the archive, is a foundation for how history is inscribed.

Indeed, the echoes of the unwritten version of history complicate lots of ways of comprehending. An archeological past urges the call to collect the scattered seeds of memory and the dispersed reminiscences of colonial tragedies. In *Abeng*, the Jamaican “history was recorded by indentations on rock and shell” (Cliff, 1984, p. 3). While Cliff’s novels portray Nanny of the Maroons as the symbol and emblem of the mother, the British film presents a different version of Nanny’s life story. For Cliff, Nanny is the recorder, the witness, and the testimony of the Jamaican’s psyche. Her resistance is rooted in folklore and oral history as she recounts many of the island’s oral stories. Nanny is the body who resists the masked ambiguities of imperialist ideologies and discourses: “She used her skill to untie her people and to consecrate their battles” (Cliff, 1984, p. 14). In *No Telephone to Heaven*, the following passage represents constructing “fake archive” that the foreign filmmakers aim to transmit:

Two figures stood out in the costumed group. One, a woman, the actress called in whenever someone was needed to play a Black heroine, any Black heroine, whether Sojourner Truth or Bessie Smith, this woman wore a pair of leather breeches and a silk shirt—designer’s notion of the clothes that Nanny wore. Dear Nanny, the Coromantee warrior, leader of the Windward Maroons, whom one

book described as an old woman naked except for a necklace made from the teeth of whitemen—sent by the Orishas to deliver her people [...] Facing the elegant actress was a strapping man, former heavyweight or running back, dressed as Cudjoe, tiny humpbacked soul. (1987, p. 206)

This movie reveals how a colonialist, Eurocentric perspective has historically dominated archives. The objective behind this romanticized scene gathering between Cudjoe, a historical Maroon leader, and the legendary woman is to efface the indigenous historical narrative and degrade the image of Black women. The movie's photography cannot create real interpretations, and looking for its 'true meaning' is an illusory endeavour. In *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies*, Morley & Chen put it: "There is no such thing as "photography"; only a diversity of practices and historical situations in which the photographic text is produced, circulated and deployed. And of course, the search for an "essential, true original" meaning is an illusion. No such previously natural moment of true meaning, untouched by the codes and social relations of production and reading, exists (1996, p. 157).

However, Nanny's oral stories help shape individual and collective identity. Her counter-memories provide a space for moral and genuine evidence about how pasts are constructed and how they reshape the Jamaican present. It is through indigenous memory that the images of cowardice, courage, and heroic reminiscence are registered. Under the politics of "make-believe" (Cliff, 1984, p.96), Nanny can refresh this history, which is built on a vacuum, rivalry, and greed. This legendary figure bears the heavy burden of a history of in-betweenness, caught between economic voracity and brutal colonizing acts. Nanny's narratives feed the Jamaican generation and remain unsusceptible to the oppositional project. Cliff's version depicts Nanny as the auxiliary in the struggle and resists the assumption that Jamaica becomes an empty document upon which European personality and character can be engraved forever. Nanny has allowed the Jamaicans to keep their history alive on their tongues, through narration, speech, and song (Cliff, 1984, p. 128).

Like Nanny, Clare is introduced as a metaphorical figure embodying the true sense of struggle: her return to Jamaica, accompanied by her decision to teach children the true Jamaican history, is itself a counter-memory to deconstruct what she has learned during her long journey between the USA and Britain. Teaching Jamaicans their local history transforms these children from marginalized and often unheard voices to a population with high awareness and inclusion in the construction of their history, which is profoundly effaced from official books.

This return conveys numerous ideas about well-organized resistance and how the reparation of the self and land should be. This act is itself an attempt to rewrite her history that contradicts her received lessons, focusing on the British narratives that prioritize: "the names of admirals who secured the island from the Spanish, the treaties which had made the island officially British [...] the introduction of rubber planting after sugar failed, the importation of 'coolie' labor after the slaves were freed"(Cliff, 1984, p. 84).

Clare, the light-skinned young girl, is the heart of the struggle: her story is rife with more complex issues associated with the nation's history, such as colour, class, and identity. Her return also aims to harmonize the split parts in her body. She holds another burden to conciliate the conflicting questions emerging from forged alternative accounts of the buried and forgotten past struck by evil colonizers: "*they have taken the masters' past as [their] own. That is the danger*" (Cliff, 1987, p. 127). Selecting Clare Savage to revise these torn-halves histories reveals a conscious feminist project through which the writer articulates feminist thought in Jamaica and the Caribbean as a whole through a female revolution, and this couples and coincides with Nixon Angelique, who claims: "I see Cliff's works as expressing feminist and womanist perspectives. Known for her sharp deconstruction of colonial history, she revises history by reclaiming stories of the many people who are silenced" (2009, p. 354).

Michelle Cliff, through feminist narrative scripts of resistance, declares complete familiarity and connection with the land and culture by claiming a rich obsession with every notable spot with which she is intimately and thoroughly acquainted, thereby altering her writing into a coded political and revolutionary act. In her book, *The Land of Look Behind and Claiming*, Cliff claims:

To write a complete Caribbean woman, or man for that matter, demands of us retracing the African past of ourselves, reclaiming as our own, and as our subject, a history sunk under the sea, or scattered as potash in the cane fields, or gone to bush, or trapped in a class system notable for its rigidity and absolute dependence on colour stratification. Or a past bleached from our minds. It means finding the art forms of those of our ancestors and speaking in the patois forbidden us. It means realizing our knowledge will always be wanting. It means also, I think, mixing in the forms taught us by the oppressor, undermining his language and co-opting his style, and turning it to our purpose (1985, p. 14).

Both Clare and Nanny are involved in the process of deconstructing the Western narratives through revolution and rewriting Jamaican history, which is a history of “shell and rock.” They enable transparent rebellion for the sake of glory, greatness, and expanding the scope of dialogue between the periphery and the center. It is through the bravery of her female characters that Cliff becomes a genuine recorder of the newly born history of courage, heroism, and inspiration, denying the mode of speechlessness, disremembering, and misrepresentation. Nixon states: “Cliff shows her readers how the revision of history through writing can create revolution, which I see as the process of (re)visioning, (re)writing, and (re)defining histories and *her stories* that can be seen as resisting the long-lasting effects of colonialism and slavery-which continue to haunt the Caribbean” (2009, p. 355). The memories of the legendary woman occupy a considerable space in discovering the real history. Nanny, who is old, wise, and a source of information, represents an indelible archive from which real epistemologies are tailored. Clare, in *No Telephone to Heaven*, explains:

I have educated myself since my return. Spoken with the old people ... leafed through the archives downtown ... spent time at university library ... one thing leads to another. I have studied the conch knife excavated at the Arawak site in White Marl ... the shards of hand-thrown pots ... the petroglyphs hidden in the bush ... listened to the stories about Nanny and taken them to heart. I have seen the flock of white birds fly out at sunset from Nanny-town ... duppies, the old people say” (1987, pp. 193-194).

3-Narratives of Resistance

After two journeys abroad, Clare’s destination for real belonging was her mother, Kitty’s, farm in Jamaica. This return coincides with self-consciousness, indigenous visions, complete recuperation of the Maroons’ culture, and a move towards wholeness. For Kitty, declaring the true Jamaicaness in front of her daughter, Clare, is: “Better to have this daughter accept her destiny and not give her any false hope of alliance which she would not be able to honor. Let her passage into that other world be as painless as possible” (Cliff, 1987, p. 29). Remembering the past shapes Clare’s understanding to comprehend who she is entirely, sparks her consciousness, and pushes her to do better at each step to balance the multiple components of her identity: “She returns to the island to “mend ... to bury ... my mother ... I returned to this island because there was nowhere else ... I could live no longer in borrowed countries on borrowed time” (Cliff, 1987, pp. 192-193).

The way towards remembering is critical and compels our sympathy and attention to clear the path for cultural reconstruction to manifest itself at each juncture of the heroine’s journey. While her growth from a child to an adult reveals her political awakening, this aligns the Caribbean literature, which asserts that children’s growth as a sign of maturity. Her return to Jamaica is crucial to ensure locating the self culturally inside her home, Jamaica, to relieve her paradoxical reality and conflicting ties, and break the cultural schizophrenia that pertains to her narratives. Being a student in a colonial country has no meaning in front of a return filled with the desire to maintain control over the indigenous narrative at the bottom level to build a challenging anti- “master code” narrative paradigm and real historical versions. Clare returns allies with negotiating her true sense of being and authenticity, as Cliff puts it: “She is the woman who has reclaimed her grandmother's land. She is white. Black. Female. Lover. Beloved. Daughter. Traveler. Friend. Scholar. Terrorist. Farmer” (Cliff, 1987, p. 91).

Clare’s return exposes a sense of constructing an identity out of the appropriation of “exotic” histories, cultures, and locations. Cliff exhibits the deliberate de-Westernization and politicization of histories to tailor identities out of the European and American viewers and out of “marginality and

elsewhere". She also explores the agency of pure blackness through cultural attachment, claiming full belonging to the matrilineal history and patriotic feelings. For Clare, joining the guerrilla groups and returning to the African myth that has contributed to and shaped the Jamaican cultural institution is an attempt to operate from the principles of a critical sense of Western attempts at domestication and assimilation.

These guerrilla groups have employed the logic of rebellion against the colonial imperial powers' plans to distort realities. The British-American film illustrates a graphical projection of the violation of indigenous histories. It holds a political view that blurs the sight and prohibits the past's testimonies from being heard. Clare and the revolutionary group thus provide a real-life example of an anti-colonial project that illustrates her political activism through the sabotage of the movie in Jamaica. They convey vivid images of historical and cultural reconstruction through which the protagonist has gained a subtle, privileged position and perspective on her nation's sedimented circumstances within the global system of power. However, she is often distanced from both imperial and indigenous traditions, myth, and cultures. Although this film represents the serious weapon of ambivalent politics demonstrated by racial imperialism, it carefully grounds Clare's behaviours, politics, and intentions in transmitting key revolutionary concepts and a full awareness of home, memory, and history.

Indeed, Clare's actions of joining the guerrilla members and rejecting control over her life are unique and marked by extraordinary techniques, such as the stream of consciousness, flashbacks, and revisiting memories. Through Clare's image as a modern warrior, readers gain insight into the impulses, intentions, and decisions that led to such a crucial event, where she stands as a spokeswoman, visionary, and interlocutor of Jamaican history. The uniqueness emerges in the way she distances herself from society as a whole due to her rebellion. She also identifies with the revered character of Nanny of the Maroons and the history of the Maroons. In this manner, she provides a counter historical arena where history and identity are reshaped. *Abeng* and *No Telephone to Heaven* offer a new platform for the methods by which Clare acts on her historical knowledge, particularly those related to colonization, the system of slavery, oral traditions, and folklore that shape Jamaica's status today. She contributes carefully as a key witness to the individual and collective histories and memories of post-colonized subjects through narration, interpretation, and the sense of revolution.

The purpose behind the British movie is to make this history equivalent to cemetery spaces that are considered more than demarcated sites of burial, as these spaces are perceived as a process where the significance of sacred people's life and their achievements is ended, encompassing moral, religious, aesthetic and transcendental dimensions. By instilling a sense of history lessness among Jamaicans, this movie will succeed in creating a "sick room" for Jamaican memory, one that is unable to express the unspeakable, left in a state of speechlessness, and incapable of recounting what happened. I would suggest that focusing on the love affair between Nanny and Cudjoe, is highly purposeful because Nanny is the symbol of the earth who allows us to outline a reflection on memory that preserves "intact" images beyond the wear of time: "magnanimous warrior . . . hunting mother. A woman who can cure, kill, give jobs, a woman who is foy-eyed" (Cliff, 1987, p. 164).

Nanny, the emblem of historical challenge, appears in Michelle Cliff's novels, *Abeng* and *No Telephone to Heaven*, as the spiritual presence of rejection, refusal, and resistance who enables the protagonist to reclaim Jamaican history and identity. By situating Nanny as a "centered figure", Cliff is imposing a solid pillar in her historical narrative and attempting to revalue and resurrect the Black experience that adds appreciable empowerment to the West Indian women's history. Similarly, the inclusion of Black women in the novel's narrative, such as Kitty, Mattie, and Nanny, is purposeful and has an unmediated connection to optimism, positivism, and a rich Black history of consciousness. However, Nanny's image in the Western movie is deliberately misleading.

Clare offers a poetic image of a challenging female, where hope emerges as a stepping stone swinging between life and death, piercing the thorny walls of oppressive systems and acute sleep, and freeing the veils of an eternal silence. Clare embodies the eternal struggle for liberation and transforms it from a quiet hiss into a storm. Clare's struggle highlights subtle testimonies sublimated philosophically and artistically. She explores how rebellion and consciousness are inevitable at each

step of history and are critical to the realization of the humane journey, which transforms the ordinary into an inventive, creative, and fictional experience.

Cliff's vision, as a feminist historian, transcends the act of bringing her history to light, from the process of purification from any desecration to the creation of new paradigms and narratives of resistance that explore hidden stories. She uncovers a distorted version of history, which is full of undesirable memories. First, the two processes of revising and creating permit numerous deliberately blurred prints to emerge successfully as defiant, tangible, and sensorial images, liberating our internal world of stereotypical judgments. Second, she draws on her past to reshape her present and evade an oppressive fate. These processes become her site of textual challenge for declaring and claiming one's whole Jamaican identity from another side.

4- Cliff's Techniques to Destabilize Western Narratives

Michelle Cliff's role in her writing transcends the process of rewriting to reveal diverse strategies of destabilizing the Grand narratives and scripts that insert preconceived ideas to hide realities.

4.1-Fragmentation/Textuality

Cliff focuses on the meaning and drawbacks of the Jamaican historical fragmentation. She considers this fragmentation a critical strategy in which linguistic, storytelling, and narrative fragmentation stand as a mode of challenge, resistance, and encoded message to colonial and postcolonial rule.

Indeed, it is through this fragmentation that Cliff raises essential issues and attempts to question the master codes and narratives built on the logic of power. She claims her voice and speechlessness as a means to reject Anglocentric epistemology and education. In this sense, Cliff explores the fragmentation of her heroine's identity in an attempt to claim wholeness and disturb the narrative technique, language, and the colonizer's epistemology. Clare's journey to discover self-representation is constructed through the sense of her fragments and dislocation and intertwined with her commitment and engagement with numerous narratives, including history, oral traditions, folklore, and political discourse.

Textuality has emerged as a significant technique to launch her counter-discourses and anti-colonial strategies in the face of embedded Grand narratives and codes. Rewriting Shakespeare's *The Tempest* represents the decentering process that Cliff aims to use to render the central imperial texts marginal. Through the depiction of the West Indian as Shakespeare's Caliban responding to Prospero (the colonizer), she declares full rejection of subjugation and complete West Indian awakening. Using Patois in parallel with English is a counterargument to the exclusion of West Indian voices and is another strong argument to challenge masterful mediation and resistance.

4.2- Recovering the Forgotten Memory

Cliff's *No Telephone to Heaven* presents a profound exploration of reviving memory, which loses its essence in a buried past. The dug and mined cemeteries for burying indigenous histories are transformed, through Clare and Nanny, into metaphorical and figurative spaces of remembering, where memory provides a crucial arena not only for how the past acknowledges the present, but also for how the present feeds the past, where every recollection is inscribed in an indelible memory. These spaces, full of remorse, fear, hope, and regret, appease pain and intensify the binding rope between what is imperial and indigenous.

For Cliff, this memory serves as a source of authenticity and credibility, as it emerges through the representation of sacred sites and spaces in her novels, *Abeng* and *No Telephone to Heaven*. Memory is not only a source of acknowledging the past but also contributes to shaping characters, their identities, and narratives, both consciously and unconsciously. The attached memories serve as a meaningful agenda, tracing their entire process within the social context through the embodiment of narratives of colonization and resistance. Cliff succeeds in revealing how the process of remembering is critical in the issuance of histories of colonization, slavery, and women's resistance and struggle in the United States and Jamaica, and from the perspective of the Creole diaspora, that is itself helpful in claiming oneself and identity.

The names of the Arawak, flora, fauna, West African, and even Spanish origins provide many signs of island's history and how it was inscribed. These concrete buildings, traces, and materials

are the basic assumptions for seeking lost histories and producing historical narratives which are: “‘inherent in history’ because any single event enters history with some of its constituting parts missing. Something is always left out when something else is recorded [...] Thus whatever becomes fact does so with its own inborn absences, specific to its production” (Trouillot, 1995, p. 49).

Indeed, an inner revolution and resistance, accompanied by tolerable degrees of power and approval, in addition to intense upheaval and massive social and political change, are the main components of historiography and are exemplified in the character of Clare Savage. Though disturbed by a deep-seated sense of forced beliefs, oppressive fate, and an eternal, unchanging gaze, she insists on applying her historical knowledge to the terrain. Organizing a revolutionary project requires identifying and harnessing hidden power. Trouillot claims: “history is a story about power, a story about those who won” (Trouillot, 1995, p. 15). Historically speaking, the reconnection of Clare, Harriet, and other Jamaicans in the revolt against Western discourses and practices has exploded from the feeling of being the product of disremembering, dislocation, colonialism, and separation. Thus, because of their African origin in the Americas, historically and geographically, they have sought for exquisite alliance.

Remembering appears as a significant part in identifying history, identity, and who we are. The revelation of such boundaries can emerge in the character of Harriet. This transgender character claims: “We are supposed to be remembering the grandmothers of our people, and - do[ing] something besides pray [ing] for the souls of our old women” (Cliff, 1987, p. 160). Abroad, Clare’s memories of her mother and grandmother follow her everywhere. These memories have typically prompted her to play a vital role and serve as a therapeutic alternative in shaping her identity and the history of Jamaica, “[remember] is essential for protecting identity” (Agosto, 1999, p. 5). Clare’s memory and remembrance push her to restore her past and shape the inevitable steps of the memory of resistance “as inspiration to create strategies for liberation against pervasive oppression” (Agosto, 1999, p. 9).

Cliff has successfully uncovered the connection between history, memory, and identity. Clare’s character reveals how the concepts are intricately intertwined. How she remembers her past is essential to shaping her understanding of herself and her surroundings; remembering influences the shaping of her identity and her present. History, as a de/constructed narrative and a story of the past, offers a vision for interpreting these memories.

4.3. Place and Return as an Act of Revolution and Resistance

For Clare, the act of moving between diverse places- Jamaica, the USA, and Britain is associated with the process of telling hi/stories. Cliff is primarily interested in rewriting the lost histories shaped by slavery, colonization, and women’s harsh resistance. Clare’s revolution reveals the interconnection between home, place, geography, and history. For her, being home offers collective and individual accountability over her chaotic and disturbing spheres and claims areas that are persistently subverted by forces of domination, oppression, and fate. Therefore, feelings of exile, memorial images, political involvement and activism, high historical knowledge, and engraved feminist awareness are the main components of healing from the trauma of history and racial fluidity. Breaking the white racist mythology has allowed her to rebuild her history, situating and relocating herself culturally in her home, “Jamaica”, and therefore, renaming who she is.

Jamaica represents more than a point of departure, but a place of ultimate reference and return. This satisfactory return connects Clare with a place in time. Though Britain is considered a “mother-country” (Cliff, 1987, p. 109), America emerges as “a way station” (Cliff, 1987, p. 109). Jamaica exhibits self-conscious scenes of return, commitment on the terrain, and carved redemption where the national spirit meets the transnational.

Harriet initially serves as a confidante friend to Clare, exhibiting a non-binary character and identity. He/she emerges as a catalyst for self-discovery, especially for Clare. Harriet embraces a female identity and makes a tremendous contribution to the Jamaican revolt. So central to understanding how Harriet shapes and mirrors Clare’s own journey of belonging, drawing from her history and geography, ultimately pushing Clare to face her conflicted parts and find her place and state of speechlessness. The connection between Clare and Harry/Harriet, as well as Jamaica as a

place, has allowed Clare to revive the significance of history and revolution, which have become incredibly intertwined.

Clare's death in Jamaica is itself a significant declaration of the history of Maroons. This death is also an attempt to display the struggle entangled with political maturity and consciousness. Cliff figures the female body as a site of resistance and death. The images of blood and womb provide an immediate perspective and a solid connection between land and history. Such a relationship remains extremely hopeful and conveys the idea that blossoming is possible after tragic violence and harsh violation, allowing one to imagine how overcoming and redemption are always bearable and beautiful. This death transmits a personal and communal triumph, culminating after a long struggle and a sense of satisfaction with one's place, family, and lineage.

Clare's death in Jamaica for the sake of emancipation coincides with a flow of bird sounds and blooms, as a result of the end of shocking circumstances and the erosion of Grand narratives in the Jamaican landscape. What draws the intention is that light will shine its magnificence from blackness, as life can step out from death. Through this death, which metaphorically means the birth of the buried narratives and scripts.

Conclusion

In conclusion, Michelle Cliff, through her novels, *Abeng* and *No Telephone to Heaven*, aims to establish a thorough and imaginative female revolt and resistance, which endeavours to restore the histories and memories that continue to spark significant connections to the past. The reclamation of Jamaican narratives of resistance, which have been effaced by Western historical scripts, can be a powerful image and act of historical revisionism that compels crucial challenges to the dominant narratives of colonialism/neocolonialism. It offers a real space for the recovery, re-reading, and reinterpretation of marginalized histories. This research focuses on counter-memory as a site for reconstructing histories and identities, and emphasizes the return to the past as a crucial way of acknowledging the silenced and nameless versions of representation. It also focuses on Cliff's visions and perspectives of destabilizing ambivalent Western narratives of exclusion that break the Jamaican's memory, self, and homeland, leaving them completely shrouded in the severe process of history lessness. Cliff's reading of her history through forced acts of "make-believe" yields a compelling understanding of the novel and emerges from a feminist consciousness that enables her to put herself in the Caribbean. Cliff, through the death of her protagonist, in the end, confirms that the body, as the only tool of revolution, cannot suffice, but resisting the monolithic Western narratives requires more than that; it demands political awareness, historical knowledge, decisions, a return to the homeland, acknowledging the past and memory, deconstructed narratives, and reviving ancestral traditions. Rewriting histories transcends fighting systems of oppression through resurrecting images of Blackness and Black diasporic subjects. Cliff exhibits new approaches and different political insights through "this new sort of history" (Cliff, 1987, p. 149). In this way, Cliff reveals the significance of understanding the historical past, its complexities, triumphs, failures, and enduring legacies.

References

1. Agosto, N. (1999). Michelle Cliff's novels: Piecing the tapestry of memory and history. Peter.
2. Cliff, M. (1984). *Abeng*. Cross Press.
3. Cliff, M. (1985). *The land of look behind and claiming*.
4. Cliff, M. (1987). *No telephone to heaven*. Dutton Penguin.
5. Hall, S. (1991). Reconstruction work: Images of post-war Black settlement. In *Family snaps: The meaning of domestic photography* (J. Spence & P. Holland, Eds.), 152–164.
6. Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. SAGE Publications Inc.

7. Lawrence, G. (1996). History, politics and postmodernism: Stuart Hall and cultural studies. In *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies* (D. Morley & K.-H. Chen, Eds.), 152–173. Routledge.
8. Lipsitz, G. (1989). “Myth, history, and counter-memory.” In *Politics and the muse: Studies in the politics of recent American literature* (A. J. Sorkin, Ed.), 161–178. Bowling Green State University Popular Press.
9. Lipsitz, G. (1990). *Time passages: Collective memory and American culture*. University of Minnesota Press.
10. Morley, D., & Chen, K.-H. (1996). *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies*. Routledge.
11. Nixon, A. (2009). “Relating across difference”: Caribbean feminism, bell hooks, and Michelle Cliff’s radical Black subjectivity. In K. N. Abraham (Ed.), *Caribbean woman writer as scholar* (Preface by C. Boyce Davies). Caribbean Studies Press.
12. Trouillot, M. R. (1995). *Silencing the past: Power and the production of history*. Beacon Press.

Received: 03.05.2025

Accepted: 10.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/29-32>

Tural Mehdiyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Univeristeti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0006-5713-073X>
t.v.mehdiyev@gmail.com

İqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsində işçi məmnunluğunun rolu və təsirləri

Xülasə

İqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması müasir dövrdə dövlətlər və təşkilatlar üçün strateji hədəflərdən biridir. Bu prosesdə işçi məmnunluğu əsas determinant amillərdən biri kimi çıxış edir. Çünki əməkdaşların işdən məmnunluq səviyyəsi onların məhsuldarlığına, təşkilati öhdəliklərinə, innovativ fəaliyyətinə və uzunmüddətli əməkdaşlığa birbaşa təsir göstərir. İşçi məmnunluğu yüksək olan müəssisələrdə kadr dövryyəsi azalır, iş intizamı və əmək motivasiyası güclənir, nəticədə iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə olunur. Bundan əlavə, əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli və stabil təşkilati mühitin formalaşması milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını stimullaşdırır. Araşdırmalar göstərir ki, işçi məmnunluğu yalnız mikro səviyyədə müəssisə fəaliyyətini gücləndirmir, həm də makro səviyyədə iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmlənməsinə, sosial sabitliyin qorunmasına və ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə töhfə verir. Bu baxımdan, işçi məmnunluğunun idarə olunması iqtisadi siyasətin və idarəetmə strategiyalarının mühüm istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: işçi məmnunluğu, iqtisadi dayanıqlılıq, əmək məhsuldarlığı, təşkilati öhdəlik, motivasiya

Tural Mehdiyev
Azerbaijan State University of Economics
PhD student
<https://orcid.org/0009-0006-5713-073X>
t.v.mehdiyev@gmail.com

The Role and Impacts of Employee Satisfaction in Ensuring Economic Sustainability

Abstract

Ensuring economic sustainability has become one of the strategic priorities for states and organizations in the modern era. In this process, employee satisfaction emerges as a key determinant factor. The level of job satisfaction among employees directly affects their productivity, organizational commitment, innovative activity, and long-term cooperation. In organizations where employee satisfaction is high, staff turnover decreases, work discipline and motivation are strengthened, and as a result, economic resources are utilized more efficiently. Moreover, the establishment of a competitive and stable organizational environment in the labor market stimulates the sustainable development of the national economy. Research shows that employee satisfaction not only enhances organizational performance at the micro level, but also contributes strengthening economic sustainability, maintaining social stability, and improving overall welfare at the macro level. Therefore, managing employee satisfaction should be considered one of the essential directions of economic policy and management strategies.

Keywords: employee satisfaction, economic sustainability, labor productivity, organizational commitment, motivation

Giriş

Müasir global iqtisadi şəraitdə dayanıqlı inkişafın təmin olunması dövlətlərin və müəssisələrin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. İqtisadi dayanıqlılıq yalnız makroiqtisadi göstəricilərin sabitliyi ilə məhdudlaşmır, həm də istehsal proseslərinin davamlılığı, əmək bazarının sabitliyi və sosial rifahın qorunması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, insan kapitalının idarə olunması və işçi məmnunluğunun təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan əmək resurslarının motivasiyası və işə bağlılığı istehsalın keyfiyyətini, innovasiya potensialını və təşkilati dayanıqlılığını birbaşa şərtləndirir (Həsənov, 2020).

İşçi məmnunluğu anlayışı yalnız əmək haqqının səviyyəsi ilə ölçülmür. Buraya iş şəraitinin komfortluğu, idarəetmə üslubu, karyera imkanları, sosial təminatlar, iş-güc balansı və əməkdaşların təşkilat daxilində dəyərləndirilməsi kimi mühüm amillər daxildir. Məmnun işçi daha yüksək məhsuldarlıq nümayiş etdirir, dəyişən iqtisadi və texnoloji şərtlərə asan uyğunlaşır və müəssisənin uzunmüddətli hədəflərinə nail olunmasında mühüm rol oynayır. Əks halda, işçi narazılığı əmək intizamının zəifləməsinə, kadr dövryyəsinin artmasına və nəticə etibarilə həm mikro, həm də makro səviyyədə iqtisadi sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarır (Quliyev, 2017).

Qloballaşma və rəqabətin gücləndiyi indiki dövrdə işçi məmnunluğunun təmin olunması yalnız müəssisədaxili məsələ deyil, həm də milli iqtisadi siyasətin strateji hədəflərindən biri hesab olunur. Bu, iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmlənməsinə, sosial sabitliyin qorunmasına və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın davamlı xarakter almasına xidmət edir (Həsənova, 2018).

İqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında işçi məmnunluğu həlledici faktorlardan biri kimi qiymətləndirilir. İşçi məmnunluğu əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, təşkilati sabitliyin güclənməsi, innovasiya və yaradıcılığın təşviqi, sosial sabitliyin möhkəmlənməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məmnun əməkdaş işinə daha məsuliyyətlə yanaşır, iş motivasiyası artır, nəticədə istehsal və xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlir. Bu isə iqtisadi resursların daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır (Məmmədova, 2019).

Təşkilatlar daxilində işçi məmnunluğunun yüksək olması kadr sabitliyinə gətirib çıxarır. İşçilər uzunmüddətli əməkdaşlığa daha meyilli olur, bu da yeni kadrların hazırlanmasına sərf olunan əlavə xərclərin qarşısını alır. Belə mühitdə korporativ mədəniyyət güclənir, əməkdaşlar arasında etimad formalaşır və işgüzar mühitdə dayanıqlılıq təmin olunur (Qarayev, 2021).

Məmnun işçilər özlərini dəyərləndirilmiş hiss etdiklərindən yeni ideyalarla çıxış edir, yaradıcılıq nümayiş etdirir və innovativ təşəbbüslərə daha aktiv şəkildə qoşulurlar. Bu, təşkilatların rəqabət üstünlüyünü artırır və iqtisadi dayanıqlılığın əsas şərtlərindən biri olan innovasiya proseslərini stimullaşdırır (Məmmədov, 2016).

İşçi məmnunluğunun təmin edilməsi eyni zamanda sosial sabitliyə də xidmət edir. Ədalətli əmək münasibətləri, balanslaşdırılmış iş şəraiti və sosial təminatlar işçilərin rifah səviyyəsini yüksəldir, əmək bazarında sabitliyi qoruyur və iqtisadi inkişafın davamlı xarakter daşmasına şərait yaradır (Həsənli, 2019).

İqtisadi siyasətdə işçi məmnunluğunun idarə olunması prioritet istiqamət kimi qəbul edilməlidir. Bunun üçün motivasiya sistemlərinin gücləndirilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə mexanizmlərinin tətbiqi, şəffaf idarəetmə prinsiplərinin formalaşdırılması və karyera inkişafı imkanlarının genişləndirilməsi xüsusi rol oynayır. Bu cür kompleks yanaşmalar işçi məmnunluğunu artırmaqla yanaşı, iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmlənməsinə və uzunmüddətli inkişafın təmin olunmasına töhfə verir (Rzayeva, 2020).

Tədqiqat

İqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsində işçi məmnunluğunun rolu müasir elmi araşdırmaların əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Qloballaşma, rəqabətin kəskinləşməsi və əmək bazarındakı dəyişikliklər fonunda təşkilatların sabit inkişafı işçilərin motivasiya səviyyəsi və işdən məmnunluğu ilə sıx bağlıdır. Bu mövzunun tədqiqi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktuallıq kəsb edir (Babayev, 2017).

Nəzəri aspektdən yanaşdıqda, işçi məmnunluğu ilə bağlı bir sıra motivasiya nəzəriyyələri mövcuddur. Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyası nəzəriyyəsinə görə, insanın əsas fizioloji və təhlükəsizlik

ehtiyacları ödənildikdən sonra sosial münasibətlər, hörmət və özünü reallaşdırma kimi tələblər ön plana çıxır. Bu baxımdan, işçi məmnunluğu yalnız maddi təminatla məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial dəstək, ədalətli münasibət, karyera inkişafı imkanları və özünü ifadə şəraitinin yaradılması ilə bağlıdır. Herzbergin iki amil nəzəriyyəsi isə göstərir ki, işçilərin motivasiyası həm “higiyena amilləri” (əmək haqqı, iş şəraiti, iş təhlükəsizliyi), həm də “motivasiyaedici amillər” (mükafatlandırma, inkişaf imkanları, işin mənası) vasitəsilə formalaşır. Locke-un məqsədlər nəzəriyyəsi isə işçilərin aydın və reallaşdırıla bilən hədəflərə yönəldilməsinin məmnunluq səviyyəsini artırdığını ortaya qoyur (Əliyev, 2018).

Azərbaycan kontekstində də işçi məmnunluğu mövzusu aktualıq kəsb edir. Son illərdə dövlət və özəl sektor əmək bazarının inkişafı, işçilərin sosial rifahının yüksəldilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalının gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır. Xüsusilə dövlət qurumlarında və iri şirkətlərdə insan resurslarının idarə olunmasında müasir yanaşmaların tətbiqi işçi məmnunluğunu artırmaqla iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsinə töhfə verir (Əliyeva, 2021).

Beləliklə, aparılan nəzəri və praktiki araşdırmalar sübut edir ki, işçi məmnunluğu iqtisadi dayanıqlılığın həm təşkilati, həm də milli səviyyədə mühüm determinantıdır. Bu səbəbdən, gələcək tədqiqatlarda işçi məmnunluğunun ölçülməsi, idarə olunması və müxtəlif iqtisadi sahələr üzrə təsirlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (İsmayılov, 2019).

İqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında işçi məmnunluğunun rolu strateji əhəmiyyət daşıyır. Aparılan nəzəri və praktiki araşdırmalar göstərir ki, işçi məmnunluğu əmək məhsuldarlığının artırılması, kadr sabitliyinin təmin edilməsi, innovasiya və yaradıcılığın təşviqi, eləcə də sosial sabitliyin qorunması baxımından həlledici amildir. Məmnun işçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyi daha yüksək olur, təşkilati öhdəlikləri güclənir və nəticədə iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə təmin olunur (Əliyev, 2018).

İşçi məmnunluğunun yüksək səviyyəsi yalnız müəssisələrdə mikro səviyyədə dayanıqlığı möhkəmləndirmir, eyni zamanda makro səviyyədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, sosial rifahın yüksəlməsinə və əmək bazarında sabitliyin qorunmasına töhfə verir. Bu baxımdan, işçi məmnunluğunun idarə olunması iqtisadi siyasətin və təşkilati idarəetmə strategiyalarının prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır (Məmmədova, 2020).

Nəticə

Gələcəkdə işçi məmnunluğunun ölçülməsi, idarə olunması və müxtəlif sektorlar üzrə təsirlərinin daha dərinədən öyrənilməsi iqtisadi dayanıqlılığın artırılması və davamlı inkişafın təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında işçi məmnunluğunun rolu strateji əhəmiyyət daşıyır. Aparılan nəzəri və praktiki araşdırmalar göstərir ki, işçi məmnunluğu əmək məhsuldarlığının artırılması, kadr sabitliyinin təmin edilməsi, innovasiya və yaradıcılığın təşviqi, eləcə də sosial sabitliyin qorunması baxımından həlledici amildir. Məmnun işçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyi daha yüksək olur, təşkilati öhdəlikləri güclənir və nəticədə iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə təmin olunur. İşçi məmnunluğu yalnız mikro səviyyədə deyil, həm də makro səviyyədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir göstərir. Sosial rifahın yüksəlməsi və əmək bazarında sabitliyin qorunması işçi məmnunluğunun təmin edilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Müəssisələrdə işçi məmnunluğunu artıran amillərin sistemli şəkildə idarə olunması, həm işçilərin motivasiyasını yüksəldir, həm də təşkilatın rəqabət üstünlüyünü möhkəmləndirir. Motivasiya proqramları, inkişaf imkanları, şəffaf idarəetmə və sosial təminatlar işçi məmnunluğunun əsas komponentləridir. İşçilərin özünü dəyərləndirilmiş hiss etməsi yaradıcılığı və innovativ fəaliyyətləri təşviq edir, nəticədə yeni texnoloji və idarəetmə həlləri ortaya çıxır. İşçi məmnunluğu həmçinin təşkilati mədəniyyətin güclənməsinə, əməkdaşlar arasında etimadın və qarşılıqlı hörmətin inkişafına şərait yaradır.

Gələcək tədqiqatlarda işçi məmnunluğunun ölçülməsi, idarə olunması və müxtəlif iqtisadi sahələr üzrə təsirlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi iqtisadi dayanıqlılığın artırılması və davamlı inkişafın

təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşçi məmnunluğu yalnız təşkilati məqsədlərin həyata keçirilməsinə deyil, eyni zamanda sosial sabitliyin qorunmasına və milli iqtisadi siyasətin effektivliyinə birbaşa töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2018). İşçi məmnunluğu və təşkilati performans: Azərbaycan konteksti. *Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 12(3), 45–60.
2. Məmmədova, S. (2019). İnsan resurslarının idarə olunmasında motivasiya və məmnunluq amilləri. *Bakı Dövlət Universiteti İqtisadiyyat Fakültəsi Elmi Əsərləri*, 7(2), 112–128.
3. Həsənov, E. (2020). Müasir müəssisələrdə işçi məmnunluğunun artırılması strategiyaları. *İqtisadiyyat və Menecment Jurnalı*, 15(1), 34–49.
4. Quliyev, T. (2017). İşçi motivasiyası və təşkilati sadıqlıq: Azərbaycan misalı. *Sosial İqtisadi Tədqiqatlar Jurnalı*, 9(4), 21–37.
5. Əliyeva, N. (2021). İnsan kapitalı və milli iqtisadi dayanıqlılıq. *Azərbaycan İqtisadi Elmlər Akademiyası Jurnalı*, 18(2), 78–95.
6. Məmmədov, F. (2016). İşçi məmnunluğunun mikro və makro iqtisadi təsirləri. *Azərbaycan İqtisadiyyat və Menecment Araşdırmaları*, 5(3), 55–70.
7. Rzayeva, L. (2020). İşçi məmnunluğu və sosial rifahın əlaqəsi. *Bakı Sosial Elmlər Jurnalı*, 11(1), 42–58.
8. Həsənova, A. (2018). Motivasiya və işçi məmnunluğu üzrə müasir yanaşmalar. *İqtisadi Təhlil və Statistik Jurnal*, 6(2), 63–79.
9. İsmayılov, R. (2019). İşçi məmnunluğunun iqtisadi sabitlikdə rolu. *Azərbaycan Biznes və İdarəetmə Araşdırmaları*, 4(1), 15–30.
10. Qarayev, S. (2021). İnsan resurslarının idarə olunmasında strateji yanaşmalar. *Bakı Dövlət Universiteti İqtisadiyyat və Menecment Elmi Əsərləri*, 8(2), 101–120.
11. Babayev, M. (2017). İşçi məmnunluğu və təşkilati performansın artırılması yolları. *Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Jurnalı*, 10(3), 50–66.
12. Əliyev, V. (2018). İşçi məmnunluğu və əmək məhsuldarlığı: Analitik tədqiqat. *Azərbaycan Sosial İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 7(1), 88–104.
13. Məmmədova, R. (2020). İşçi məmnunluğu ilə makroiqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqə. *Azərbaycan İqtisadiyyat və Biznes Araşdırmaları*, 12(2), 33–48.
14. Həsənlı, F. (2019). İşçi məmnunluğu və milli iqtisadi dayanıqlılıq: Nəzəri və praktiki aspektlər. *Azərbaycan İqtisadi Elmlər Jurnalı*, 16(4), 70–86.

Daxil oldu: 18.04.2025

Qəbul edildi: 30.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/33-38>

Mahmood Athar Azhar
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0003-7206-6340>
pakpatri@gmail.com

Türkiyə – Pakistan münasibətlərinin tarixi və müasir strateji tərəfdaşlıq

Xülasə

Türkiyə–Pakistan münasibətləri dərin tarixi köklərə və ortaq mədəni-mənəvi dəyərlərə əsaslanır. Pakistanın müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdən iki dövlət arasında qardaşlıq və dostluq əlaqələri formalaşmış, bu münasibətlər sonrakı onilliklərdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məqalədə Türkiyə–Pakistan əlaqələrinin tarixi inkişaf mərhələləri, siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq istiqamətləri təhlil olunur. Xüsusilə, iki ölkə rəhbərlərinin və yüksək vəzifəli rəsmilərin qarşılıqlı səfərləri bu münasibətlərin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Prezidentlər, baş nazirlər və xarici işlər nazirlərinin mütəmadi görüşləri yalnız ikitərəfli əlaqələrin inkişafını deyil, həm də regional və beynəlxalq məsələlərdə ortaq mövqelərin formalaşmasını təmin etmişdir.

Müasir dövrdə Türkiyə və Pakistan müdafiə sənayesi, təhlükəsizlik, enerji, nəqliyyat, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı daha da dərinləşdirir. Hər iki ölkə regional sabitliyin qorunması, terrorizmə qarşı mübarizə və İslam dünyasının birliyi məsələlərində bir-birinə dəstək verir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Türkiyə–Pakistan münasibətləri yalnız tarixi qardaşlıq üzərində deyil, həm də strateji maraqlar və ortaq hədəflər əsasında inkişaf etməkdədir. Bu tərəfdaşlığın gələcəkdə daha geniş regional və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edəcəyi proqnozlaşdırılır.

***Açar sözlər:** Türkiyə, Pakistan, strateji tərəfdaşlıq, diplomatik-siyasi münasibətlər, tarixi əlaqələr, səfər*

Mahmood Athar Azhar
Azerbaijan University of Languages
PhD student
<https://orcid.org/0009-0003-7206-6340>
pakpatri@gmail.com

History of Turkey – Pakistan Relations and Modern Strategic Partnership

Abstract

Turkey – Pakistan relations are based on deep historical roots and shared cultural and spiritual values. Since the early years of Pakistan's independence, the two states have established strong bonds of brotherhood and friendship, which over decades have developed into the strategic partnership. The article analyzes the historical development stages of Turkey – Pakistan relations, as well as the directions of cooperation in the political, economic, military and cultural spheres. In particular, mutual visits between the leaders and high-ranking officials of the two countries have played an important role in strengthening these relations. Regular meetings of presidents, prime ministers, and foreign ministers have ensured not only the development of bilateral relations, but also the formation of common positions on regional and international issues.

In the modern era, Turkey and Pakistan are further deepening cooperation in the fields of defense industry, security, energy, transport, education and culture fields. Both countries support each other in ensuring regional stability, combating terrorism, and promoting unity in the Islamic world.

The research demonstrates that Turkey – Pakistan relations are developing not only on the basis of historical brotherhood, but also on the basis of strategic interests and common goals. It is predicted that this partnership will acquire even greater regional and international significance in the future.

Keywords: *Turkey, Pakistan, strategic partnership, diplomatic-political relations, historical relations, visit*

Giriş

Müasir mərhələdə Türkiyə və Pakistan arasında mövcud olan strateji tərəfdaşlıq münasibətləri dərin tarixi köklərə malikdir. Bu strateji tərəfdaşlıq münasibətləri özünü həm ikitərəfli, həm də regional əlaqələr çərçivəsində göstərir.

Türkiyə və Pakistan arasında yaranmış yaxın münasibətlər yalnız dövlətlər səviyyəsində deyil, eyni zamanda bu ölkələrin xalqları arasında da qurulmuşdur. İki dövlət arasında yalnız diplomatik-siyasi deyil, həm də hərbi, müdafiə və təhlükəsizlik sahələrində geniş əlaqələr qurulmuş, iqtisadi-ticarət və digər istiqamətlərdə də əməkdaşlıq üçün böyük planlar və perspektivlər müəyyən edilmişdir. İki ölkə hərbi və siyasi sahədə olan sıx əməkdaşlığı möhkəmləndirir, Yaxın, Orta Şərq regionunda müttəfiqlik münasibətlərini inkişaf etdirir.

Pakistanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin müasir mərhələdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatması, onun tarixi köklərinin araşdırılmasını tələb edir. Bu əlaqələr hələ Pakistan yaranmazdan əvvəl İslam qardaşlığı əsasında başlamışdır. 1923-cü ildə müasir Türkiyə Cümhuriyyəti qurulmazdan və Pakistan yaranmazdan əvvəl Hindistan müsəlmanları Osmanlı hökmdarları ilə əlaqələr qurmuş, onların apardığı müharibələri dəstəkləmişlər. Məsələn, Rusiya–Türkiyə (1877-1878), Türkiyə–Yunanistan (1897) və Balkan müharibələrində (1912) Hindistan müsəlmanları ortaq dini kimliyə görə Osmanlıları dəstəkləyirdilər.

Hindistan müsəlmanlarının türk qardaşlarına verdiyi dəstək Birinci Dünya Müharibəsi və Türkiyə Qurtuluş Savaşı dövründə də davam etmişdi (Sheharyar Khan, 2020, p. 15). Osmanlı İmperiyasına dəstək əsasında qurulan bu mənəvi ortaqlıq münasibətlərin təməl sütununu təşkil edirdi. İmperialist dövlətlərin Osmanlı İmperiyasını bölmək və bölüşdürmək planları qarşısında imperiyanı xilas etmək ideali müsəlmanlar arasında daha da geniş vüsət almışdı. Qurtuluş Savaşı dövründə pakistanlılar, daha sonra Britaniya Hindistanında yaşayan müsəlmanlar Mustafa Kamal Atatürkün ordusuna yardım topladılar. Bu yardımların sayəsində, 1924-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk milli bankının – Türkiyə İş Bankasının nizamnamə kapitalına 250.000 türk lirəsi toplandı. Pakistanın qurucusu Məhəmməd Əli Cinnah Atatürkə heyran idi və ölkəsi üçün türk inkişaf modelini üstün tuturdu (Aliyev, 2021).

1947-ci il avqustun 15-də Hindistanın müstəqilliyi təsdiq ediləndə, müsəlmanların yaşadığı bölgələrin də daxil olduğu Pakistan dövləti də rəsmi olaraq yaradıldı. Bundan sonra iki ölkə arasında münasibətlər yeni mərhələdə davam etdi.

Tədqiqat

Pakistanın dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri də dərhal bu ölkə ilə həm siyasi, həm də hərbi sahədə əlaqələri inkişaf etdirmək və dərinləşdirmək kursunu götürən Türkiyə oldu. 1947-ci ildə Türkiyənin Pakistana ilk səfiri Yəhya Kamal və Mian Bəşir Əhməd isə Türkiyəyə akkreditə edildi (Ozdemir & Zeb, 2024, p. 67).

1951-ci ilin martından başlayaraq Türkiyə–Pakistan münasibətlərini daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün bütün sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan müqavilənin imzalanması ətrafında müzakirələr aparılırdı. 1951-ci il iyulun 26-da Türkiyə ilə Pakistan arasında dostluq müqaviləsi rəsmiləşdi. Bu müqaviləni Türkiyə adından xarici işlər naziri Fuat Köprülü, Pakistan tərəfindən səfir Mian Bəşir Əhməd imzaladı. 1951-ci il iyulun 26-da imzalanan müqavilə 1952-ci il mayın 5-də təsdiq edilmiş və 1952-ci il mayın 13-də rəsmi qəzetdə dərc olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir.

Türkiyə–Pakistan dostluq müqaviləsi iki ölkə arasında mövcud olan dostluq və qardaşlıq əlaqələrini davam etdirmək, əməkdaşlığın əhatə dairəsini genişləndirmək və qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Müqavilə Pakistanın yaradılmasından sonrakı prosesdə iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafının davam edəcəyinin konkret ifadəsi idi. 1947-ci ildən siyasi, mədəni, diplo-

matik və iqtisadi zəmində dostluq yolu ilə davam edən əlaqələr 1960-cı ildən sonra həm Soyuq Müharibənin kon'yunktur mühiti, həm də Türkiyənin xarici siyasətinin gedişatı ilə daha da genişlənməkədi (Türkiyə–Pakistan Dostluk Antlaşması, 1951).

Tədqiq olunan illərdə Pakistan və Türkiyə arasında münasibətlər çoxtərəfli əsasda da inkişaf edirdi. 1964-cü ildə İnkişaf Naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının (RCD) yaradılması Pakistan, Türkiyə və İran arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində bir dönüş nöqtəsi oldu və bu xalqlar arasında iqtisadi, mədəni və texniki əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli bir addım atıldı. Bu təşəbbüs nəinki ortaq mədəni və coğrafi irsi paylaşan dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdırdı, həm də o dövrdə Qərbə qarşı artan məyusluğu əks etdirdi (Ozdemir & Zeb, 2024, p. 67).

1960-cı illərdə Pakistan və Türkiyə arasında intensiv şəkildə nümayəndə heyətlərinin mübadiləsi aparılır və siyasi dialoq intensivləşirdi. Ərəb–İsrail münaqişəsi və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatındakı fəaliyyətlə bağlı tərəflərin baxışları, beynəlxalq həyatın digər məsələlərinə yanaşmaları yaxın və ya praktiki olaraq tamamilə eyni idi. Məsələn, 1968-ci ildə Pakistan və Türkiyə liderləri Avropa İqtisadi Birliyini nümunə götürərək Müsəlman Dövlətlərinin Ümumi Bazarının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər (K otnosheniyam mezhdur Pakistanom i Turciyey, 2007).

Bundan əlavə, RCD-nin 1985-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (ECO) çevrilməsi bu çərçivədə Pakistan və Türkiyə arasında dərinləşən münasibətləri göstərirdi. Bu transformasiya üzv dövlətlər arasında birlik hissi və əməkdaşlıq ruhunun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynadı, onların ortaq istəklərini və çağırışlarını vurğuladı. 1960-cı illərdə və ondan sonrakı dövrdə iki ölkə arasında Kipr, Cammu və Kəşmirdəki vəziyyət də daxil olmaqla, əsas beynəlxalq məsələlərdə strateji konsensus mövcud idi. Türkiyə, 1965 və 1971-ci illərdə Hindistanla münaqişə zamanı Pakistanın yanında olmuş, onun mövqeyini açıq şəkildə dəstəkləmiş və Hindistanın hərəkətlərini tənqid etmişdir (Ozdemir & Zeb, 2024, p. 68).

1980-ci illərdə hər iki ölkənin rəhbərliyi Əfqanıstan ətrafında baş verən hadisələrə ümumən oxşar yanaşmaya sadıq qalaraq, sovet qoşunlarının ölkədən tezliklə çıxarılmasını və silahlı əfqan müxalifətinə kömək etməyi təkid edirdi (K otnosheniyam mezhdur Pakistanom i Turciyey, 2007). 1989-cu ilin fevralında sovet qoşunlarının çıxarılmasından sonra başlayan vətəndaş müharibəsində Pakistan Talibana, Türkiyə isə Şimal Alyansına dəstək verdi. Bu dövr həm də hər iki ölkənin özünəməxsus strateji maraqlarına üstünlük verdiyini göstərirdi: İslamabad Əfqanıstanda cərəyan edən vəziyyətə dərinlən qarışmışdı, Ankara isə diqqətini Balkan regionunun yeni müstəqil dövlətləri ilə əlaqə qurmağa yönəlmişdi (Ozdemir & Zeb, 2024, p. 68). 1980-1990-cı illərdə Pakistanın Şimal Alyansını müdafiə etməsi, Türkiyənin isə Talibanı dəstəkləməsi səbəbindən iki ölkə arasında münasibətlər gərginləşdi (Ahad & Anwar, 2022, p. 758).

1987-ci ildə birgə hərbi təlimlər və 1988-ci Hərbi Məsləhətçi Qrupu vasitəsilə əlaqələrin inkişafı Pakistan–Türkiyə strateji münasibətlərini daha da gücləndirdi və onların ittifaqının dərinliyini möhkəmləndirdi (Ozdemir & Zeb, 2024, p. 68).

1990-cı illərdə ikitərəfli münasibətlərdə durğunluq müşahidə olunurdu. 1991-ci ildə Türkiyə diqqətini Sovet İttifaqı və Yuqoslaviyanın parçalanmasına yönəldərək, Balkanlarda, Qafqazda və Mərkəzi Asiyada iştirakını və təsirini gücləndirdi. Digər tərəfdən, Pakistan Əfqanıstanda postsovet dövründə sabitliyin təmin olunmasında iştirak edirdi. Eyni zamanda, həm Türkiyə, həm də Pakistanda siyasi qeyri-sabitlik, siyasi və iqtisadi böhran hökm sürürdü. Soyuq Müharibənin və bipolyar sistemin sona çatması iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlər üçün böyük çağırışlar yaratmışdı. Bununla belə, bu dövrdə baş verən mühüm hadisələrdən biri Baş nazir Süleyman Dəmirəlin 1992-ci ildə Pakistana səfəri və burada əlaqələrin iqtisadi ölçüsünün diqqət mərkəzində olması idi. Bu dövrdə Türkiyə Pakistanın avtomobil yolu layihəsinə 600 milyon dollar sərmayə qoydu və 165 km uzunluğunda Peşəvər–İslamabad avtomobil yolunun tikintisi tenderini türk şirkəti qazandı. Bundan başqa, Türkiyə, Pakistan və İran, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) müstəqillik əldə etmiş altı Mərkəzi Asiya respublikasını da əhatə edəcək şəkildə genişləndirməyi nəzərdən keçirdilər. Bununla belə, Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə hər üç ölkə regionda nüfuz uğrunda yarışdı (Sheharyar Khan, 2020, pp. 19-21).

1990-cı illərin ikinci yarısında hər iki ölkədə daxili siyasi qarışıqlıqlar baş verdi, nəticədə ikitərəfli münasibətlərdə nisbətən durğunluq yaranmışdı. 1997-ci il fevralın 28-də Türkiyədə ordu ilə mülki

hökumət və daha sonra qeyri-sabit koalisiya hökumətləri arasında yaranan gərginlik ölkəni böhran vəziyyətinə saldı. General Pərviz Müşərrəf demokratik yolla seçilmiş Nəvaz Şərifin hökumətini devirəndə Pakistan da hərbi çevrilişlə üzləşdi. Pakistanda baş verən təbii fəlakətlər, daxili qarşıdurmalar və problemlər Türkiyəni həm maddi, həm də siyasi dəstək verən ən öndə gedən ölkəyə çevirdi.

Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyasının iqtidara gəlməsi ilə iki ölkə arasında əlaqələrdə çox böyük inkişaf və dinamizm müşahidə olundu. Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2003-cü ilin iyununda Pakistana ilk səfərində həmkarı ilə birlikdə Kipr və Kəşmir məsələlərinə dəstək olduqlarını bir daha vurğuladı (Abbasi, Khatwani & Kolachi, 2020, pp. 71–72).

Yüksək səviyyəli səfərlər ənənəsinə sadıq qalan Pakistan Prezidenti Asif Əli Zərdari 2009-cu ildə Üçüncü Üçtərəfli Zirvə toplantısında iştirak etmək üçün Türkiyəyə səfər etdi. Ərazisinə çoxsaylı hücumlar da daxil olmaqla, Əl-Qaidənin problemləri ilə üzləşən Türkiyə güclü beynəlxalq terrorla mübarizə strategiyası axtarmağa başladı. Artan təhdidlər şəraitində Türkiyə Pakistanla təhlükəsizlik müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsinə üstünlük verdi ki, bu da iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin dərinləşməsinin göstəricisi idi. Bu razılaşmalar iki xalq arasında fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması və terrorizmə qarşı kollektiv mübarizədə onların yaxınlaşması baxımından əhəmiyyətli idi (Ozdemir & Zeb, 2024, pp. 68–71).

Türkiyə hökuməti Kəşmir məsələsində Pakistanın mövqeyini hər zaman dəstəkləmişdir. 2016-cı ilin noyabr ayında Pakistana səfəri zamanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan Hindistan və Pakistan arasında Kəşmir münaqişəsinin kəşmirlilərin iradəsinə uyğun həllinə çağırırdı. R.T.Ərdoğan bildirmişdi ki, Kəşmir mübahisəsi türk xalqının hisslərini və vicdanını çox incidir (“Kashmir dispute should be solved according to Kashmiris’ will: Erdogan”, 2016). Səfər zamanı hər iki prezident Kəşmirdə insan hüquqlarının pozulmasından ciddi narahat olduqlarını və problemin Kəşmir xalqının istəklərinə uyğun həll edilməsinin vacibliyini vurğuladılar (“Turkish President Erdogan arrives in Islamabad”, 2016).

Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 2016-cı ilin noyabrında Pakistana rəsmi səfəri zamanı Pakistanla Türkiyə arasında birgə kommunike imzalandı. Kommunikeyə əsasən, dövlətlər arasında ikitərəfli əlaqələrin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsi haqqında razılıq əldə edildi (“Turkey, Pakistan vow to strengthen ties further”, 2016).

R.T.Ərdoğanın bu səfəri iki ölkə rəsmilərinin intensiv görüşlərinə və qarşılıqlı dialoqun inkişafına təkan verdi. Belə ki, Türkiyə xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu 2018-ci il sentyabrın 13–14-də Pakistanda rəsmi səfərdə olmuş, Pakistanın Baş naziri İmran Xan və Quru Qoşunlarının komandanı general Qamar Caved Bacva ilə görüşmüşdür. Eyni zamanda Pakistanın Baş naziri İmran Xan 2019-cu il yanvarın 3–4-də yüksək səviyyəli nümayəndə heyəti ilə Türkiyədə rəsmi səfərdə olmuş və Prezident R.T.Ərdoğan tərəfindən qəbul edilmişdir. Səfər çərçivəsində xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu Pakistanın xarici işlər naziri Şah Mahmud Qureşi ilə görüşmüşdür.

Qarşılıqlı səfərlər intensiv olub, münasibətlərin inkişafına xidmət edirdi. Türkiyənin xarici işlər naziri M.Çavuşoğlu 2021-ci il yanvarın 12–14-də Pakistanda rəsmi səfərdə oldu. Səfər çərçivəsində Pakistan Prezidenti Arif Alvi ilə görüş zamanı M.Çavuşoğluna “Hilal-e Pakistan” medalı təqdim edilmişdir. Səfər zamanı Türkiyə xarici işlər naziri Pakistanın Baş naziri İmran Xan, Pakistanın xarici işlər naziri Şah Mahmud Qureşi və Quru Qoşunlarının komandanı general Qamar Caved Bacva ilə görüşlər keçirmiş və Pakistanın Federal Təhsil Naziri Şəfqət Mahmood tərəfindən Türkiyə Maarif Vəqfinin Pakistandakı fəaliyyəti və statusu ilə bağlı anlaşma memorandumu imzalanmışdır.

İslamabad səfərindən sonra Türkiyə xarici işlər naziri M.Çavuşoğlu Kəraçidə də olmuş, burada Türkiyə Baş Konsulluğunun yeni binasının rəsmi açılışında iştirak etmişdir (*Türkiyə – Pakistan ikili ilişkileri*, 2022).

Türkiyə ilə Pakistan arasında yaranan və inkişaf edən münasibətlər özünün ən yüksək mərhələsinə – strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatmışdır. Belə ki, 2025-ci ilin fevral ayında Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanın Pakistana səfərinin əsas məqsədi iki ölkə arasında olan strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini inkişaf etdirmək idi. Bu səfər zamanı ticarət, müdafiə, enerji, təhsil, mədəniyyət sahələrində müqavilələr imzalanmışdır. Səfərin ən mühüm nəticələrindən biri təhsil, mədəniyyət və dini məsələlərdə əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi, əsas diqqətin yeni nəsillərinə yönəldilməsi oldu.

2025-ci il müqavilələri rəqəmsallaşma və ekoloji davamlılıq kimi qlobal tendensiyaları da əhatə edirdi (Demir, 2025a).

Qeyd edək ki, Pakistan Şərqi Aralıq dənizi, Kipr və Liviya kimi məsələlərdə Türkiyənin mövqeyini qəbul edir. Hər iki ölkə Əfqanıstanda sabitliyi dəstəkləyir və regionda radikal ünsürlərlə mübarizədə oxşar narahatlıqları bölüşür.

Türkiyə – Pakistan münasibətlərində strateji tərəfdaşlıq vizyonunu gücləndirmək üçün önə çıxan bəzi əsas imkanlar və prioritetlər müdafiə sənayesi tərəfdaşlığı, iqtisadi inteqrasiya, çoxtərəfli diplomatiya: İƏT, D-8 və BMT kimi beynəlxalq platformalarda koordinasiyanın artırılması, qlobal məsələlərdə ümumi mövqə tutmaq, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqədir (Demir, 2025b).

Nəticə

Beləliklə, Türkiyə – Pakistan münasibətləri dərin tarixi köklərə malikdir və iki xalq arasındakı qardaşlıq, qarşılıqlı hörmət və tərəfdaşlıq üzərində qurulmuşdur. XX əsrin ortalarından başlayaraq, Pakistan dövlətinin müstəqillik əldə etməsindən sonra bu münasibətlər, siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə davamlı olaraq inkişaf etmişdir. Türkiyənin beynəlxalq arenada Pakistana göstərdiyi diplomatik-siyasi dəstək və Pakistanın Türkiyənin regional və qlobal təşəbbüslərini müdafiə etməsi münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Müasir mərhələdə iki dövlət arasında çoxsaylı və səmərəli qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmişdir ki, bu görüşlər müdafiə sənayesi, hərbi əməkdaşlıq, enerji və nəqliyyat layihələri, həmçinin təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın hüquqi-normativ bazasının zənginləşməsinə və inkişafına töhfə vermişdir. Hər iki ölkənin regional sabitlik, terrorizmə qarşı mübarizə və İslam dünyasının həmrəyliyi məsələlərində mövqeyi üst-üstə düşür.

Tədqiqatdan aydın olur ki, Türkiyə – Pakistan münasibətləri yalnız tarixi qardaşlıq əlaqələrinə əsaslanmır, həm də müasir beynəlxalq siyasətdə strateji əhəmiyyət kəsb edərək iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi, birgə layihələrin genişləndirilməsi və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bu tərəfdaşlığın inkişafı üçün geniş perspektivlər vəd edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasi, I., Khatwani, M., & Kolachi, M. (2020). Pakistan–Turkey relations: Political and economic dimensions. *Biannual Research Journal*, 54(1), 69–80.
2. Ahad, M., & Anwar, M. (2022, July–September). The road towards friendship: A study of Pakistan–Turkey relations 2000–2013. *Pakistan Languages and Humanities Review*, 6(3), 756–767.
3. Aliev, A. (2021, October 22). Sila dvuh: kak Turciya i Pakistan menyayut rasklad sil v musul'manskom mire. *TRT na russkom*. <https://www.trtrussian.com/mnenie/sila-dvuh-kak-turciya-i-pakistan-menyayut-rasklad-sil-v-musul'manskom-mire-6927104>
4. Demir, C. (2025a). Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2020–2025 Pakistan ziyaretlerinin analizi. *Güney Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*. <https://gasam.org.tr/cumhurbaskani-erdoganin-2020-2025-pakistan-ziyaretlerinin-analizi>
5. Demir, C. (2025b). Türkiye–Pakistan ilişkilerinin geleceği ve stratejik derinlik. *Güney Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*. <https://gasam.org.tr/turkiye-pakistan-iliskilerinin-gelecegi-ve-stratejik-derinlik/>
6. K otnosheniyam mezhd u Pakistanom i Turciye. (2007, July 8). *Институт Ближнего Востока*. <http://www.iimes.ru/?p=5951>
7. Kashmir dispute should be solved according to Kashmiris' will: Erdogan. (2016). <https://dunyanews.tv/en/Pakistan/361378-Kashmir-dispute-should-be-solved-according-to-Kash>
8. Ozdemir, G., & Zeb, R. (2024). Dynamics of Pakistan–Türkiye relations in a challenging global order. *Strategic Studies*, 44(1), 66–88.
9. Sheharyar Khan, M. (2020). Dynamics of Pakistan–Turkey relations. *Pakistan Review of Social Sciences*, 1(2), 14–24.

10. Türkiyə–Pakistan Dostluk Antlaşması (29 Temmuz 1951). (n.d.). *Atatürk ansiklopedisi*.
[https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1035/T%C3%BCrkiye-Pakistan-Dostluk-Antla%C5%9Fmas%C4%B1-\(29-Temmuz-1951\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1035/T%C3%BCrkiye-Pakistan-Dostluk-Antla%C5%9Fmas%C4%B1-(29-Temmuz-1951))
11. Türkiyə–Pakistan ikili ilişkileri. (2022). *Türkiye Cumhuriyeti İslamabad Büyükelçiliyi*.
<https://islamabad-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/351926>
12. Turkey, Pakistan vow to strengthen ties further. (2016). *Anadolu Agency*.
<https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkey-pakistan-vow-to-strengthen-ties-further/687871>
13. Turkish President Erdogan arrives in Islamabad. (2016). *Dawn*.
<https://www.dawn.com/news/1296714/turkish-president-erdogan-arrives-in-islamabad>

Daxil oldu: 01.04.2025

Qəbul edildi: 16.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/39-50>

Belalem Mohamed

Faculty of Islamic Sciences, University of Algiers 1
<https://orcid.org/0009-0001-1215-0634>
m.belalem@univ-alger.dz

Reasons of the Maliki School's Exceptional Prohibition Certain Financial Transactions and Contradictions and Oppositions Judgements and Effects as a Model

Abstract

Maliki jurists contributed to the development of the jurisprudence of financial transactions, given their critical importance to people's lives and the preservation of their rights. They were distinguished by their broad perspective on the consequences and formulations of contracts, relying on the principles of their school of thought and their own interpretations that took into account evidence and Sharia objectives.

They prohibited the combination of specific contracts with a sale contract in a single transaction, combining them in their term "jass mashnaq" (ju'alah, sarf, musaqah, sharecropping, marriage, qirad, and qard). Although they agreed with the majority in prohibiting some of these contracts, the Malikis differed on the reason for the prohibition and prevention, considering the contradiction of rulings and objectives as a general principle preventing the combination of contradictory contracts. In this article, I will attempt to examine the reasons for the Malikis' unique prohibition and compare them to other schools of thought. I will also highlight the Malikis' efforts in establishing the jurisprudence of financial transactions and introduce the principles upon which they built their school by presenting some of the applications and models under study.

Keywords: *Maliki exclusivity, contradiction and opposition, hanging plaster, two deals in one deal*

Belalem Mohamed

Əlcəzair Universiteti İslam Elmləri Fakültəsi 1
<https://orcid.org/0009-0001-1215-0634>
m.belalem@univ-alger.dz

Maliki məktəbinin müstəsna olaraq qadağan edilməsinin səbəbləri müəyyən maliyyə əməliyyatları – ziddiyyətlər və müxalifətlər bir model kimi hökmlər və effektlər

Xülasə

Maliki fəqihləri insanların həyatı və hüquqlarının qorunması üçün kritik əhəmiyyətini nəzərə alaraq maliyyə əməliyyatları fiqhinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Onlar öz düşüncə məktəbinin prinsiplərinə və dəlilləri, şəriət məqsədlərini nəzərə alan öz şərhlərinə əsaslanaraq müqavilələrin nəticələri və tərtibi ilə bağlı geniş perspektivləri ilə seçildilər. Onlar xüsusi əqdlərin alqı-satqı müqaviləsi ilə birləşdirilərək bir alqı-satqıda onları "cəs məşnəq" (cüəla, sarf, musaqqa, pay, nikah, qirad və qard) terminində birləşdirməyi qadağan etmişlər. Malikilər bu əqdlərin bəzilərinin haram edilməsində çoxluqla həmfikir olsalar da hökm və məqsədlərin ziddiyyətini, ziddiyyətli əqdlərin birləşməsinə mane olan ümumi prinsip hesab edərək qadağanın və qarşısının alınmasının səbəbi barədə ixtilaf etmişlər. Bu yazıda Malikilərin bənzərsiz qadağasının səbəblərini araşdırmağa və onları digər məzhəblərlə müqayisə etməyə çalışacağam. Mən həmçinin Malikilərin maliyyə əməliyyatlarının fiqhinin qurulmasında göstərdikləri səyləri vurğulayacağam və öyrənilən bəzi təbiiq və modelləri təqdim etməklə onların məktəblərini qurduqları prinsipləri təqdim edəcəyəm.

Açar sözlər: *maliki eksklüzivliyi, ziddiyyət və müxalifət, asma suvaq, birdə iki sövdələşmə*

Introduction

Throughout the ages, Maliki jurists have had a significant role and undeniable merit in developing and renewing the jurisprudence of transactions, researching it both in terms of foundations and implementation. This is because it is one of the most important laws and rulings that people need in their lives and livelihoods. Muslims cannot do without financial transactions and sales and purchase contracts, as they protect their rights and wealth, and guard against falling into forbidden and prohibited matters.

Research

Because of this special status and care, they had a broad perspective on the implications and formulations of their contracts. They were aided in this by the principles of their school of thought and the disputes of their *ijihad*, which were closely linked to the evidence of Islamic law and established objectives. They stipulated the prohibition of combining certain contracts with a sale contract in a single transaction. Because this combination leads to uncertainty, contradiction, and inconsistency in rulings and effects, they combined them in their saying, "hanging plaster." The *jīm* stands for "ju'alah," the *Şād* stands for "exchange," the *mīm* stands for "crop-cropping," the *shīn* stands for "partnership," the *nūn* stands for "marriage," and the *qāf* stands for "lending and loan." While the majority agreed with them on prohibiting the combination of some of these contracts with a sale contract in a single transaction, they differed with them on the reasons for the prohibition and the rationale for the prohibition. They argued that it is prohibited due to the contradiction of their rulings and the inconsistency of their objectives. Indeed, they made this the basis for prohibiting the combination of contradictory contracts in a single transaction, basing all matters of jurisprudence and transactions on it. In this article, I will attempt to discuss the reasons that set them apart from others in prohibiting the combination of contracts by examining their consequences and the contradictions and inconsistencies they lead to in rulings and effects. I will compare this with other schools of thought to demonstrate their uniqueness in this regard, and I will attempt to study the principles upon which they built their school by presenting some of their applications.

First Section: The Ruling on the Combination of the Seven Contracts with a Sales Contract in Islamic Jurisprudence.

To discuss the Maliki school's exclusivity in prohibiting the combination of certain financial transactions due to the contradiction and inconsistency in rulings and legal implications, I will address in this section the ruling on the combination of the seven contracts, which are united by their term "hanging plaster." They have stipulated in their books that they are prohibited from combining them with a sales contract in a single transaction, and I will attempt to study them from a comparative jurisprudential perspective. After gathering, tracing, and extrapolating the scholarly material for this paper, I found that jurists have differed on the ruling on combining these contracts. They agreed on prohibiting the combination of a sales contract with a loan contract in a single transaction, but differed on other contracts. (Ibn Abidin, n.d., vol. 5, p. 167; Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162; Al-Shirazi, n.d., vol. 1, p. 304; Ibn Qudama, n.d., vol. 6, p. 334)

First: Prohibiting the Combination of a Sale Contract and a Loan Contract in a Single Transaction:

A. Forms of Combining a Sale Contract and a Loan Contract in a Single Transaction, There are two forms of this:

1. **The first form:** A man lends another man one thousand dirhams, on the condition that he buys a commodity from him whose price does not exceed five hundred dirhams with the one thousand dirhams he lent him. The man then agrees to lend him only the increased price of the commodity, and the buyer also agrees to pay this increased price for the commodity only for the thousand dirhams the seller will lend him (Al-Shatibi, n.d., vol. 3, p. 196; Ibn Taymiyya, n.d., vol. 4, p. 39; Ibn Taymiyya, n.d., p. 142; Al-San'ani, n.d., vol. 3, p. 810).

This transaction combines a sale and a loan, and this transaction also involves evading usury. The seller takes more than he gave, so that the lender achieves the increase through a sale that he combines with the loan. He then takes the increased value in exchange for the loan. Thus, it constitutes a loan that brings a clear benefit, (Al-San'ani, n.d., vol. 3, p. 810; Ibn al-Qayyim, n.d., vol. 1, p. 363).

2. The second scenario:

For example, if a man lends money to another person and takes something from him, saying, "If you don't have it, and it's not possible for you to return the money, then it's a sale to you." Thus, the thing he took from him is sold in exchange for the money he lent him, (Al-Shawkani, n.d., vol. 6, p. 324; Al-Mubarakfuri, n.d., vol. 4, p. 432; Al-San'ani, n.d., vol. 3, p. 810).

This contract combines a sale and a loan, and this loan brings a benefit from the thing the lender took. This constitutes a form of evading usury. This contract is also linked to the sale and the loan, as the lender lends him something in exchange for this loan. This involves favoritism in the price for the loan he lent him, and involves uncertainty and ignorance arising from hesitation in concluding the contract. (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 266; Ibn Taymiyya, n.d., vol. 33, p. 295; Al-Shawkani, n.d., pp. 324-325)

I say: The jurists have agreed that these two scenarios are forbidden and prohibited, because they involve a clear evasion of usury. However, they have permitted their combination without a condition, such that the borrower gives him the better of the two. There is no problem, because usury is the name for an increase stipulated in the contract, and this does not exist here. Rather, this is a form of good judgment, and it is recommended. (Al-Kasani, n.d., vol. 7, p. 395; Al-Nafrawi, n.d., vol. 2, p. 132; Al-Nawawi, n.d., vol. 3, p. 62; Ibn Taymiyya, n.d., vol. 6, p. 177)

B- The reason for the prohibition and the reason for prohibiting the combination of a sale and a loan in a single transaction according to the Maliki school:

The jurists unanimously agree that combining a sale and a loan in a single transaction is prohibited, because their combination constitutes a pretext for usury, (Al-Sarakhsi, n.d., vol. 14, p. 40; Ibn Abidin, n.d., vol. 5, p. 167; Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162; Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 226; Al-Shirazi, n.d., vol. 1, p. 304; Al-Mawardi, n.d., vol. 6, p. 431; Al-Nawawi, n.d., vol. 3, p. 62; Ibn Taymiyya, n.d., vol. 4, p. 39; Ibn Qudama, n.d., vol. 6, p. 334)

What is prohibited in their combination is for a sale to be conditional upon a loan or a loan to be conditional upon a sale, as this leads to favoritism in the sale price for the sake of the loan and to circumvent usury.

However, the Maliki school prohibited combining a sale and a loan in a single transaction, because this leads to contradiction and inconsistency in rulings and effects. Ibn al-Arabi (may God have mercy on him) said in this regard: "The hadith prohibiting a sale and a loan entails a novel principle of the Maliki school, namely that any two contracts that are contradictory in form and contradictory in ruling are impermissible to combine. Its basis is a sale and a loan, and all issues of fiqh are based on it. (Ibn al-'Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; Al-Sawi, n.d., vol. 3, p. 725)," Al-Qarafi (may God have mercy on him) says: "The secret behind the difference is that contracts are causes, as they encompass the attainment of their wisdom through their effects by way of compatibility. One thing with one consideration does not suit two opposites. Therefore, any two contracts that have a contradiction between them cannot be united by a single contract.", (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn al-'Arabi, 1992, vol. 2, p. 843)

The intended contradiction and inconsistency between a sale and a loan is that: a sale is based on bargaining and bargaining, while a loan is based on generosity and tolerance (Ibn al-Shat, n.d., vol. 3, p. 292)

Al-Mawaahib al-Jalil states: "A sale and a loan are not permissible, nor is it permissible to combine a loan with a lease or rent... and any contract of exchange may not be combined with a loan." (Al-Hattab, n.d., vol. 4, p. 314; Al-Dusuqi, n.d., vol. 3, p. 549)

The Malikis prohibited combining a sale and a loan in a single transaction due to the contradiction and inconsistency between the two contracts. The Malikis based all matters of jurisprudence on this principle.

Maliki jurists provided extensive evidence for this, some of which I will discuss in some detail.

C-Evidence for the prohibition of combining a sale and a loan in a single transaction:

1- From the Qur'an:

God Almighty says: {And God has permitted trade and forbidden usury} [Al-Baqarah: 275], and He also says: {O you who have believed, fear God and give up what remains of interest, if you should be believers} [Al-Baqarah: 278]. The significance of these verses: Scholars have deduced from these verses that every loan that brings benefit is usury (Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162), as in the Almighty's saying: {And God has permitted trade and forbidden usury}. Usury is adding an amount to a loan or advance beyond the amount paid; Because the lender combines the sale with the loan in order to obtain an increase in exchange for the loan, the buyer is favored in the sale for the sake of the loan, and thus the benefit accrues from the loan (Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162; Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 226). Similarly, if the seller stipulates a loan for himself, he becomes a seller of his goods at the price he desires and with the benefit of the stipulated loan (Al-Qazwini, n.d., vol. 9, pp. 383–384; Al-Baghawi, n.d., vol. 8, p. 145).

2- From the Sunnah:

First: On the authority of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), who said, "The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade two sales in one sale." (Abu Dawud, n.d., no. 3444, vol. 9, p. 332; Al-Bayhaqi, n.d., vol. 5, p. 343; Al-Hakim, n.d., vol. 2, p. 45)

Second: On the authority of Abd al-Rahman ibn Abdullah ibn Mas'ud, on the authority of his father, who said, "The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade two transactions in one transaction.", (Ahmad ibn Hanbal, n.d., no. 3783, vol. 1, p. 398; Al-San'ani, n.d., no. 14633, vol. 8, p. 138; Ibn Abi Shayba, n.d., vol. 8, p. 192)

The meaning: The majority of jurists, in their interpretation of these two hadiths, stated that the reason for the prohibition is that the contract is conditional upon another contract, and combining the sale and loan in a single transaction is conditional upon them, such as when someone lends money, for example. Provided that he takes something from it, and if he is unable to return the money (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 266), it is considered a sale against him. When a loan turns into a sale, the lender buys the commodity for less than its price due to the loan. The excess is due to the loan and is considered compensation for it, (Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162)

Second: On the authority of Abdullah ibn Amr ibn al-'As (may Allah be pleased with him), he said: "The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade two sales in one sale, a sale and a loan, a profit on something that is not guaranteed, and selling something that you do not possess" (Ahmad ibn Hanbal, n.d., no. 6918, vol. 11, p. 132; Al-Tirmidhi, n.d., no. 1234, vol. 3, p. 526; Al-Nasa'i, n.d., no. 4644, vol. 7, p. 340; Al-Hakim, n.d., vol. 2, p. 17).

Evidence:

The hadith indicates that combining a sale and a loan in a single contract is impermissible. This hadith generally includes the impermissibility of stipulating a sale contract in a loan contract. When they are combined without conditions, it is permissible, because a sale can be done separately, and a loan can be done separately. Therefore, combining them without conditions is permissible. (Al-Nafrawi, n.d., vol. 2, p. 132)

Third: On the authority of Ali (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Every loan that brings benefit is usury." (Al-Bayhaqi, n.d., vol. 5, p. 350; Al-Suyuti, n.d., no. 4249, vol. 4, p. 153)

The significance of the evidence:

The loan contract was originally legislated to be a charitable contract, preventing the lender from benefiting from his loan. This benefit would detract from the purpose for which the contract was designed, namely, to be charitable, lenient, and facilitating. The benefit of combining a sale and a loan in a single transaction is that it leads to favoritism in price, and the seller sells his goods for the price he desires because of the loan. (Al-Dardir, n.d., vol. 3, p. 67)

3- From the consensus:

The jurists of the various schools of jurisprudence are unanimously agreed that combining a loan (Al-Sarakhsi, n.d., vol. 14, p. 40; Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 162; Ibn Qudama, n.d., vol. 6, p. 334).

4- It is reasonable:

Sale and loan are diametrically opposed and contradictory in terms. (Al-Kafawi, n.d., vol. 3, p. 140; Al-Jurjani, n.d., p. 72). Opposites are two existential attributes that alternate in one place and cannot coexist, such as blackness and whiteness (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn al-‘Arabi, 1992, vol. 2, p. 843). The difference between opposites and contraries is that opposites cannot coexist and cannot be superseded, such as nonexistence and existence, and movement and stillness. Contraries cannot coexist but can be superseded, such as blackness and whiteness (Al-Mawsili, n.d., vol. 2, p. 7; Al-Zayla‘i, n.d., vol. 4, p. 393; Ibn al-Humam, n.d., vol. 6, p. 410). Contracts also have causes, as they encompass the attainment of their wisdom through their causes by way of correspondence. One thing based on one consideration is incompatible with opposites. Any two contracts that have a contradiction between them cannot be united by a single contract. This is because sale is based on deception and bargaining, while loaning is a matter of generosity and devotion. (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn al-‘Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 182)

Second: Contracts whose rulings differ regarding their combination with a sale contract in a single:

Transaction:

These are: ja‘ala, sarraf, musaqat, shirkah, nikah, and qirad, all of which are grouped together in the phrase "suspended plaster." Jurists have differed regarding the ruling regarding the combination of these contracts with a sale contract in a single transaction. This is due to their differing interpretations of the two hadiths: "The prohibition of two sales in one sale" and "The prohibition of two transactions in one transaction." The Hanafis and Malikis, (Al-Mawsili, n.d., vol. 2, p. 7; see also Al-Zayla‘i, n.d., vol. 4, p. 393; Ibn al-Humam, n.d., vol. 6, p. 410) according to the well-known opinion among them (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; see also Ibn al-‘Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 182), the Shafi‘is (Al-Shirazi, n.d., vol. 1, p. 267; Al-Nawawi, n.d., vol. 9, p. 412), the majority of the Hanbalis (Ibn Qudamah, n.d., vol. 6, s. 323; Al-Bahuti, n.d., vol. 4, p. 401), and the Zahiris (Al-Tasuli, n.d., vol. 2, p. 14; see also Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145), have prohibited it. Ashhab (may God have mercy on him) among the Malikis (Al-Tasuli, n.d., vol. 2, p. 14; see also Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145), and Ibn Taymiyyah (Ibn Taymiyya, n.d., p. 189, p. 229) and Ibn al-Qayyim (Ibn al-Qayyim, n.d., vol. 1, p. 344; see also vol. 3, p. 486) (may God have mercy on them) among the Hanbalis have permitted their combination with a sale contract in a single transaction.

A - The well-known opinion among the Malikis:

The Malikis agree with the majority in prohibiting the combination of these contracts with a sale contract in a single transaction (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145; Ibn Juzayy, n.d., p. 223). However, they are unique in their opinion in permitting the combination of two different contracts with two different, distinct considerations in a single transaction, which is the well-known opinion of the school (Malik, n.d., vol. 4, p. 127; see also Ibn al-‘Arabi, 1992, vol. 2, p. 842). This is indicated by what is stated in the Mudawwana: "I said: If I sold my slave to him for ten dinars on the condition that his slave sell me for twenty dinars, Malik said: There is nothing wrong with it, it is only a slave for a slave and an additional ten dinars. I said: What do you think if he sold a commodity for ten dinars on credit on the condition that he take one hundred dirhams for it, is this sale invalid or not? He said: It is not invalid, and there is nothing wrong with this according to Malik. I said: Why? He said: Because the wording here is not taken into account, because their action leads to goodness and a permissible matter. I said: How can it lead to goodness when he only stipulated the price of ten dinars for which he would take one hundred dirhams? He said: Because he would never take dinars for it, but rather dirhams, so his saying ten dinars is meaningless. Since the ten in their statement is meaningless, we know that the price of the commodity was one hundred dirhams, even if they spoke as they did." (Malik, n.d., vol. 4, pp. 126–127) The Malikis do not consider this scenario to be prohibited. Because, according to them, the combination of sale and exchange is cash for cash, with one of the two currencies is a commodity, or with both currencies, with each one being a commodity. Commenting on the examples I mentioned for the Maliki school, the Mudawwana also states: "Ibn al-Qasim said: Malik said, "This is neither exchange nor sale, nor gold and commodity for gold... Malik only looks at their actions, not their wording (Malik, n.d., vol. 4, p. 126)." This is based

on the principle that the meanings of contracts are what count, not the words and structures. (Al-Suyuti, n.d., vol. 1, p. 166; Ibn Najim, n.d., vol. 1, p. 447)

However, the Maliki School prohibited the combination of these contracts the subject of this study with sales according to the doctrine of Ibn al-Qasim due to the contradiction between their rulings and the inconsistency of their objectives with the contract of sale. It is impossible to combine two contradictory concepts in a single transaction (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn al-'Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145). Imam Malik also specifically prohibited the combination of sale and exchange with one of the two currencies and a commodity, to the exclusion of others. It was also stated in the blog: "I said, 'Is it permissible, according to Malik's statement, to combine exchange and sale in one transaction?' (Malik, n.d., vol. 3, p. 410)" Malik said: "No." And Ibn al-Arabi - may God have mercy on him - said: "The hadith prohibiting sale and advance payment results in a new principle of the Maliki school, which is that every two contracts are contradictory in form and contradictory in ruling; It is not permissible to combine them. Its basis is a sale and a loan, (Ibn al-'Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; see also Al-Sawi, n.d., vol. 3, p. 725). and all issues of jurisprudence are based on it. The reason for this is that the exchange contract is based on strictness, so the option and delay of one of the two considerations are prohibited, because the ruling on exchange is immediate payment. While it is permissible to stipulate options and defer payment of the price in a sale contract, delay and immediate payment are permissible in a sale. If the sold commodity is due with the exchange, it is not permissible to adhere to the exchange. The option is not permissible in an exchange, but it is permissible in a sale. Confirmation is permissible in a sale, but it is not permissible in an exchange. The contract of ja'ala is a non-binding contract, and this contradicts the rulings of the sale contract, as it is a binding contract. The contract of ja'ala and the contract of musaqat are not affected by uncertainty and ignorance. A sale is affected by excessive uncertainty, so it is invalid. There is no term in ja'ala, unlike a sale. A ja'ala is based on trust, unlike a sale. Musaqat involves the sale of fruit before it ripens and ripens, and this is not permissible in a sale. As for a partnership, it is not for a term, but it is permissible in a sale. A partnership is contrary to the principles, while a sale is according to the principles, so they are both. Opposites and it is not permissible to combine two opposites in one contract. Marriage is based on bargaining and leniency regarding the dowry, and selling is based on haggling over the compensation. It is permissible not to consummate the marriage with the woman until she is a year old due to a reason such as her youth or something similar. It is not permissible to delay taking possession of the specific, present item sold. (Al-Shatibi, n.d., vol. 3, p. 193–197; Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Al-Dusuqi, n.d., vol. 3, p. 32; Al-Tasuli, n.d., vol. 2, p. 14).

Thus, it becomes clear that the Malikis did not take the text of the hadith prohibiting two sales in a single transaction at face value. Rather, they looked at the objectives and meanings of contracts based on the hadith, "The prohibition of selling and lending (Ibn Abi Shaybah, n.d., vol. 6, p. 119)." They stated that only contracts that clearly contradict the sale contract are prohibited. According to them, it is not permissible to combine a sale or exchange with a contract of commission, musaqat, partnership, marriage, or qirad, nor to combine one of these contracts with another in a single contract. (Al-Dardir, n.d., vol. 2, p. 17; 'Abd al-Wahhab, n.d., vol. 3, p. 1494; Ibn Juzayy, n.d., p. 223)

B - Ashhab's statement: Ashhab, may God have mercy on him (Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145; Mi'arah 'ala al-Tuhfah, n.d., vol. 1, p. 283; Ibn Juzayy, n.d., p. 223), held that it is permissible to combine a sale with these contracts in a single transaction. The reason, according to him, is that there is nothing wrong with combining two contracts, each of which is permissible on its own, except for those that evidence indicates are prohibited, such as combining a sale and a loan in a single transaction. Ashhab permitted this and denied that Malik disliked it. He said: What he disliked was gold for gold with both of them as a commodity, and paper for paper with both of them as a commodity. Ibn al-Qasim agreed with him on this, and it is the apparent statement of Malik in al-Mudawwana: "I said, 'What do you think if I buy a slave from a man for ten dinars on the condition that I sell him my slave for ten dinars?' (Malik, n.d., vol. 4, p. 126; Al-Kharshi, n.d., vol. 5, p. 40; Ibn Ali Ibn Hussein, n.d., vol. 3, p. 179)" Malik said: "That is permissible." Ibn al-Arabi (may Allah have

mercy on him) defended this in 'Aridat al-Ahwadhi' and said: 'If he says to him, "I will sell you this slave of mine for a thousand on the condition that you sell me your house for a thousand," then this is permissible and he has nothing to do with it...' And if he sells his slave on the condition that the buyer sells him another slave for the same price, Abu Hanifa said: 'It is not permissible'. Nothing is more permissible than that, as a slave was obtained from one side, and another known slave from the other side, and this is something that has nothing to do with it (Ibn al-'Arabi, 1992, vol. 5, p. 241). However, Ashhab believes that it is absolutely permissible to combine a sale and all other contracts in a single transaction (Mi'arah 'ala al-Tuhfah, n.d., vol. 1, p. 283; Mi'arah, n.d., vol. 1, p. 283).

The reason for permissibility according to Ashhab: The reason for the permissibility of combining, according to him, is that he considered that the contract included two matters, each of which is permissible on its own, so there is no prohibition (Al-'Adawi, n.d., vol. 5, p. 40; see also Al-Sawi, n.d., vol. 2, p. 17).

Therefore, there is no objection to combining a sale contract and these contracts in a single transaction, because each contract is permissible on its own.

Second Topic: The Forms of the Seven Contracts (Hanging Gypsum) and Clarification of the Contradiction and Contradiction in the Rulings on Their Combination with a Sale Contract.

It was previously stated that Maliki jurists held that it is impermissible to combine two contracts that are contradictory in form and contradictory in ruling (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn Ali Ibn Hussein, n.d., vol. 3, p. 178; Al-Shatibi, n.d., vol. 3, pp. 193–202). This is in view of the results of contracts when combined, as one thing does not combine contradictory and contradictory things. The Malikis based this evidence on analogy, in prohibiting the combination of a sale and a loan, and based all the issues of jurisprudence on it, forbidding the combination of a binding contract with a permissible contract. It includes options and rulings that contradict each other, and this is explained below:

First: Combining a sale and a reward:

There are two forms:

The first form: The subject of the contract is one, such as if someone says, "Whoever returns my camel to me, I will sell it to him for so-and-so."

The second form: The subject of the contract is multiple, such as if someone says, "Whoever returns my camel to me, I will sell him my house for so-and-so."

In terms of the contract's origin: A reward is a permissible, but not binding, contract, and the party performing it has the option to choose, and mutual consent is not required (Al-Dardir, n.d., vol. 4, p. 60). Unlike a sale, which is a binding contract, the mutual consent of the contracting parties is required, as the Prophet (peace and blessings be upon him) (Ibn Majah, n.d., vol. 2, p. 737; Albani, n.d., vol. 5, p. 125) said, "Sale is only by mutual consent." Therefore, combining the two in a single transaction is impermissible.

In terms of the rulings:

- A reward contract is a unilateral commitment, valid with the sole will of the contracting party or the rewarder, as long as they explicitly commit to something for the person performing a task, and the immediate acceptance of the task is not required (Al-'Adawi, n.d., vol. 2, p. 176). A sale contract, on the other hand, requires evidence of mutual consent from both parties, creating an obligation between them (Ibn Rushd, n.d., vol. 2, p. 168).

Ju'alah is based on ignorance of the work and the duration, and is permissible for an unknown matter, thus involving permissible uncertainty (Ibn Rushd al-Jad, n.d., vol. 2, p. 634). A sale is the opposite, and is therefore invalidated by uncertainty and ignorance. (Ibn Juzayy, n.d., p. 169)

It was objected that the difference is not a contradiction or contradiction, because two opposites and contraries cannot coexist under any circumstances. However, two different and dissimilar things may coexist, and rulings may be based on them without any problem, clash, or confusion. There is no contradiction or contradiction in combining a sale and ju'alah, because what is prohibited is their combination in one place. This is inconceivable, as in someone saying, "I sold you my lost camel for so much, and I will reward you for its return, and you will have so much." In this scenario, he combines the nonexistent in the sale and the ignorance in the ju'alah in a single transaction.

Second: Combining a sale and an exchange:

This occurs in two forms:

The first form: Such as buying a commodity for two dinars, on the condition that he pays one dinar for it and takes the exchange for the other dinar in dirhams (Al-Dardir, n.d., vol. 2, p. 17).

The second scenario: For example, if he sells the commodity to him for ten dinars on credit, on the condition that he receives one hundred dirhams in exchange. (Malik, n.d., vol. 9, p. 127)

In terms of the contract's origin: The exchange contract is essentially a sale, which is the sale of cash for cash. It is a binding contract like the sale contract. Combining it with a sale falls within the prohibition of two sales in one.

In terms of the rulings:

- The exchange contract is based on strict conditions, preventing the option or delaying one of the two exchanges. Rather, it requires that the exchange be completed before the contracting parties part ways. This is because failure to complete the exchange in the same session results in cash for cash with an extended period (Ibn Rushd, n.d., vol. 3, p. 212), which constitutes usury. In contrast, a sale with delayed payment of the price is valid, and the option is permissible (Ibn Juzayy, n.d., p. 247).

- Combining a sale with an exchange contract leads to anticipation of a solution due to a defect in the commodity, or to a delayed exchange due to the possibility of a receivable, so it is not known what will happen next. (Al-Dusuqi, n.d., vol. 3, p. 32; Abd al-Sami' al-Aby, n.d., vol. 2, p. 13)

Objection:

According to the Maliki school, it is permissible for someone to say, "I sold you this dinar and this garment for twenty dirhams," which is a sale and exchange. Or to buy from him the commodity with the dirham he mentioned he was selling for the dinar. This is also a sale and exchange. They do not pay attention to the invalid wording if it is known to be permissible. It is as if he sold the commodity for the dirham and the dinar is invalid. What is forbidden, according to them, is that it be gold for gold and one of the two pieces of gold be a commodity, or both be a commodity. Accordingly, they do not mind combining exchange and sale in a single transaction in this manner (Malik, n.d., vol. 4, p. 126–127; Al-Kharshi, n.d., vol. 5, p. 40; Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142; Ibn al-‘Arabi, 1992, vol. 2, p. 843; Al-Hattab, n.d., vol. 6, p. 145; Ibn Qudamah, n.d., vol. 6, p. 335; Ibn al-Qayyim, n.d., vol. 3, p. 354). I say: The contradiction here is clear, as they combined opposites.

Third: Combining a sale and a musaqah (sharing) contract:

There are two forms:

The first form: The subject of the contract is one: such as if the owner of the wall says to the worker: "I have given you this wall of mine for a period of time and I will have its fruit, on the condition that I sell it to you for such-and-such."

The second form: The subject of the contract is multiple: such as if the owner of the wall says to the worker: "I have given you my wall of mine and sold you such-and-such a commodity for one dinar and one-third of the fruit." (Al-Dardir, n.d., vol. 3, p. 548)

From the point of view of the contract's origin: The musaqah contract is a binding contract that may not be rescinded except by mutual consent of both parties. Neither party has the right to rescind it except for a justifiable reason. (Abu ‘Abd Allah al-Muwāq, n.d., vol. 7, p. 486) The same applies to the sale contract, so there is no contradiction between them from the point of view of the contract's origin.

From the point of view of the rulings:

- The musaqah contract is based on expansion and is an exception to a prohibited principle, namely, unknown lease, thus becoming a license. (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, p. 142)

- It is based on uncertainty, as it is a lease for fruit that has not yet been created or is unknown, unlike a sale, which is based on removing uncertainty regarding the price, the item being valued, the term, and other matters. (Ibn Juzayy, n.d., p. 169)

Objection:

What is prohibited is combining two contracts with different terms and conditions in one place. Combining them results in contradictory effects. This does not occur in the combination of sale and musaqah. It is inconceivable that they could be combined in one place, as if one person were to say to

another, "I sold you my entire orchard and I will water its trees for you for a year" (Ibn Taymiyya, n.d., vol. 2, p. 380; Al-Jurjani, n.d., p. 72).

Contradiction only occurs in two successive contracts that alternate in one place, as the theologians of the scholars of proof have said: "Opposites are any two meanings that cannot be combined in one place due to their own essence from one aspect. Unless the two meanings exist in one place, there is no contradiction."

There is no harm in a seller saying, "I sold you this land of mine on the condition that you share it with me in sharecropping or musaqat." The place is multiple, and contradiction in the rulings is eliminated.

Fourth: Combining Sale and Partnership:

There are two forms of partnership:

The first form: A man sells sheep or camels to another on deferred payment for a price higher than the present value for a specified period. The buyer stipulates that he will share in the proceeds after paying the price of the shees. The buyer pays for the sheep from the sheep's production. If he is unable to pay the price within this period, the sheep owner takes possession of his sheep, and the buyer bears the cost of fodder and grazing. If he pays the price, the remaining production is distributed among them (Permanent Committee for Research and Ifta, n.d., vol. 13, p. 93).

The second form: A partnership is formed between two parties regarding a specific asset—such as real estate, a factory, an aircraft, or a ship—in which the two parties agree that ownership of the asset will revert to one of them at the end of a specified period. One of them sells his share to the other within a specified period, so the entire asset becomes the buyer's after the end of the period. This is known as diminishing partnershis (Al-Shadhli, n.d., vol. 13, p. 875; N. K. Hammad, n.d., vol. 13, p. 928; Abd al-Salam al-‘Abbadi, n.d., vol. 13, p. 941).

Contractually speaking:

A partnership contract is generally permissible, as it is a non-binding contract, unlike a sale contract, which is a binding contract. The two are opposites (Al-Shirazi, n.d., vol. 2, p. 161; Ibn Qudamah, n.d., vol. 5, p. 18).

In terms of the rulings:

- A partnership contract is based on mutual benefit and cooperation to provide a livelihood for both parties, with respect to each partner (Al-‘Adawi, n.d., vol. 2, p. 203). This is contrary to the original principle, while a sale, in accordance with the original principles, is contradictory. (Muhammad ibn Ali Hasanin, n.d., vol. 6, p. 145; Al-Dardir, n.d., vol. 2, p. 17)

An objection has been made: If the subject of the contract is multiple, there is no contradiction or conflict. It is unreasonable for a sale and a partnership to be combined in a single subject, such as one saying to the other: "I will sell you this flock of sheep on the condition that I share in its profits and its production."

Fifth: Combining Sale and Marriage:

This is done by saying, "I sold you my house for one hundred, on the condition that I marry you to my daughter," or "that you marry me to your daughter." (Ibn Qudamah, n.d., vol. 8, p. 15; Ibn Qudamah, n.d., vol. 6, p. 335; Ibn Taymiyya, n.d., pp. 122–155)

Concerning the Contract: The marriage contract is generally a binding contract (Al-Zarkashi, 1985, vol. 2, p. 47; Ibn Qudamah, n.d., vol. 3, p. 44). It is distinguished from other contracts in that it cannot be annulled by mutual consent, as its purpose is perpetuity and permanence (Al-Hattab, n.d., vol. 3, p. 419). It may only be annulled in cases of dire necessity. A sale contract is a binding contract that may be annulled by mutual consent.

Concerning the Rulings:

- Marriage is based on generosity, tolerance, and the absence of quarrel (Al-Rasa‘, n.d., vol. 1, p. 171). Therefore, marriage by delegation is permitted. God called the dowry a gift, which is a gift, not in exchange for compensation (Abu Zayd al-Qayrawani, n.d., vol. 2, s. 24). This is unlike a sale, which is based on exchanges and equality between the price and the item being sold. (Al-Nawawi, n.d., vol. 3, p. 525; Ibn Qudamah, n.d., vol. 4, p. 113)

- Marriage requires verbal statements and witnesses to indicate that it is a marriage, not adultery or fornication(Ibn Rushd, n.d., vol. 3, p. 17). This is unlike a sale, which does not require witnesses or specific statements. Therefore, they permitted the transfer of the dowry. (Al-Hattab, n.d., vol. 4, p. 228)

- Unlike a sale, a marriage contract does not include the option of revocation.

- Marriage is a great and significant matter, as it is the reason for the survival of the honored human species, which is preferred over all other creatures. God Almighty says: {And We have certainly honored the children of Adam} [Al-Isra': 70]. It is a reason for chastity, which eliminates corruption and the mixing of lineages. It is a reason for affection, continuity, tranquility, and other benefits, while a sale is not like this. (Al-Qarafi, n.d., vol. 5, p. 148)

- The basic principle regarding goods is permissibility until they are owned, and the basic principle regarding women is prohibition until they are married to them through ownership or marriage. The rule is that Sharia is more cautious in moving from prohibition to permissibility than moving from permissibility to prohibition. This is because prohibition depends on harmful consequences, so caution is required. It should not be introduced into a place where there is harm except by a strong reason that indicates the removal of that harm or opposes it. Permissibility is prohibited in a place where there is harm by the easiest means possible to ward off harm. Do you not see that a woman is prohibited merely by the father's marriage contract? Because it is a departure from permissibility to prohibition, and a woman who has been divorced is not permissible except through a contract, lawful intercourse, divorce, and the completion of the waiting period of the first contract, because it is a departure from the prohibition (Al-Qarafi, n.d., vol. 3, pp. 247–248; Muhammad ibn Ali Ibn Hussein, n.d., vol. 3, p. 177).

An objection has been raised: Combining contracts with different rulings and conditions in a single contract absolutely does not lead to contradictory rulings or conflicting obligations and effects. There is no harm in combining sale and marriage in a single transaction. While there is a contradiction between some of their rulings, it is inconceivable that they could be contradictory or inconsistent, because their contexts differ. The price is divided between the value of the property and the dowry of a similar property, because they are two objects for which compensation may be taken separately. Therefore, it is permissible to take compensation for both of them together. Similarly, it is permissible to combine a sale and a gift in two different contexts, even though there is a difference and inconsistency in some rulings. For example, a gift is based on kindness and kindness, while a sale is based on bargaining and fraud. There is no harm in combining them. Similarly, combining a lease and a sale, as their rulings differ, yet it is not permissible to combine them. Just as it is permissible for the recipient to accept one without the other, it is permissible for the recipient to accept one without the other (Ibn Taymiyya, n.d., p. 191; Ibn Qudamah, n.d., vol. 6, p. 335; Ibn al-Qayyim, n.d., vol. 3, p. 354).

Sixth: The Ruling on Combining Sale and Qirad:

This may be described as: "I have sold you this house for such-and-such, on the condition that its price be a qirad between you and me."

From the standpoint of the contract's origin: A qirad contract is permissible, and permissibility is the opposite of binding. A sale contract is binding, so they are contradictory. It is not valid to combine them in one contract, because doing so would deviate from its intended meaning and render it invalid. If one of them is invalid, the other is invalid, since both are included in a single contract (Malik, n.d., vol. 2, p. 691; Al-Baji, n.d., vol. 5, p. 160).

From the standpoint of the rulings:

- Qirad is based on uncertainty and uncertainty. Profit may or may not be realized, whereas sale is based on the negation of uncertainty and uncertainty (Al-Sarkhasi, n.d., vol. 22, p. 27; Ibn Taymiyya, n.d., p. 247). These two factors invalidate it, so combining them is not valid.

- The Hanafi, Maliki, Shafi'i, and Hanbali schools of thought hold that qirad is not valid in goods. (Malik, n.d., vol. 5, p. 112) By combining sale and qirad, the seller delivers goods to the buyer, who then sells them and engages in speculation on their price.

• Qirad is based on goodwill and cooperation to provide a livelihood for both parties, while sale is the opposite.

• Qirad is contrary to the fundamental principles, while selling according to the fundamental principles is therefore contradictory (Abd al-Sami' al-Aby, n.d., vol. 2, pp. 13–14).

It has been objected to:

The contradiction in some respects does not necessarily entail contradiction in all rulings, nor does it entail a contradiction in the obligations and effects. Therefore, there is no harm in combining qirad and sale in a single transaction, given the multiplicity of the subject matter. There is no harm in one of them saying to the other, "I sold you this house, and its price is a qirad between you and me," because the buyer will pay the full price to the seller, and the seller will return the money to him as qirad. Therefore, there is no harm.

Conclusion

After this study, I have compiled some of the findings I have reached through this topic, which I **summarize as follows:**

- The Maliki school of thought has distinguished itself in its rulings on some financial transactions. This is due to its uniqueness in establishing certain rules and principles upon which they based their doctrine.

- The Maliki school of thought, in its popular view, prohibited the combination of certain contracts in a single transaction, combining them in their statement, "hanging plaster." Ashhab (may God have mercy on him) disagreed, permitting the combination of these contracts with a sale in a single transaction, and stating that there is no harm in combining them. Similarly, combining a lease with a sale is permissible, as their rulings differ. However, it is permissible to combine them, just as it is permissible for the acceptor to accept one without the other. The Maliki school of thought held that it is impermissible to combine two contracts that are diametrically opposed and contradictory in terms. This is based on the outcomes of their combination, since two contradictory and opposite things cannot be combined in one thing. The Maliki school based this evidence on analogy, prohibiting the combination of a sale and a loan, basing all matters of Islamic jurisprudence on it. They prohibited the combination of a binding contract with a permissible contract that includes an option and rulings that contradict each other.

As for the ruling on combining contracts other than the seven contracts with a sale contract, the Maliki school stipulated the permissibility of combining a sale and a gift in a single transaction, as well as leasing with a sale. The reason for this is that these contracts do not contradict or conflict with each other. This indicates that they consider this principle and base all their principles in the field of transactions on it.

References

1. Alish, M. (1989). *Manah al-jalil sharh Mukhtasar Khalil* (1st ed.). Dar al-Fikr.
2. Al-‘Adawi, A. H. ‘Ali ibn Ahmad. (1994). *Hashiyat al-‘Adawi ‘ala sharh Kifayat al-talib al-rabbani* (Y. al-Shaykh Muhammad al-Biqā‘i, Ed.). Dar al-Fikr.
3. Al-Aby al-Azhari, S. ‘Abd al-Sami’. (n.d.). *Jawahir al-iklil ‘ala sharh Khalil*. Al-Maktabah al-Thaqafiyah.
4. Al-Hattab al-Ra‘ini, S. al-D. (2003). *Mawahib al-jalil sharh Mukhtasar Khalil* (Z. ‘Umayrat, Ed., special ed.). Dar ‘Alam al-Kitab.
5. Al-Ja‘li, ‘U. ibn Hasanin. (1994). *Siraj al-salik sharh As’hal al-masalik* (1st ed.). Dar Sadir.
6. Al-Kasani, A. B. (1974). *Bada’i ‘al-sana’i ‘fi tartib al-shara’i’* (1st ed.). Dar al-Kitab al-Arabi.
7. Al-Lajnah al-Da‘imah lil-Buhuth al-‘Ilmiyyah wa al-Ifta’. (n.d.). *Fatawa al-Lajnah al-Da‘imah lil-buhuth al-‘ilmiyyah wa al-ifta’ – al-majmu‘ah al-ula*. General Administration for Printing.
8. Al-Nafrawi, A. ibn G. (1955). *Al-Fawakih al-diwani ‘ala risalah Ibn Abi Zayd al-Qayrawani* (3rd ed.). Maktabat Mustafa al-Babi al-Halabi. (Original work published 1374 AH).

9. Al-Shatibi, I. ibn M. (1997). *Al-Muwafaqat* (M. ibn Hasan Al-Salman, Ed., 1st ed.). Dar Ibn 'Affan.
10. Al-Dusuqi, M. ibn A. (n.d.). *Hashiyat al-Dusuqi 'ala al-sharh al-kabir*. Dar al-Fikr.
11. Al-Zarkashi, B. al-D. (1985). *Al-Manthur fi al-qawa'id al-fiqhiyyah* (2nd ed.). Wizarat al-Awqaf.
12. Ibn 'Abidin, M. A. (1992). *Hashiyat Radd al-muhtar* (2nd ed.). Dar al-Fikr.
13. Ibn al-'Arabi, A. B. (1992). *Al-Qabas fi sharh Muwatta' Malik ibn Anas* (M. Wald Karim, Ed., 1st ed.). Dar al-Gharb al-Islami.
14. Ibn Najim, Z. al-D. (n.d.). *Al-Bahr al-ra'iq sharh Kanz al-daqa'iq*. Dar al-Kitab al-Islami.
15. Ibn Rushd, M. (2004). *Bidayat al-mujtahid wa nihayat al-muqtasid*. Dar al-Hadith. (Original work published 1425 AH).
16. Mayyara, M. ibn A. (n.d.). *Al-Itqan wa al-Ihkam fi sharh Tuhfat al-Ahkam*. Dar al-Ma'rifah.
17. Mayyara, M. ibn A. (1999). *Sharh Mayyara 'ala Tuhfat al-Ahkam* (1st ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Received: 23.04.2025

Accepted: 15.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/51-56>

Nigar Gurbanzadeh
Azerbaijan Technical University
<https://orcid.org/0009-0007-2061-7197>
nigar.gurbanzade@aztu.edu.az

Comparison of Traditional and Modern Marketing Approaches: Models Adapted for Education

Abstract

In today's competitive environment, educational institutions are increasingly adopting marketing strategies to attract students. Traditional models like the 4P framework (Product, Price, Place, Promotion), originally designed for consumer goods, offer limited applicability in service-oriented sectors such as education. This paper examines the transition broadly 7P model, which incorporates additional elements mandatory to services: "People", "Process", and "Physical Evidence". Furthermore, the study proposes an education-adapted marketing model by expanding on the 7P framework with four additional elements—positioning, partnerships, personalization, and performance metrics. By analyzing each component in the context of educational services, this article highlights how institutions can enhance their competitiveness, improve service delivery, and better meet student needs through strategic marketing.

Keywords: *education marketing, 4P model, 7P model, service marketing, positioning, personalization, partnerships, performance metrics, student satisfaction, higher education strategy*

Nigar Qurbanzadə
Azərbaycan Texniki Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-2061-7197>
nigar.gurbanzade@aztu.edu.az

Ənənəvi və müasir marketinq yanaşmalarının müqayisəsi: təhsil üçün uyğunlaşdırılan modellər

Xülasə

Müasir rəqabətli mühitdə təhsil müəssisələri tələbələri cəlb etmək məqsədilə marketinq strategiyalarından getdikcə daha çox istifadə edirlər. Əsasən istehlak malları üçün nəzərdə tutulmuş ənənəvi 4P modeli (Məhsul, Qiymət, Məkan, Təbliğət) xidmət yönümlü sahələr, xüsusilə təhsil üçün məhdud tətbiq imkanlarına malikdir. Bu məqalədə xidmət sahələri üçün nəzərdə tutulmuş və "İnsanlar", "Proses" və "Fiziki sübutlar" kimi əlavə elementləri əhatə edən daha geniş 7P modelinə keçid təhlil edilir. Bundan əlavə, məqalədə təhsil sahəsinin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq 7P modeli əsasında genişləndirilmiş marketinq modeli təqdim edilir. Bu modelə dörd əlavə istiqamət – mövqeləndirmə, tərəfdaşlıqlar, fərdiləşdirmə və icra göstəriciləri daxil edilmişdir. Məqalədə bu komponentlərin hər biri təhsil sahəsində təhlil edilərək göstərilir ki, təhsil müəssisələri bu strategiyalarla rəqabət üstünlüyü qazana, xidmət keyfiyyətini artırma və tələbə ehtiyaclarını daha effektiv şəkildə ödəmə bilirlər.

Açar sözlər: *təhsil marketinqi, 4P modeli, 7P modeli, xidmət marketinqi, mövqeləndirmə, fərdiləşdirmə, tərəfdaşlıqlar, icra göstəriciləri, tələbə məmnuniyyəti, ali təhsil strategiyası*

Introduction

In the modern era, the field of education—like other service sectors—operates under market principles and in a competitive environment. Therefore, the application of effective marketing approaches in educational institutions is becoming increasingly essential.

Traditional marketing models—especially the 4P model (product, price, place, promotion)—have long been used as product-oriented approaches across many sectors (Goi, 2009). However, the dynamic nature of service-oriented sectors, particularly education, and the significant role of the human factor, have made it necessary to expand these models and develop more modern forms (Saunila et al, 2019).

Research

This article compares the 4P model with its enhanced version for the service sector — the 7P model — and presents marketing approaches adapted to the specific characteristics of the education sector. The aim is to evaluate the applicability and effectiveness of various approaches in education and to determine which marketing strategies educational institutions can use to gain a competitive advantage in the market.

The 4P (Product, Price, Place, Promotion) model is a classical marketing model mainly focused on consumer goods and is described in Table 1.

Table 1. 4P Model (Traditional Marketing Approach).

Element	Description	Implementation in Education
Product	The value offered as a physical item or service	Educational programs, specializations, diplomas
Price	The amount paid by the customer	Tuition fees, scholarships, discounts
Place	Channels through which the product is delivered	Educational facilities, online platforms
Promotion	Communication about the product	Advertisements, education fairs, social media campaigns

Source: Compiled by the author.

A detailed explanation of each “P” element and its application in education is given below:

Product

In traditional marketing, the concept of “product” is understood as a physical good or service presented to the customer (Grundey, 2008). The value of this product is measured by its ability to meet the customer's needs and expectations.

In the field of education, “product” refers to the academic programs, specialties, training courses, diplomas, and certificates offered by the educational institution (Parasii-Verhunenko et al, 2020). The value of this “product” is determined by the quality of its content, teaching staff, instructional methodology, and competitive advantage in the labour market (Gryshchenko et al, 2021). The institution must determine how it will differentiate its educational product in the market (for example, innovative programs, international accreditations, education opportunities in foreign languages, etc.).

Price

Price is the financial value of a product or service to the customer. Price is not only a monetary amount but also reflects its perceived value (Naylor & Frank, 2001). In education, price primarily refers to tuition fees. It also includes scholarships, payment discounts, student loans, and fees charged for additional services (Massy, 2012). Educational institutions should plan their pricing strategies not only in terms of financial income but also in terms of accessibility and attractiveness. For example, high tuition fees may create a prestigious image but may exclude certain audiences.

Place

Place includes the methods of delivering the product to the consumer and how it is accessed. This covers sales channels, distribution networks, logistics, and customer access paths (Christopher, 2016).

For educational institutions, the concept of “place” is understood as the geographical location of teaching facilities, branches, distance learning opportunities, online platforms, and virtual classrooms. In the modern era, as a result of digital transformation, educational products can also be offered beyond geographical limitations (Gunter, 2025). For example, an online master’s program offered by a university may attract students from various countries around the world.

Promotion

Promotion encompasses all communication activities carried out to introduce a product or service in the market and to increase its sales.

Promotional activities in the field of education include the following:

- Television and radio advertisements
- Campaigns on social media platforms (Instagram, Facebook, TikTok, YouTube, etc.)
- Participation in education fairs
- Open house days, master classes, and webinars
- Collaboration with schools and preventive seminars

These activities serve to strengthen the image of the educational institution, attract the attention of prospective students and their parents, and highlight the institution’s unique advantages.

Although the traditional 4P model is used in education, it has certain shortcomings — for example, it does not sufficiently cover the service-oriented nature of the sector and the importance of the human factor. Since the education sector is a service field, the 7P model is considered a broader and more modern approach. The additional three elements — People, Process, and Physical Evidence — are included in this model. The 7P model is presented in Table 2.

Table 2. 7P Model (Service Marketing Approach).

Element	Description	Implementation in Education
Product	The value offered as a physical item or a service	Educational programs, specialties, diplomas
Price	The amount paid by the customer	Tuition fees, scholarships, discounts
Place	Channels through which the product is delivered	Campus buildings, online platforms
Promotion	Dissemination of information about the product	Advertisements, education fairs, social media campaigns
People	Individuals in direct contact with customers	Teachers, administrative staff, students
Process	The mechanism by which the service is delivered	Teaching process, admission procedures, online registration
Physical Evidence	Tangible indicators of the service	Diploma samples, classrooms, education platforms

Source: Compiled by the author.

Since the first four elements of the 7P model are the same as the 4P model, their explanation is not repeated. A detailed explanation of the three additional elements and their application in education is provided below.

People

People involved in service delivery—that is, employees in direct contact with customers, as well as other individuals who influence the value of the service—are included in this category.

In an educational institution, "people" refers to the teaching staff, administrative personnel, technical staff, academic leadership, as well as the students themselves (Mwesigwa et al, 2020). Their

behaviour, professionalism, communication skills, and service culture significantly impact the student's impression of the institution. For example:

- The pedagogical expertise and motivational ability of teachers affect students' success and interest in education.
- The courteous and responsive attitude of administrative staff toward students shapes the institution's image.
- Healthy communication between students and with teachers enhances the overall quality of the educational environment.

Process

It shows how the service is delivered, what stages it goes through, and how this process affects the customer experience. In an educational institution, "processes" refer to the following areas:

- Admission process: document submission, interview stages, online registration forms, initial communication with prospective students;
 - Teaching process: structuring of curricula, organization of semesters, class schedules, examination procedures;
 - Additional services: mentoring, student support services, career planning, alumni relations.
- Effective and transparent processes increase student satisfaction, enhance the quality of education, and strengthen the institution's credibility.

Physical Evidence

Since services are intangible, visual and physical indicators that demonstrate their presence and quality play an important role.

Physical evidence includes the following:

- Aesthetic and functional condition of the learning environment: cleanliness of classrooms, technical equipment, laboratories;
- Brand attributes: design of diplomas and certificates, logo, brand colors, and corporate uniforms;
- Digital traces: functionality and design of the website, ease of use of online education platforms;
- Spatial organization: student centres, libraries, recreation areas.

These elements are essential tools for conveying the institution's value visually to students and parents.

The "7P" model allows for a more precise analysis of service quality, the human factor, and experience-based elements in education.

The "4P" and "7P" models have been expanded for the education sector, with the additional directions shown in Table 3.

Table 3. Education-Adapted Marketing Model.

Element	Description
Positioning	The image and distinctiveness of the educational institution in the market (e.g., international accreditations)
Partnerships	Collaborations with other universities, companies, and government organizations
Personalization	Programs and support tailored to the individual needs of students
Performance Metrics	Employment rate of graduates, teaching quality, student satisfaction

Source: Compiled by the author.

Conclusion

Each element of the education-adapted model is explained in more detail below.

1. Positioning

Positioning refers to the market position of an educational institution, how it is recognized, its distinguishing characteristics, and the way its image is formed (Baturina et al, 2019). A university or

college may position itself as a specialized institution in a specific field — for example, with a focus on technology, arts, or economics.

Examples include:

- International accreditations, placement in rankings, graduate achievements, and academic research performance are factors influencing this positioning.
- To differentiate from competitor institutions, a Unique Selling Proposition (USP) should be developed.

2. Partnerships

Strategic partnerships of educational institutions with other organizations create additional value and strengthen institutional capabilities (Eddy & Amey, 2023). Applications in the field of education include the following:

- Inter-university agreements, dual degree programs, scholarship agreements, and research collaborations.
- Partnerships with companies: student participation in internship programs, job placement opportunities.
- Cooperation with government agencies: training of specialists based on government orders, programs aligned with national strategies.

These partnerships not only enhance the brand of the institution but also increase students' future career prospects.

3. Personalization

Personalization refers to instructional and support approaches that are tailored to students' individual needs, interests, and abilities. Applications in the field of education include:

- Modular-based academic programs and elective course selection according to the student's preferences.
- Additional educational support: tutor assistance, individual mentoring, psychological services.
- Accessibility and inclusion: special accommodations for students with disabilities, customized teaching methods.

Personalization enhances student engagement, motivation, and learning outcomes.

4. Performance Metrics

Performance Metrics refer to objective measures and indicators related to the outcomes of an educational institution's activities. Applications in the field of education include:

- Graduate employment rate and salary levels of alumni
- Student satisfaction surveys and teaching quality assessments
- Number of scientific publications and research projects, program accreditations
- User experience and service quality on digital platforms.

These indicators play a crucial role in both internal management and public accountability.

This model emphasizes a student-centred approach and supports quality management in a competitive environment.

As the explanations indicate, a combination of the 7P model and the education-specific extended model is more appropriate for use in the education sector.

References

1. Baturina, O. E., Erokhina, T. B., Fedko, V. P., & Shaginyan, S. G. (2019). Development of the university image positioning methods in the context of its marketing strategy.
2. Christopher, M. (2016). *Logistics and supply chain management: Logistics & supply chain management*. Pearson Education.
3. Eddy, P. L., & Amey, M. J. (2023). *Creating strategic partnerships: A guide for educational institutions and their partners*. Taylor & Francis.
4. Goi, C. L. (2009). A review of marketing mix: 4Ps or more. *International Journal of Marketing Studies*, 1(1), 2–15.
5. Grundey, D. (2008). Experiential marketing vs. traditional marketing: Creating rational and

- emotional liaisons with consumers. *The Romanian Economic Journal*, 29(3), 133–151.
6. Gryshchenko, I., Ganushchak-Efimenko, L., Shcherbak, V., Nifatova, O., Zos-Kior, M., Hnatenko, I., ... & Martynov, A. (2021). Making use of competitive advantages of a university education innovation cluster in the educational services market. *European Journal of Sustainable Development*, 10(2), 336–336.
 7. Gunter, A. (2025). The geography of distance education: Spatial disparities, accessibility, and impact across place. *South African Geographical Journal*, 1–19.
 8. Massy, W. F. (2012). Cost and pricing in higher education. In *Handbook of research in education finance and policy* (pp. 693–709). Routledge.
 9. Mwesigwa, R., Tusiime, I., & Ssekiziyivu, B. (2020). Leadership styles, job satisfaction and organizational commitment among academic staff in public universities. *Journal of Management Development*, 39(2), 253–268.
 10. Naylor, G., & Frank, K. E. (2001). The effect of price bundling on consumer perceptions of value. *Journal of Services Marketing*, 15(4), 270–281.
 11. Parasii-Verhunencko, I., Kuznetsova, I., Misko, H., Biriuk, O., & Zharikova, O. (2020). Strategic analysis of the competitiveness of educational products in the management of higher education institutions. *Independent Journal of Management & Production*, 11(9), 2496–2515.
 12. Saunila, M., Ukko, J., & Rantala, T. (2019). Value co-creation through digital service capabilities: The role of human factors. *Information Technology & People*, 32(3), 627–645.

Received: 21.04.2025

Accepted: 30.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/57-68>

Hamdadou Benamar

University of Oran1 Department of History (Algeria)
<https://orcid.org/0000-0003-0334-6042>
hammadou.benamar@univ-oran1.dz

Larbi Bouamama

University of Mostaganem
<https://orcid.org/0000-0001-5563-8552>
bouamama.larbi@univ-mosta.dz

Bouslah Faiza

Higher School of Teachers
<https://orcid.org/0009-0008-6958-5322>
bouslah.faiza@ens-oran.dz

Knowledge and Communication in Travel Writings During Epidemic and Disaster Crises in the Maghreb: A Reading of the Manuscript by AbūḤāmid al-‘Arabī al-Mushrifī (d. 1895 CE)

Abstract

Travel literature functions as a truthful mirror reflecting the social and economic conditions of the communities visited by travelers. These narratives document the living standards of populations, commodity prices, the prevalence of diseases, and aspects of everyday life. In addition, they provide detailed accounts of social structures and the imbalances affecting particular regions. Through the careful observations and subjective impressions of travelers, historians have been able to reconstruct key societal developments, such as famines and epidemics, making these narratives valuable primary sources that vividly portray the intricacies of historical life.

Among the most influential literary genres in Islamic societies, travel literature holds a privileged place due to its empirical nature and ability to capture complex social realities. In particular, Maghrebi travel writing experienced notable growth during the 13th century AH / 19th century CE, emerging as an important medium for the transmission of knowledge and the facilitation of cultural exchange. These texts serve as detailed records of social change, with meticulous accounts of economic, social, and health-related conditions, especially during periods of crisis.

Within this framework, the travel manuscript of AbūḤāmid al-‘Arabī ibn ‘Alī al-Mushrifī represents a distinct example of crisis documentation in the Maghreb. His account provides a nuanced and historically grounded portrayal of poverty, disease outbreaks, and the disintegration of economic structures. This study seeks to shed light on the epistemological and communicative functions of travel literature in times of crisis by analyzing al-Mushrifī’s manuscript through an anthropological lens that explores how societies perceived and responded to epidemics and disasters.

Keywords: *historical anthropology, communication, knowledge, crisis documentation*

Hamdadou Benamar

Oran Universiteti 1 Tarix Departamenti (Əlcəzair)
<https://orcid.org/0000-0003-0334-6042>
hammadou.benamar@univ-oran1.dz

Larbi Bouamama

Mostaganem Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-5563-8552>
bouamama.larbi@univ-mosta.dz

Bouslah Faiza

Ali Müəllimlər Məktəbi
<https://orcid.org/0009-0008-6958-5322>
bouslah.faiza@ens-oran.dz

Məğribdə epidemiya və fəlakət böhranları zamanı səyahət yazılarında bilik və ünsiyyət: Əbuhamid əl-Ərəbi əl-Müşrifinin (ö. 1895-ci il) əlyazmasının oxunuşu

Xülasə

Səyahət ədəbiyyatı səyahətçilərin ziyarət etdiyi icmaların sosial və iqtisadi şəraitini əks etdirən, həqiqətə uyğun güzgü kimi fəaliyyət göstərir. Bu rəvayətlər əhalinin həyat səviyyəsini, əmtəə qiymətlərini, xəstəliklərin yayılmasını və gündəlik həyatın aspektlərini sənədləşdirir. İslam cəmiyyətlərində ən təsirli ədəbi janrlar arasında səyahət ədəbiyyatı, öz empirik mahiyyətinə və mürəkkəb sosial reallıqları tutmaq qabiliyyətinə görə imtiyazlı yer tutur. Xüsusilə, Məğribi səyahət yazısı hicri 13-cü əsrdə/19-cu əsrdə nəzərəçarpancaq inkişaf yaşadı, biliklərin ötürülməsi və mədəni mübadilənin asanlaşdırılması üçün mühüm bir vasitə kimi ortaya çıxdı. Bu mətnlər sosial dəyişikliklərin təfərrüatlı qeydləri kimi xidmət edir, xüsusilə də böhran dövrlərində iqtisadi, sosial və sağlamlıqla bağlı şərtlərin ətraflı təsviri ilə.

Bu çərçivədə, Əbuhamid əl-Ərəbi ibn Əli əl-Müşrifinin səyahət əlyazması Məğribdəki böhran sənədlərinin bariz nümunəsini təmsil edir. Onun hesabı yoxsulluğun, xəstəliklərin yayılmasının və iqtisadi strukturların dağılmasının nüanslı və tarixi əsaslı təsvirini təqdim edir. Bu araşdırma, cəmiyyətlərin epidemiyaları və fəlakətləri necə qəbul etdiyini və onlara necə reaksiya verdiyini araşdıran antropoloji obyektiv vasitəsilə Əl-Müşrifinin əlyazmasını təhlil edərək, böhran dövrlərində səyahət ədəbiyyatının epistemoloji və kommunikativ funksiyalarına işıq salmağa çalışır.

Açar sözlər: tarixi antropologiya, ünsiyyət, bilik, böhran sənədləri

Introduction

Travel literature is regarded as a foundational source for historical writing across political, economic, social, and cultural domains. It facilitates civilizational interaction and captures knowledge related to societies through the lens of travelers' observations and personal impressions. These accounts possess considerable academic value, enriched with descriptive prose, poetic elements, and ethnographic and anthropological details, all of which provide indispensable material for historians and researchers.

In the Maghreb, travel writing attracted significant scholarly and cultural interest, particularly pilgrimage narratives, which were esteemed for their religious relevance. The 13th century AH / 19th century CE marked a flourishing period for this genre, which diversified in themes, structure, and expression, navigating between conventional literary forms and emerging stylistic innovations. These works reflect the social dynamics and phenomena of their time, often interwoven with personal reflections and literary flourishes that convey the author's aesthetic sensibilities and intent to enrich the travel narrative.

Research

AbūḤāmid al-ʿArabī ibn ʿAlī al-Mushrifī contributed extensively to this tradition, with several travel narratives to his name. His most notable work, *Events Occurring in Northern Morocco...*, demonstrates a unique synthesis of chronological narration and analytical reflection, offering a literary style that seamlessly integrates historical record and personal experience.

Travel literature, in this regard, stands as a key historiographical resource, offering insights and a wealth of empirical data for those engaged in the study of history and cultural heritage. (Ḥajjī, Introduction to *al-Rihla al-Muyassara ilā al-Biqāʿ al-Muqaddasa al-Muṭāhhara li-Adāʾ Manāsik al-Ḥajj wa al-ʿUmrah*, 1391 AH - 1972 CE) The accounts it contains, often based on events witnessed firsthand, render these texts especially valuable due to their originality and authenticity, making them indispensable references for historical scholarship.

Maghrebi scholars demonstrated particular interest in travel writing, which varied widely in subject matter, narrative form, length, and stylistic approach. Among these journeys, pilgrimage travel held a special status due to the sacred nature of its destination, focusing on the holy sites and

the fulfillment of the fifth pillar of Islam. Performing this religious duty represented the highest aspiration for many Maghrebi scholars, historians, and jurists.

The importance of these literary works lies not only in their documentation of spiritual journeys but also in their broader communicative function and their multifaceted contributions to knowledge. They conveyed essential information about standards of living, educational levels, social interactions, and the socio-cultural transformations experienced by Maghrebi societies during the 13th century AH / 19th century CE. These journeys skillfully combined literary description with historical narration, thereby enriching their content with profound humanistic and cultural depth.

Furthermore, travel literature played a crucial role in fostering civilizational dialogue and intercultural understanding. It emerged as an effective means of cultural and intellectual transmission, helping to bridge regional divides and establish mutual understanding among diverse communities. Through these journeys, the flow of knowledge was no longer confined to scholarly elites but extended beyond to wider audiences, crossing geographic boundaries. Travel narratives offered vivid depictions of everyday life and revealed the diversity and richness inherent in human societies, making them a compelling medium for civilizational and historical communication.

The 13th century AH / 19th century CE saw the proliferation of numerous travel accounts that recorded a wide range of observations and impressions. These accounts documented not only economic, social, and cultural conditions but also provided detailed descriptions of travel routes and their distinguishing features. A defining characteristic of many of these narratives is their blending of traditional and innovative elements, both in structure and content.

The phenomenon often described as imitation appears prominently in these texts, which frequently include extended quotations, recurring references to the intellectual and cultural past, and firsthand reports of social tragedies, such as the epidemic featured in the current journey under discussion. These writings also touched on various historical and political aspects, at times referencing episodes of despotism and conflicts of both local and international scope.

Moreover, many of these journeys are marked by extensive literary digressions, which substantially contribute to their length and complexity. This tendency stems from the authors' deliberate efforts to diversify their material, a practice they regarded as intellectually rewarding, given the wealth of information, personal reflections, and direct observations it yielded.

It is noteworthy that the author in question produced a considerable number of travel writings, which is indicative of his deep familiarity with this literary genre and his expansive scholarly knowledge. Among his documented journeys are: *al-Riḥla al-‘ArīḍafiAdā’ al-Farīḍa*, *Nuzhat al-Abṣār li-Dhawī al-Ma‘rifawa al-Istibṣār*, *Tanfī‘an al-Mutakāsil al-WasanfīManāqibSayyidīAḥmad ibn MuḥammadwaWaladih al-Ḥasan*, *RiḥlailāNawāḥīFās*, *Tamḥīd al-JibālwanāWarā’ahāmin al-Ma‘mūrwaṢlāḥ al-Ḥālfī al-Sawāḥilwa al-Thughūr*, *RiḥlatDhakhīrat al-Awāḫirwa al-AwwalfimāYataḍamman min Akhbār al-Duwal*, and *RiḥlatMashmūm‘Arār al-Najd wa al-Ghiṭān al-Mu‘add li-Istinḥāq al-WālīwaAnfās al-Mawlá al-Sultān*.

The journey titled *Events that Occurred in Northern Morocco...*, authored by *AbūḤāmid al-‘Arabī ibn ‘Alī al-Mushrifī (Ḥamdādū & al-‘Arabī, 2012, pp. 76-77)*, is among those in which the author sought to organize his materials in a chronological manner. He often expanded upon key ideas and was meticulous in documenting every notable moment, relying on a coherent structure that grouped ideas, main themes, and subthemes logically, according to the nature of the events and issues he encountered.

Such conditions enabled the author to demonstrate the full extent of his scholarly insight, often incorporating comprehensive quotations, compilations, and interpretations of earlier heritage texts. As a result, this journey stands out for its intellectual richness and the breadth of knowledge it conveys.

The Author’s Life:

His Birth and Lineage:

There remains considerable uncertainty surrounding the exact birth date of *al-‘Arabī al-Mushrifī*, making it difficult to establish with precision. However, at the conclusion of his book *al-Ḥusām al-Mushrifī li-Qaṭ‘ Lisān al-Sābb al-Ja‘farī*, the author mentions that he was fifty years old at the time of

its writing. Drawing on the information provided in *Ittiḥāf al-Muṭāli‘*, which states that he passed away in the year 1313 AH / 1895 CE at approximately ninety years of age, it is reasonable to estimate that his birth occurred near the end of 1804 or the beginning of 1805 CE.

This estimate contradicts the view held by some who suggested that he was born toward the end of the second decade of the 19th century, an assertion that appears unlikely in light of the available evidence. His birthplace was the village of al-Karṭ, located on the outskirts of the city of Mascara. (Ḥajjī, According to the author of *Ittiḥāf al-Muṭāli‘*, our subject was born and educated in Tlemcen. In contrast, Yaḥyā Bū‘azīz believes he was born in Ghrīs. *Ittiḥāf al-Muṭāli‘ bi-Wafayāt A‘lām al-Qarn al-Thālith ‘Ashar wa al-Rābi‘*, 1417 AH)

His Lineage:

Al-‘Arabī al-Mushrifī was a member of the esteemed al-Mushrif family, (al-Idrīsī, al-Fuḍaylī, & al-Mushrifī, "1987" "N.D" "2005"), which traces its lineage to the ‘Arḥūbiyyīn, descendants of Mushrif (the name being pronounced with either a kasra or a fatha on the letter "r") ibn ‘Abd al-Raḥmān ibn Mas‘ūd. The al-Mushrif family, belonging to the Ḥasanid branch, is widely recognized for its noble and authentic descent. This lineage has been documented in all the major authoritative works on noble ancestry, which affirm its legitimacy and distinguished origins.

In this regard, the author of *al-Durrar al-Bahiyya* notes: “The al-Mushrifīs possess numerous records and esteemed fatwas, among them twenty royal decrees (ḡahā‘ir), including those endorsed by the ruling Ottoman sultans of the time, alongside other legal attestations.” The oldest of these royal decrees dates back to the 11th century AH.

A comprehensive account of al-Mushrifī’s lineage is provided in *al-Yawāqīt al-Thamīna*, where it is written: “It is essential to mention our lineage, which is connected to that of the ‘Arḥūbiyyīn. It is as follows: the full name and genealogy is Muḥammad al-‘Arabī ibn ‘Abd al-Qādir ibn ‘Alī, ibn Muḥammad, ibn Mas‘ūd, ibn ‘AbdAllāh, ibn Yūsuf, ibn ‘Īsā al-Būkhaylī, ibn Šāliḥ, ibn al-Ḥasan, ibn Abī al-Qāsim, ibn Abī‘AbdAllāh, ibn Muḥammad, ibn al-ShaykhMawlānāYa‘qūb, ibn AbīŠhāq, ibn ‘AbdAllāh, ibn Abī‘Umar, ibn Mūsā, ibn al-ShaykhMawlānāŠafwān, who was known among non-Arabs as Lisān al-Qibt, Bashshār ibn Mūsā, ibn Sulaymān, ibn Yaḥyā, ibn Mūsā, ibn ‘Īsā, ibn Idrīs, ibn Idrīs, ibn ‘AbdAllāh al-Kāmil, ibn al-Ḥasan al-Sibt al-Muthannā, ibn al-Ḥasan al-Sibt, the son of Mawlānā‘Alī ibn AbīṬālib and Fāṭima, daughter of the Messenger of Allah” (al-Mushrifī, p. no. 1534D).

Upbringing and Education

AbūḤāmid al-‘Arabī al-Mushrifī began his early education within the household of his family. His father, ‘Abd al-Qādir ibn ‘Alī al-Mushrifī, was highly respected in his community for his profound knowledge of Islamic jurisprudence, as well as his integrity, piety, and sound judgment. These attributes earned him the role of arbitrator in local disputes, a position he fulfilled with distinction.

In line with the common educational path followed by children in his village, al-Mushrifī joined the local *kuttāb* (Qur’anic school) in his hometown of al-Karṭ, where he undertook the memorization of the Qur’an. He himself attests to this early accomplishment in one of his writings, stating: “I read the Qur’an before I reached puberty.”

Regarding the scholars from whom he received instruction during this formative period, the following individuals are noted:

Sīdī‘AbdAllāh ibn Dīda, with whom he studied the rules of Qur’anic recitation, specifically *rasm* and *ḡabt*, as well as *al-Durrar al-Lawāmi‘*, a text on the variant readings (*qirā‘āt*) of Imam Nāfi‘.

SīdīMuḥammad ibn ‘Abd al-Raḥmān

al-‘ArabīBūrūba

Muḥammad ibn ‘Adla

After acquiring foundational skills in reading and writing in his hometown of al-Karṭ, al-Mushrifī moved to the city of Mascara to pursue higher levels of education. There, he studied under several distinguished scholars, among them, but not limited to, the following:

Muḥammad ibn ‘AbdAllāh Saqqāṭ al-Mushrifī

al-Ṭayyib ibn ‘Abd al-Raḥmān

Aḥmad ibn al-Tahāmī
Muştafā ibn Aḥmad al-Tahāmī
MuḥammadBūsayf al-‘Āmirī al-Tarārī
Ibn ‘Ub ibn al-Muştafā
al-Ṭāhir al-Mushrifī
‘Abd al-Qādir ibn Muştafā ibn al-Aḥmar
al-Sanūsī ibn ‘Abd al-Qādir

Upon completing his studies in Mascara, al-Mushrifī relocated to the city of Mostaganem, where he continued his education under its local scholars and teachers. He notes in his writings: “We also studied under other scholars of Mostaganem.” Among the teachers he mentioned are:

Muḥammad ibn Şābir
Muḥammad ibn ‘Āmir al-Barjī
Muḥammad ibn ‘Āshir
‘Abd al-Qādir ibn al-Qandūz
Khalīl al-Farandī

Al-Mushrifī’s quest for knowledge did not stop there. He extended his scholarly travels to the city of Tlemcen, referred to by AbūRās as the “City of the Wall”, in pursuit of advanced learning. In his writings, he recounts his time in Tlemcen and his studies under notable scholars such as Shaykh al-Ḥājj al-Dāwdī al-Tilimsānī, ShaykhMuḥammad ibn Sa‘d al-Tilimsānī, and SīdīMuḥammad al-Fakhkhār.

Eventually, al-Mushrifī settled in the city of Oran in the year 1240 AH / May 1824 CE, where he continued his scholarly pursuits under a group of prominent teachers. However, the onset of the French occupation of Algeria profoundly affected both his academic and social life. Witnessing the successive fall of Algerian cities brought deep sorrow and a sense of loss, which significantly disrupted his educational trajectory.

As he recounts, the occupation compelled him to return to Mascara after spending six years in Oran. There, he began teaching children, and he later reflected on this period with the following words: (Refers to the French) “The sudden arrival of the accursed French to the Algerian coast disrupted our plan to study tafsīr and canonical ḥadīth texts. So I returned to Ghrīs, content with having mastered grammar and jurisprudence. Praise be to God, I devoted myself to teaching during my father’s lifetime, which brought joy to his heart” (Al-Mushrifī, 12 verso)

Following his return to Mascara and his temporary withdrawal from scholarly life, al-Mushrifī once again resumed his educational journey, this time traveling to the plains of Majāja in the year 1249 AH / 1833 CE to continue his studies.

This first stage of al-Mushrifī’s life, marked by his academic movements between Mascara, Mostaganem, Tlemcen, and Oran, came to an end following the defeat of Emir ‘Abd al-Qādir at the Battle of ‘AynTāqīn in 1843. Due to the combination of previously mentioned circumstances, he found it impossible to remain in Algeria, which ultimately led him to migrate to Morocco in 1844.

In Morocco, al-‘Arabī al-Mushrifī led a life defined by hardship and marginalization. He faced notable rejection from several scholars of the time, particularly from the historian Aknasūs and the jurist Muḥammad Kinnūn, with whom he engaged in frequent and intense scholarly disputes. These tensions reflected deeper intellectual disagreements and added complexity to his academic standing during his time in Morocco.

Despite his prolific writing and frequent travels, these considerable efforts did not succeed in elevating al-Mushrifī’s standing among the scholars of his time. He expressed this disappointment in his own words: “Despite all of this, I am counted among the strangers, even though they consider me one of the literati, and place me in the second rank of the teaching class. I am deprived of endowments from the benefactors. Such is the fate of one cast out by destiny from his homeland, my virtues turned into faults, and my friends into adversaries” (Al-Mushrifī, 2659K).

Nevertheless, this marginalization did not prevent him from cultivating cordial relationships and scholarly connections with several eminent scholars of his era, particularly in the city of Fez. Among the most prominent of these figures were Muḥammad al-Fāṭimī ibn al-Ḥusayn al-Ḥusaynī al-Şiqillī,

al-Mahdī ibn Sūda, al-Hājj Idrīs ibn ‘Alī al-Qurbāwī al-Mālikī al-Sinān, and al-‘Abbās ibn Aḥmad al-Abbār.

His Students:

After his death in 1313 AH / 1895 CE, though some sources suggest the year 1311 AH / 1893 CE, al-Mushrifī left behind a number of notable students who continued his scholarly legacy. Most of them were members of his own extended family. Among the most distinguished were:

Muḥammad ibn Muḥammad ibn Muṣṭafā al-Mushrifī: A cousin of al-Mushrifī, he served as a judge in al-Ḥayyāna and was one of the two notaries who sealed the document of the muḥājirūn in Fez in 1313 AH / 1894 CE. This act renewed their allegiance to Sultan al-Ḥasan I, resisting French efforts to offer protection and bring them under colonial influence in Algeria.

‘Alī ibn al-Hājj ibn Mūsā al-Jazā’irī (1244–1330 AH / 1829–1910 CE): A prominent scholar of ḥadīth and a judicial figure. Born in Algeria, he received his education locally and was appointed as a judge at the age of twenty-five, initially in Miliana, then in Tenes, and later in Tlemcen. He authored several works, among them *Riḥ al-Tijārawa Maghnam al-Sa’ādafimā Yata’allaq bi-Aḥkām al-Ziyāra*. He passed away in the early 20th century, remembered for his exceptional generosity, deep commitment to scholarship, and tireless efforts in the collection and transcription of books. Al-‘Arabī al-Mushrifī granted him an *ijāzah* in 1294 AH / 1878 CE.

‘Abd al-Qādir ibn al-Bashīr: A student of exceptional brilliance, about whom al-Mushrifī wrote: “In brilliance and reputation he had no equal. Were time to show him favor, he would have risen to the highest ranks. He was the companion of the learned and the scholar’s ambassador during public readings. He was our distinguished student, al-Ṣadr al-Mushīr, Sayyid ‘Abd al-Qādir ibn al-Bashīr” (Al-Mushrifī, 2659K, p. folio 18 verso)

Abū al-‘Abbās Sayyid Aḥmad: Recognized as one of the most capable and accomplished judges of his generation. Al-‘Arabī al-Mushrifī praised him, saying: “Our cousin, the jurist, the distinguished student, son of the virtuous scholar, blessed in calm and in motion, the one called to the path of justice and answered its call, whom competence addressed and who responded eloquently” (Al-Mushrifī, 2659K, p. folio 20 verso).

His Scholarly and Intellectual Output:

A. General History

Dhakhīrat al-Awākhir wa al-Awā’ ilfīmā Yataḍamman min Akhbār al-Duwal

B. History of Algeria

Ṭars al-Akhbārbimā Jarā’Ākhir al-Arba’in min al-Qarn al-Thālith ‘Ashar lil-Muslimīn ma’a al-Kuffār wafī Utuww al-Hājj ‘Abd al-Qādir wa Ahl Dā’iratih al-Fujjār

C. History of Morocco

al-Risāla fī Ahl al-Baṣbūr al-Ḥuthāla

Mashmūm ‘Arār al-Najd wa al-Ghiyāṭān al-Mu‘add li-Istinshāq al-Wālī wa Anfās al-Mawlā al-Sultān

Tārīkh al-Dawla al-‘Alawiyya

al-Āyāt wa al-Ḥawādith

D. Genealogy and Biographical Virtues

Yāqūt al-Nasab al-Wahhāja, also known as al-Ta’rīf bi-Sayyidī Muḥammad ibn ‘Alī Mawlā Majāja, or alternatively titled al-Yawāqīt al-Thamīna al-Wahhājafī al-Ta’rīf bi-Sayyidī Muḥammad ibn ‘Alī Mawlā Majāja

Tārīkh ‘Ulamā’ Fās

Ithmid al-Jufūnfī Man bi-‘Ahd Allāh Yūfūn

E. Travel Accounts:

al-Riḥla al-‘Arīdafī Adā’ al-Farīda

Nuzhat al-Abṣār li-Dhawī al-Ma’rifawa al-Istibṣār, Tanfī’an al-Mutakāsīl al-Wasanfī Manāqib Sayyidī Aḥmad ibn Muḥammad wa Waladīh al-Ḥasan

Riḥlailā Nawāḥī Fās

Tamḥīd al-Jibāl wa Mā Warā’ ahāmin al-Ma’ mūrwa Iṣlāḥ al-Ḥālfī al-Sawāḥil wa al-Thughūr

F. Refutations and Objections:

al-Radd‘alāAbīRās al-Nāşir (Sharaf, 2011, pp. 140-145)
Jawāb‘alāSu‘āl al-SanadAbī al-Ḥasan‘Alī ibn Ṭāhir al-Madanī li-‘Ulamā‘ Fās
al-Ḥusām al-Mushrifī li-Qaṭ‘Lisān al-Sābb al-Ja‘farī, who uttered the heresies of the ill-minded
Ja‘ūsAknaşūs (Sharaf, 2011, pp. 140-145)

Dara‘ al-Shaqāwa‘an al-Sādāt al-Darqāwa
al-Durr al-Maknūnfī al-Radd‘alā al-‘AllāmaJanūn
al-Mushrifī al-Ḥamzāwī li-Qaṭ‘Fu‘ād al-Khubzāwī
‘Ajīb al-Dhāhibwa al-Jā‘ifīFaḍīḥat al-Ghālī al-Lijā‘ī
al-Ḥusām al-Mushrifīlil-Muhājir al-Muqtafi
Nuzhat al-MāşhifīQabā‘ih al-‘Ayāşhī al-Mustaghānamī
TaḡyīdfīDhammahl Fās

J- Other Fields:

A marginal commentary on al-Makkūdī’s commentary.

Faṭḥ al-Mannān on Ibn al-Wannān’s poem, also known as al-Mawāhib al-Saniyya in the commentary on al-Shamqamqiyya.

al-Faṭḥwa al-Taysīr in the commentary on the poem Ghūthiyyat al-Badr al-Munīr by SayyidMuḥammad al-‘Arabī al-Wazīr.

The Kunnāşhes (No. 204 / No. 471).

A poetic Dīwān titled In Praise of the One Who Awakened the Slumbering Eye of Religion, Mawlānā al-Ḥasan.

Aqwāl al-Muṭā‘īnfī al-Ṭa‘nwa al-Ṭawā‘īn (On the Statements of the Critics Regarding Plagues and Epidemics).

Brief pages on the circulation of currency and its increase. (Ḥamdādū I. ‘., 2017, p. 215)

Introducing the Manuscript:

In this comprehensive study, we aimed to provide a concise biography of the author and his academic journey, followed by a presentation, description, and analytical reading of the manuscript’s title and the insights it contains. We also addressed the date and motivation behind its composition, its literary genre, and the methodology employed by the author in constructing its content.

We clarified the manuscript’s sources, its thematic substance, then offered a description of the manuscript itself, along with an explanation of the editorial method we followed in its verification and textual refinement. This effort is intended to make the manuscript accessible to researchers for reading and study, to highlight its historical knowledge, and to convey the author’s opinions and impressions during his journey.

The Manuscript Title:

While exploring all available sources that dealt with the figure of AbūḤāmid al-‘Arabī al-Mushrifī or biographical references that mentioned him, we found no work citing the exact title of the manuscript under study. However, we found a title bearing the name: Events that Occurred in the Far Maghrib During the 13th Century AH, attributed to AbūMuḥammad al-‘Arabī al-Mushrifī al-Ḥasanī.

1. Attribution of the Manuscript to Its Author:

Although most biographers and contemporary historians of al-Mushrifī did not reference or attribute this manuscript to him directly, the evidence supports the attribution. This is clearly seen through the mention of his lineage, despite the title referring to events that took place in the regions of Fez, in the Far Maghrib, during the 13th century AH (i.e., the 19th century CE).

This confirms that he was referring to parts of Fez during that period. It should be noted that this manuscript is distinct from the Journey to the Vicinity of Fez, which is a poetic urjūza composed of 168 verses. The manuscript in our possession is a prose text, not poetry. This highlights the divergence between the two manuscripts, not only in terms of form and meaning, but also in title.

2. Copies of the Manuscript:

During our extensive search across public and private libraries and repositories in Algeria, as well as within their bibliographic indexes, we found only one single copy. It is preserved at the National Library of Algeria under catalogue number 3013. It consists of eleven (11) pages, sized 21×27 cm, with an average of twenty-five (25) lines per page. The name of the scribe is absent. However, the

date of composition is present: it was completed on the 29th of Shafar al-Khayr, year 1285 AH / 1868 CE. The date of copying is also indicated as the morning of Thursday, the 28th of SHafar al-Khayr, 1294 AH / 1877 CE.

This copy is written in clear and legible Maghribi script using black ink. It includes catchwords (ta'qība) and marginal annotations. Notably, the author adhered to the use of ta'qība in composing the text, a word usually written at the lower left corner of a page to indicate the beginning of the following page. This is a common practice among Maghrebi scribes in manuscript writing, and it helps readers easily follow and trace the manuscript's sequence.

3. Motivation for Composing the Manuscript:

The motives for composing this manuscript are made clear in the introduction, where the author writes: "Its writer is among those who dedicate themselves to teaching and uphold the banners of knowledge, among those who migrated for the sake of religion and family..." The primary motive for writing the manuscript appears to be necessity and financial hardship, as he states: "How could one not earn a living from endowments devoted by benefactors... Should a scholar wander the wilderness while his right to city endowments is well known? God forbid that this nation should triumph while its scholar is deprived."

He continues, saying: "My claim to knowledge is testified by my pen. When I found myself among people, envy silenced their tongues. They raised the lances of partisanship against me, and even those who know me denied me. I am someone aware of whom to turn to for sustenance, clothing, and provisions." He also notes in poetic style: "It is not in reading that God's existence and pre-ternity are affirmed."

4. Content of the Manuscript:

In this manuscript, AbūḤāmid al-'Arabī al-Mushrifī begins by discussing his lineage, stating: "My claim to belong to the noble household is attested by what is written in the abridged version of al-BayānfīNasabĀl'Adnān by Ibn Juzayy al-Kalbī, in his biography of the Almohad caliphs. His text reads: 'In Ghrīs, among the Akrāt in the region of Jabal [Banī] al-Shuqrān, lived the noble 'Arhabī who came from Fījj: Mawlānā al-ḤājjYūsuf ibn 'Īsā ibn 'AbdAllāh ibn al-'Arabī ibn Ya'qūb al-Sharīf al-Ḥasanī (Refers to the region of al-Karṭ). He had sons: 'Alī, Maṣūr, 'AbdAllāh, and Aḥmad, the people of Ghrīs, in the region of Mostaganem'". Similar accounts are found in al-Durr al-Nafisī Dhikr Shurafā' Ghrīs by Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī in his entry on Mawlānā al-ḤājjYūsuf ibn 'Īsā.

Additional confirmation is provided by the esteemed scholar and imam Sayyidī al-Sanūsī ibn Sayyidī Abd al-Qādir ibn Daḥḥ al-Ḥusaynī in Nisbat al-Shurafā' al-AkhyārBanū' Ammnā al-Abrār, a work about the al-Mushrif lineage descending from the great saint and spiritual pole, Sayyid al-ḤājjYūsuf ibn 'Īsā, buried in al-Karṭ, a village one parasang from the minaret of Mascara, a city he prays may be restored to Islam.

He also recounts natural events and phenomena that occurred during the 13th century AH / 19th century CE, including plague, famine, locust infestations, and floods. Regarding the famine, he states: "As for the famine, its armies descended upon the people of the Maghreb in the year 1267 AH / 1851 CE. That year, the price of a mudd reached thirty uqiyyas, whereas previously eight uqiyyas had sufficed for a good measure of wheat. When it exceeded that by twenty-two uqiyyas, people were bewildered, their minds shaken.

The Bedouins complained to the reigning sovereign, then the heir to his late father, about the injustice they suffered at the hands of urban grain sellers, who would add to each mudd five palmfuls and forearm's worth of excess. The ruler, may God support him, declared the mudd to be valid when it filled a plate flush to its brim. If the grain reached that level, it was deemed fair for both seller and buyer. They called this the 'MuddAbūKhartā'".

Regarding the locust infestation, he writes: "Locusts are the first among nations to perish. The author of al-Najm al-Thāqib reports: 'We were told by Muḥammad ibn al-Munkadir from Jābir ibn 'AbdAllāh who said: When 'Umar ibn al-Khaṭṭāb noticed the absence of locusts, he sent out riders, one to Syria, another to Yemen, and a third to Iraq, asking if anyone had seen any locusts (Ḥamdādū & Bū'ammāma, 2012, pp. 76-77).

A rider from Yemen came back with a handful of locusts and placed them before him. Upon

seeing them, ‘Umar exclaimed Allāhu Akbar three times and said: I heard the Messenger of Allah, peace be upon him, say: “God created a thousand nations, six hundred in the sea and four hundred on land. The first among these to perish will be the locusts. When the locusts perish, the rest will follow, like beads scattered from a cut string” (ibn Kathīr al-Qurashī al-Dimashqī, 1999, p. 133).

As for the drought and hunger, he writes: “Following the plague of locusts came an extreme rise in prices for oils such as olive oil and butter, due to the lack of vegetation and fruit. A qullah of oil was sold for ten mithqāls after having cost just two; even now, it sells for nearly ten, lacking only half a mithqāl. Oils could only be found with wealthy landowners and those engaged in commerce.

This extreme price surge was followed by a devastating famine at the end of the year 1284 AH / 1267 AH, (Corresponds to the year 1867 CE) which claimed the lives of many among the coastal villagers, the Bedouins of Oujda, and the nomadic dwellers who had taken refuge in Fez, as well as the city’s poor. In many homes, every member of the household perished. During this hunger crisis, the mudd reached fifteen mithqāls, and even then, was unavailable. Had God not graced this nation with rain, people would have consumed one another.”

Al-Mushrifī further depicts the famine and drought that spread across the Maghreb, including Tunisia, the people of al-Wāsiṭa, (Refers to the people of the Central Maghreb (i.e., Algeria).) and the Far Maghreb, where he states: “I witnessed, in comparison to what befell Tunisia and the people of al-Wāsiṭa, a devastating hunger during which people consumed the flesh of both the living and the dead. The people saw dogs feeding on the corpses left unburied.

We received successive reports that in the province of al-Wāsiṭa in Algeria, half the population had died, and death had begun to spread among the remaining half, with seven people dying in one incident. Later, letters reported that two-thirds had died, and the final third was beginning to perish. This was around the start of the summer season, when crops are typically available, but I do not know how many ultimately died” (Kaddache, 2000, p. 425).

Regarding the plague in the Far Maghreb, a phenomenon that followed immediately after the famine, he provides a direct testimony as an eyewitness to the tragic scenes and the chain of disasters that struck the Maghreb, one region after another. He writes: “Following the famine came the plague, which killed a great number of people, including many prominent figures of Fez, among them the son of the reigning Sultan, al-Mu’ayyad, and the nobleman al-AḥmadAbū al-‘Abbās, one of the candidates for succession.

He passed away on the night of Sunday, the twenty-first of Şafar al-Khayr, 1285 AH / 1868 CE (CE.), after sunset. At that time, I was in Ṭālī‘atFās, returning from visiting a sick person, when I was overwhelmed by the wailing of his companions and the cries of his family. That moment reminded me that death spares no one, king or subject, rich or poor. I stopped and recited the following lines:

Let joy be for those who seek its light *** But stand and mourn the noble soul tonight
A gentle friend whose words delight *** A man whose virtues shunned all spite
A seeker time could never yield *** A steadfast refuge, unmatched, unconcealed
My lord Aḥmad, praised in name and deed *** A martyr's child, for whom the hopeful plead
I stood at his door, with tears unclear *** A brother lost—my heart cried out in fear
I saw but pain, and wails that grew *** And maidens bare, their grief in view
They cast the night upon the morning bright *** And tears like blood obscured their sight
Faces once like suns aglow *** Now grim, in sorrow’s heavy throw
Let Islam weep in deepest pain *** Kiss the dust where his light remains

As for the phenomenon of flash floods, the author documents them based on his own observations and experiences, describing them as having devastated everything in their path, both the green and the dry. He writes: “While people were already enduring the hardship of famine, waiting for sustenance from what God might grant them in the form of agricultural recovery, suddenly there came thunderclouds roaring, lightning blinding the eyes, formed from black clouds above the city.

God sent from them torrential rain that flooded the ravines, valleys, mountain slopes, and plateaus. The waters gathered into the rivers of Fez, overflowing their banks into the city. That mighty flood

swept away everyone in its path. It destroyed dams, homes, and shops, carried away millstones from their places, along with containers full of grain and sacks of flour. It uprooted walls built with firm foundations and bore them atop the water like wooden planks. It took with it everything inside the homes and shops, chests, cupboards, and household furnishings.

It devastated the surroundings of the Andalusian Mosque, by the will of the Sovereign Lord, and left people between neighborhoods clinging to their belongings in grief. The mosques near the river were closed for prayer. On the sixth day of this flood, I saw the Zellij Mosque opposite the Rasīf Bridge completely submerged in water. This happened on Tuesday evening, the 16th of Şafar al-Khayr, 1285 AH / 1868 CE.” (Corresponds to the year 1867 CE)

“The following day, Wednesday evening, the flood grew even worse due to thunder that rumbled outside Fez, and it surpassed the earlier flood many times over. This flood rivaled the biblical flood of ‘Aram, it demolished every structure bound by mortar. Another flood had occurred in year 45 of this same century, also on a Wednesday night in Şafar. That flood coincided with this one, according to what has been recorded in the annals of the people of Fez regarding time and place. However, this one occurred at night, on either the 9th or 10th of Şafar. Each of these signs made people forget the one before it and broke the spirits of the afflicted. At that time, the verse of healing was recited: There is no cure except in abandoning sin. No intercession without repentance will avail; no supplication without sincere remorse will benefit.”

The manuscript of Abū Ḥāmid al-‘Arabī ibn ‘Alī al-Mushrifī offers vivid depictions of a reality he witnessed and lived. Through his narration, he generously shares with us his impressions and portrayals of the events and scenes he directly experienced. This is where the historical and literary value of this important source emerges, it documents the calamities and afflictions that struck the Far Maghreb during the 13th century AH / 19th century CE, events that had direct repercussions on the demographic conditions of the time.

His Methodology in Writing:

Al-Mushrifī, in recording his journey and expressing his impressions and observations, followed the well-established conventions of travel literature. This genre is typically built upon three foundational pillars, which some consider the essential constants of travel writing:

First Constant: The human figure at the core of the journey, namely, the author himself, who serves as both the hero of the journey and its narrator. That is AbūḤāmid al-‘Arabī al-Mushrifī al-Ḥasanī al-Jazā’irī, alongside a few secondary characters.

Second Constant: The spatial dimension or geographical setting, that is, the places described. These also form the basis of the travel narrative. Al-Mushrifī recounts the locations and regions afflicted by the various epidemics, disasters, and diseases across different periods, beginning with Fez and its surroundings. Third Constant: The temporal dimension or time frame during which the journey was documented. The main figure remains al-Mushrifī, who relies on a chronological narrative, what is often referred to as the annalistic method, starting from the year 1257 AH / 1851 CE and continuing until 1285 AH / 1868 CE. In addition to these constants, his writing also features formal elements, primarily the descriptive narrative style that characterizes the entire text from beginning to end. He also frequently invokes Qur’anic verses and prophetic hadiths to strengthen his arguments and assertions. In addition, the manuscript includes a vast number of poetic excerpts with varied themes. These poems are either authored by al-Mushrifī himself or borrowed from others. They enrich the narrative, enhancing its beauty and expressive power.

What is particularly notable is that many of these poetic lines were composed for specific occasions and in response to particular circumstances along the journey. Most of them follow a lyrical structure intended to entertain the reader and draw attention to the intellectual and emotional value of the journey.

His Sources:

In composing his travel account, the author relied primarily on direct observation of each event or situation he deemed significant. He used an informative and straightforward narrative style and drew upon a variety of sources, Qur’anic, prophetic, literary, poetic, and, albeit limited, historical. This clearly reflects the author's deep appreciation for poetry and literature and their importance to

him.

Among the sources he referenced, sometimes verbatim, other times adapted, are the following:

The Noble Qur'an

Prophetic Hadiths

Anonymous poetry

Poetry of AbūḤayyān al-Tawḥīdī

Poetry of Sirāj al-Dīn al-Warrāq

Poetry of 'Abd al-'Azīz al-Hilālī

Poetry of Taqī al-Dīn Ibn Daqīq

Verses of Ibn 'Āshir

Verses of Shaykh Khalīl

Verses of AbūMūsā ibn 'Imrān al-Qāḍī

Poetry of Muḥammad ibn al-Faḍl

Poetry of AbūḤāmid al-'Arabī al-Mushrifī

Prose Texts Cited:

The words of Imām Ibn Mas'ūd

The words of Imām al-Shāfi'ī

The words of Imām al-Ghazālī

The words of Imām al-Shuburākhī

The words of Shaykh 'Abd al-Qādir al-Fāsī

The words of Ibn Juzayy al-Kalbī (Mukhtaṣar al-Bayān fī Nasab Āl' Adnān)

The words of Ibn al-Jawzī (al-Durr al-Nafīs fī Dhikr Shurafā' Ghrīs)

The words of Shaykh al-Sanūsī ibn 'Abd al-Qādir ibn Daḥḥ (Fī Nisbat al-Shurafā' al-Akhyār Banū 'Ammnā al-Abrār)

The words of Zakī al-Dīn al-Mundhirī (Mukhtaṣar Ṣaḥīḥ Muslim)

The words of Shaykh Ibn Abī Jamrah

The words of Shaykh Mawlāy al-'Arabī al-Darqāwī

The words of Shaykh Taqī al-Dīn al-Shimnī

The words of Shaykh Ibn Marzūq

The words of Shaykh Muḥammad ibn Sūda

Conclusion

At last, this manuscript represents a living document and a vital source for historical writings that chronicle natural disasters, epidemics, crises, and diseases that struck the Maghreb during the late 19th century CE. Al-Mushrifī recorded them with both honesty and objectivity, providing remarkably accurate descriptions.

Key Findings Derived from the Manuscript

Among the most important conclusions we can draw from the contents of al-Mushrifī's manuscript, we highlight the following points:

Before addressing the core topic, al-Mushrifī began by establishing his own genealogy and that of his family, the al-Mushrif lineage.

He addressed in detail the waves of epidemics, diseases, and natural disasters that afflicted the Maghreb, tracing their evolution and describing the scenes and the conditions of the affected regions.

He referred to the phenomenon of "kenīsh al-aḥyā'" among the Romans, which refers to the tying and cleansing of the extremities of the living to prevent the spread of disease through the body.

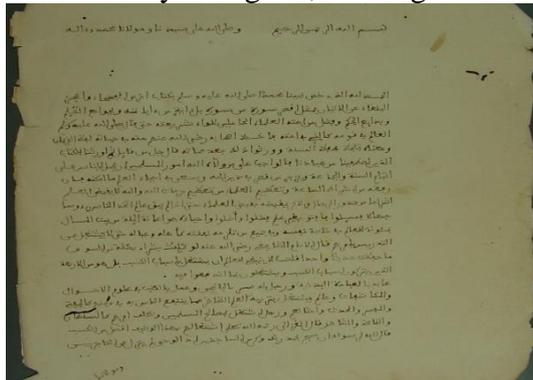
The manuscript reveals al-Mushrifī's broad intellectual exposure and his reliance on a wide variety of sources, which he cited throughout the text.

References

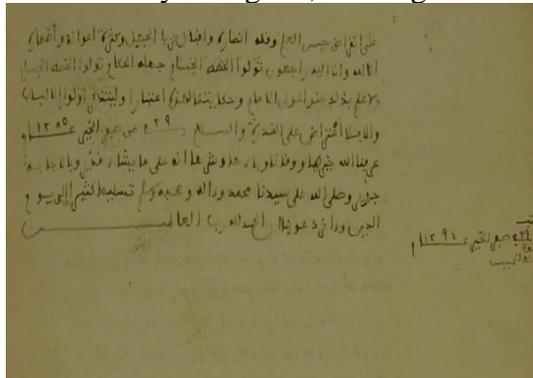
1. Al-Musharrafi, al-'Arabī ibn 'Alī. (2012). *The precious and radiant jewels in introducing Sīdī Muḥammad ibn 'Alī Mawlā mjājh: Genealogy and biographies (d. 1313 AH / 1895 CE)* (H.

- Benamar, Hmdadou, & L. Bouamama, Eds.). Heritage and Contemporary Studies Series. Dar Al Kitab Publishers.
2. Al-Musharrafi, Muḥammad ibn Muḥammad Muṣṭafā. (2005). *The splendid garments concerning the kings of the 'Alawī dynasty and its endless glories* (I. Bwhlylh, Ed. & Stud.). Ministry of Endowments and Islamic Affairs.
 3. Al-Shabbānī, Aḥmad al-Idrīsī. (1987). *The human lamps on the descendants of the best of creation*.
 4. Al-Fadīlī, Idrīs ibn Aḥmad. (n.d.). *The splendid garments and the prophetic jewels in the branches of the Ḥasanī and Ḥusaynī lineages*. Lithograph edition.
 5. Ibn Kathīr, Abū al-Fidā' Ismā'īl ibn 'Umar al-Qurashī al-Dimashqī. (1999). *Exegesis of the Great Qur'an* (S. ibn Muḥammad Salāmah, Ed.) (2nd ed.). Dār Ṭaybah Publishing & Distribution.
 6. Ibn Sūdāh, 'Abd al-Salām ibn 'Abd al-Qādir. (1996/1417 AH). *Illumination of horizons with the obituaries of the notables of the 13th and 14th centuries* (M. Ḥajjī, Ed.). Dar Al-Gharb Al-Islami.
 7. Benamar, Hmdadou. (2017). Commercial transactions in Morocco through the manuscript "The Proliferation of the Railway with Increase" by Abu Hamid al-'Arabi al-Mashrafi. *Journal of Human and Social Studies*, 7(January).
 8. Charaf, 'Abd al-Ḥaqq. (2011). *Al-'Arabi al-Musharrafi: His life and works*. Publications of the Ministry of Religious Affairs and Endowments.
 9. Kaddache, Mahfoud. (2000). *L'Algérie des Algériens, de la Préhistoire à 1954*. EDIF.

First Page of the Manuscript
National Library of Algeria, Catalogue No. 3013

Last Page of the Manuscript
National Library of Algeria, Catalogue No. 3013

Received: 10.04.2025
Accepted: 09.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/69-72>

Rəna Xəlilbəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-6885-4496>
mina.tagieva.1910@inbox.ru

İngilis dilində fellərin zamanlarının dəyişilmə tendensiyasının öyrədilməsi metodikası

Xülasə

İngilis dilində fellərin zamanlarının dəyişilmə tendensiyasının öyrədilməsi prosesində zaman qruplarını ardıcıl (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous), köməkçi fellər, şəkilçili infinitivlər və ya qaydasız fel formaları (V1, V2, V3) üzərində fokuslanmaq və o cümlədən kontekstdə fellərdən istifadə praktikası aşılmalıdır ki, tələbələr onların mənasını və formalaşmasını anlaya bilsinlər. Sistemik öyrədilmə metodunda fel zamanları ardıcıl öyrədilməlidir. Strukturun tələbə tərəfindən dərk edilməsində fellərin formalaşması prosesində köməkçi fellər (məsələn: do, be, have), şəkilçilərin əlavə edilməsi (məsələn: -ing Continuous zamanı üçün), üç fel formalarından (V1 – infinitiv, V2 – sadə keçmiş, V3 – feli sifət) istifadə edilməklə izah edilməlidir. İlk növbədə də qaydasız fellərin işlədilməsinə fokuslanmaq lazımdır. Praktik metodda yalnız fellərin qrammatik formalarına deyil, hər bir fel zamanının işlədildiyi situasiyalarda mənasını öyrətmək lazımdır. Kontekstual öyrətmə metodunda tələbələrə real və ya real vəziyyətlərə müvafiq hallarda fel zamanlarının işlədilməsi praktikası və məşqləri tədris edilir.

Açar sözlər: *fel zamanları, zaman kateqoriyaları, köməkçi fellər, fel formaları, fel markerləri, feli sifət*

Rana Khalilbayli
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0005-6885-4496>
mina.tagieva.1910@inbox.ru

Methodology for Teaching the Tendency of Verb Tenses Modification in English

Abstract

In the process of teaching the tendency of verb tense changes in English, focus should be placed on tense groups in sequence (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous), auxiliary verbs, infinitives with suffixes, or irregular verb forms (V1, V2, V3). Additionally, practice in using verbs in context should be instilled so that students can understand both their meaning and their formation. In a systematic teaching method, verb tenses must be taught sequentially. For students to grasp the structure, the formation of tenses should be explained through auxiliary verbs (e.g., do, be, have), the addition of suffixes (e.g., -ing for Continuous tense), and the use of the three verb forms (V1 – infinitive, V2 – simple past, V3 – past participle). First and foremost, attention should be given to the use of irregular verbs. In a practical method, teaching should not only focus on the grammatical forms of verbs but also on the meaning of each tense in the situations where it is used. In the contextual teaching method, students are provided with practice and exercises in applying verb tenses in real or realistic situations.

Keywords: *tense forms of the verb, tense categories, auxiliary verbs, verb forms, verb markers, participle*

Giriş

Yabancı dillərin öyrənilməsi prosesində öyrənilən dilin ana dilimizdən fərqli praktik və nəzəri aspektlərini anlamaqda müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırıq. İngilis dilinin tədrisinin müasir metodologiyasında vacib bir mövzu fel zamanlarının praktik təqdim edilmə üsullarıdır. Fel formalarının bu cür müxtəlifliyi və qeyri-xətti quruluşu fel strukturunun qrammatik öyrənilməsi baxımından ən vacib mövzulardan biridir. Bir qayda olaraq, qrammatik mənə yalnız hərəkətin ifadəsi ilə deyil, onun halı, vəziyyəti, hiss və ya münasibətlərlə müəyyən edilir (Orazova & Meredova, 2024, pp. 83–86). Fel nitqin əhəmiyyətli və mürəkkəb bir hissəsi olub, prosesdəki konkret hərəkəti təyin edir. Bu əsasda feli digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhət hərəkətin qrammatik mənasını, yəni zamanla axan dinamik bir əlaməti ifadə etməsidir. İfadə olunan hərəkətin və ya hər hansı situasiyanın anlanılmaması ünsiyyətdə çətinliklərə və kontekst vəziyyətinin idarə olunmamasına səbəb olur. Fel digər nitq hissələrindən fərqli olaraq müxtəlif kateqoriyalar üzrə dəyişə bilər: şəxs, miqdar, zaman, hal, məlum və məchul növ. Bundan əlavə, felin şəxsiz formaları – the infinitive, Participle I, II, Gerund (Sürek, 2015, pp. 101–104). İngilis dilinin qrammatikasında problemlərdən biri müəyyən bir hərəkəti ifadə etmək üçün müvəqqəti formanın düzgün və yerində işlədilməsidir.

İngilis dilində 12 fel zaman formalarının öyrənilməsi mürəkkəb mövzu olaraq aktual mənə kəsb etməkdədir. Bütün dünya dillərində fel zamanlarını fərqləndirən göstəricilər vardır. İngilis dilində fel zamanlarının təqdim edilməsi hərəkətin hansı zaman intervalında baş verməsi və ya baş verəcəyi kontekstindən əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan fel zaman sistemi İngilis dilində mürəkkəb olub, həm tələbədə, hətta müəllimdə belə çətinlik yarada bilər (Gunawan, 2022). Texniki olaraq zamanın müəyyən edilməsi – fel zaman formalarının dəyişməsinə tapmaq və ya zamanın dəyişməsinə ifadə edən felin forma dəyişikliyinə aşkarlamaqdır. Belə texniki təyinat əsasən, İngilis dilində felin yalnız iki zamanını önə çəkə bilərik: indiki zaman (I eat) (Mən yeyirəm) və keçmiş zaman (I ate) (Mən yedim). Amma gələcək zaman və ya digər zaman formaları isə fel formasının dəyişməsi ilə deyil, müxtəlif üsullarla ifadə edilir; belə ki, will modal felinin əlavə edilməsi ilə: (I will eat) (Mən yeyəcəyəm) (Ade, 2018, pp. 110–112).

O ki qaldı aspektlərə, fel zamanlarının təyin edilməsi mövcud hadisənin təbiətini (müvəqqəti, davam edən, digər hadisələrlə əlaqəli olması və s.) ifadə etməsi hallarıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dörd aspekt əsas göstəricidir: the simple (I eat), the continuous (I am eating), the perfect (I have eaten), the perfect continuous (I have been eating). Present Continuous fel forması nəinki həmin anda baş verən hərəkəti, o cümlədən “son zamanlar” baş verən və ya uzun zaman davam edən hərəkətləri də ifadə edə bilər; məsələn: I am learning French. Bəzi fellər Present Continuous zaman formasında işlənmir: to see, to love, to like, to want, to wish, to know, to understand və s.

Tədqiqat

İngilis dilində fellər sisteminin öyrənilməsi tələbələr üçün çətin olmaqla yanaşı, tədris dönməsində onlar üçün fundamental tapşırıqlardan hesab edilir. Mürəkkəblik fel zamanlarının çoxluğu ilə deyil (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous), onların semantik çoxcəhətliliyi və funksional spesifikasiyi ilə müəyyən edilir. Müəllimlər tərəfindən fel sisteminin öyrədilmə metodikasında qrammatik cəhətlə yanaşı (formalaşma tendensiyası), həmçinin kommunikativlik (kontekstdə istifadə etmə bacarığı) da nəzərə alınmalıdır (Ubaydullayeva, 2025, pp. 197–199). Müəllim dərslərində tələbələrə felin zaman formaları haqqında fikir formalaşdırmalı, yazılı və şifahi nitqdə felin zaman formalarının yerində tanınması və istifadəsi bacarıqlarını inkişaf etdirməli, fel zamanlarının köməkçi fellər, suffikslər və üç fel formaları (V1, V2, V3) vasitəsilə düzgün tərtib edilməsini və o cümlədən tələbələrə real kommunikativ situasiyalarda fel zamanlarının istifadəsinə alışdırmalıdır (Passov, 1991, pp. 20–23).

Examples of verb tense markers

- Present Simple V1 → everyday, always, usually, often, sometimes, rarely, seldom, hardly ever, never
- Present Continuous → now, at the moment (to be + V-ing)
- Present Progressive → now, right now, at the moment, Look!, Listen!
- Present Perfect Continuous → since, for, how long (have/has + V-ing)

- Present Perfect → since, for, lately, recently, ever, never, today, not yet, just, already (have/has + V3)
- Past Perfect Continuous → when + for (had been + V-ing)
- Past Simple → yesterday, last week, last month, last year, in 2025 (V2 – (-ed))
- Past Continuous → at ... o'clock yesterday, when she came in, from 4 till 7 yesterday, the whole evening (to be (was/were) + V-ing)

Past Perfect: before, by, when + already (*had* + V3)

Past Progressive: as, while, when

Future Simple: tomorrow, next week, in a few days (*will/shall* + V1)

Future Continuous — at ... o'clock tomorrow (*will be* + V-ing)

Future Perfect: by ... o'clock / next month / 2024 etc. (*will have* + V3)

Future Perfect Continuous — for + when (*will have been* + V-ing)

Müəllim təlim zamanı qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı nüansları önə çəkəməlidir:

1. Tələbələrə fel zamanlarının 4 əsas qrupundan ibarət klassifikasiyası ilə tanış etmək, signal markerlərin (now, already, yesterday, by the time və s.) istifadəsinə əksent etmək vacibdir (Azimov & Shchukin, 2020).

2. Tələbələr tərəfindən tədricən və ardıcıl olaraq felin zaman formalarına aid dərslər materialının aktiv şəkildə mənimsənilməsinə diqqət ayırmaq (Simple → Continuous → Perfect → Perfect Continuous) önəmlidir. Bununla da tələbələrə fel zamanlarının müəyyən sistem əmələ gətirdiyini və məntiqi qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğunu nümayiş etdirmək lazımdır.

3. Mürəkkəb aspektlərdə, əsasən qaydasız fellərin tətbiqində diqqətin konsentrasiyasını gücləndirmək.

4. Fellərin zamana görə dəyişməsinə rəqulyar olaraq praktikada tətbiq etmək. Hər bir felin zaman forması mövcud hadisələr və ya situasiyalar fonunda öyrədilməlidir. Məsələn, Present Simple vərdişlər və gündəlik işlər, Present Continuous isə “burada və indi” üçün işlədilməlidir (Harmer, 2015).

5. Felin zaman formalarının ana dilindən ingilis dilinə və əksinə çevrilmələrində tələbələrə tərcümə bacarıqlarını qüvvətləndirmək. Müqayisəli-tətbiqi metod vasitəsilə ingilis dilində fellərin daha çox differensial xarakterli olmasını, tələbələrin öz ana dilindən fərqli cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. Bu zaman cədvəl, sxem, time-lines, diaqramlardan istifadə etmək anlamağı asanlaşdırır.

6. V1, V2, V3 və köməkçi fellərin (do, be, will, have) işlənməsi, “zaman zənciri” formulundan istifadə (*I do — I am doing — I have done — I have been doing*) bilik-bacarıqları gücləndirən amillərdəndir (Swan, 2016).

7. Nitqin formalaşmasında praktik məşqlərin intensiv aparılması — müzakirələr, rol oyunları, müsahibələr, “felin zamanlar üzrə situasiya çevrilmələri”, şifahi prezentasiyalar, mini-essələr, hər hansı hadisənin nağıl edilməsi və s. önəmlidir. Nitqin “kombinə olunmuş zamanlarla” ifadə edilməsi müəyyən çərçivədə mürəkkəbləşmiş tapşırıq olub, bu zaman tələbə, məsələn, həm gələcək planları, həm də keçmişdə topladığı bacarıqları haqqında söhbət açır (Thornbury, 2006).

Həmçinin, müəllim öz təlim prinsiplərini də irəli sürərək, onları bütün dərslər prosesinə tətbiq etməlidir: **Sistematiklik prinsipi** — felin zaman formaları sadədən mürəkkəbə doğru mərhələli şəkildə, tələbənin öyrənmə həvəsinə xələl gəlmədən, onu yormadan aparılmalıdır. **Müəllim tərəfindən elmi əsaslandırma prinsipi** — izahat formaların semantikasını və funksiyalarını ortaya qoyaraq linqvistik bazaya istinad edərək həyata keçməlidir. **Əlçatanlıq prinsipi** — dərslər vəsaitləri, materiallar tələbə səviyyəsinə uyğun olmalıdır. **Kontekstuallıq prinsipi** — hər bir fel zaman forması real situasiyalar və ya təlim-tədris modelində öyrənilməlidir (İsmet Öztürk, 2019). **Praktik istiqamət prinsipi** — diqqət yalnız qrammatik qaydalara deyil, həmçinin felin zaman formalarının nitqdə tətbiqinə yönəldilməlidir. Tələbələr praktik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün cümlələri təsdiq, sual və inkar formalarda tərtib etməli, marker sözlərə və kontekstə diqqət yetirməli, hərəkətin digər hadisələr və ya zaman anları ilə uzlaşmasının olduğunu təhlil etməklə məşq etməlidir.

Nəticə

İngilis dilində fellərin zamanlar üzrə dəyişilmə tendensiyasının öyrədilməsi metodikası qrammatikanın tədrisində əsas istiqamətlərdən biridir. İngilis dilində felin zamanlar üzrə dəyişmə sistemi ana dilindən fərqli və çoxcəhətli olduğu üçün fel zamanlarının qrammatik kateqoriyalarının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi də mürəkkəb bir prosesdir. Fel formalarının bir-birindən tədris olunmuş şəkildə deyil, zamanlar üzrə dəyişilməsini qarşılıqlı əlaqədə və dinamikada öyrənmək ingilis dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarını daha dərindən anlamağa kömək edir. Fel formalarının ardıcıl işlədilməsi, müqayisəli-tətbiqi metodlar, vizualizasiya (fel zamanlarının xətti ardıcılığı — time-lines, sxemlər, cədvəllər, infoqrafiklər, komikslər və s.), həmçinin kommunikativ tapşırıqların aktiv istifadəsi nəinki fel zamanlarının strukturu haqqında biliklərin formalaşmasına, həm də yazılı və şifahi nitqdə düzgün istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirəcəkdir (Bim, 2001, pp. 50–62). Beləliklə, tədris metodologiyası tələbələrə yalnız teoretik biliklər deyil, o cümlədən, nitqin bu və ya digər tərzdə təqdimatından, mümkün situasiyadan asılı olaraq qrammatik formanın çevik seçilməsində praktik vərdişlər aşılamalıdır. Tədris prosesində belə unikal yanaşma yüksək səviyyəli dil kompetensiyasını yaratmaqla yanaşı, kommunikativ kompetensiyanı da formalaşdırır ki, bu da müəllimin öyrətmə bacarığını tələbələr üçün daha effektiv edir.

Ədəbiyyat

1. Ade, S. (2018). The influence of teaching tenses through group discussion method towards student's achievement in tenses mastery.
2. Azimov, E. G., & Shchukin, A. N. (2020). *Sovremennyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy*. IKAR.
3. Bim, I. L. (2001). *Teoriya i praktika obucheniya inostrannym yazykam*. Prosveshcheniye.
4. Gunawan, T. (2022). Metacognitive strategy implementation in teaching English tenses to college students: A classroom action research.
5. Harmer, J. (2015). *The practice of English language teaching*. Pearson Education.
6. İsmet, Ö. (2019). A function-first approach to verb tense usage in research article introductions in applied linguistics.
7. Orazova, C., & Meredova, G. (2024). Prepodavaniye vremennykh form glagola v angliyskom yazyke: Nekotoryye voprosy po metodike. *Mirovaya nauka*, 9(90).
8. Passov, Ye. I. (1991). *Kommunikativnyy metod obucheniya inostrannomu yazyku*. Prosveshcheniye.
9. Sürek, M. B. (2015). *Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri*.
10. Swan, M. (2016). *Practical English usage*. Oxford University Press.
11. Thornbury, S. (2006). *Howto teach grammar*. Pearson Education.
12. Ubaydullayeva, M. (2025). Leveraging interactive methods in teaching English verb tenses: A practical approach.

Daxil oldu: 30.04.2025

Qəbul edildi: 15.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/73-76>

Fazil Hübətli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>
fazil@fontanagrande.com

İrəvanın dağıdılmış mədəni irsi: Abbas Mirzə Məscidinin siyasi və sosial əhəmiyyəti, tarixi dəyişiklikləri və yox olma prosesi

Xülasə

İrəvanda yerləşən Abbas Mirzə Məscidi Azərbaycan mədəni irsinin mühüm nümunəsidir və həm siyasi, həm də sosial baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məscid yalnız dini ibadətgah deyil, həm də İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların ictimai həyatının, milli birliyinin və mədəni varlığının mərkəzi olmuşdur. Tarixi hadisələr fonunda o, azərbaycanlı icmasının kimlik və mövcudluq rəmzinə çevrilmiş, ictimai müzakirələrin, maarifçilik təşəbbüslərinin və həmrəyliyın məkanı kimi çıxış etmişdir. Abbas Mirzə Məscidi həm Azərbaycan xalqının İrəvandakı varlığını təsdiqləyən siyasi faktor, həm də sosial birliyi möhkəmləndirən mədəni institut kimi qiymətləndirilməlidir.

Abbas Mirzə Məscidi İrəvanın Azərbaycan mədəni irsinin mühüm simvollarından idi. O, həm dini, həm də ictimai həyatın mərkəzi kimi siyasi-sosial əhəmiyyət daşıyırdı. Lakin zamanla tarixi dəyişikliklər və dağıntılar nəticəsində məscid tamamilə yoxa çıxmışdır.

Açar sözlər: *İrəvan, Abbas Mirzə Məscidi, Azərbaycan mədəni irsi, memarlıq üslubu, siyasi əhəmiyyət, sosial rol, milli kimlik, ictimai həyat*

Fazil Humbatli

Azerbaijan University of Architecture and Construction
<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>
fazil@fontanagrande.com

The Destroyed Cultural Heritage of Iravan: The Political and Social Significance, Historical Changes and the Process of Disappearance of the Abbas Mirza Mosque

Abstract

The Abbas Mirza Mosque, located in Iravan, represents a significant example of Azerbaijan's cultural heritage and carries both political and social importance. Beyond serving as a religious place of worship, the mosque functioned as a central hub for the social life, national unity, and cultural identity of Azerbaijanis living in Iravan. Against the backdrop of historical events, it became a symbol of the community's identity and existence, while also acting as a space for public discussions, educational initiatives, and solidarity. Thus, the Abbas Mirza Mosque should be regarded both as a political factor affirming the Azerbaijani presence in Iravan and as a cultural institution that strengthened social cohesion.

The Abbas Mirza Mosque was one of the key symbols of Azerbaijani cultural heritage in Iravan. It held significant political and social importance as a center of both religious and community life. However, over time, historical changes and destruction led to its complete disappearance.

Keywords: *Iravan, Abbas Mirza Mosque, Azerbaijani cultural heritage, architectural style, political significance, social role, national identity, public life*

Giriş

Abbas Mirzə Məscidi memarlıq üslubu baxımından İrəvanın tarixi-mədəni simasında xüsusi yer tutan dini-memarlıq abidələrindən biridir. Məscidin tikilişində ənənəvi Azərbaycan memarlığının xüsusiyyətləri ilə yanaşı, XIX əsrdə regionda mövcud olan üslubi təsirlər də özünü göstərmişdir. Onun plan quruluşu, günbəz və tağ kompozisiyası, həmçinin kərpic materialından istifadə edilməsi Azərbaycan məscid memarlığının tipik cizgilərini əks etdirir. Bəzəklərdə sadəlik üstünlük təşkil etsə də, bu üslub dini məkanın mənəvi ruhunu qorumağa xidmət etmişdir. Abbas Mirzə Məscidi memarlıq baxımından yalnız ibadətqah deyil, həm də şəhərin mədəni və sosial həyatında milli kimliyi ifadə edən bir mərkəz olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Şəkil 1. Abbas Mirzə (Sərdar) məscidi.

Abbas Mirzə Məscidi İrəvan şəhərində Azərbaycan xalqının dini, mədəni və ictimai həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bölgənin Rusiya imperiyasının nəzarətinə keçməsi ilə məscid müxtəlif zərbələrə məruz qalmışdır. Rus imperiya siyasəti, xüsusilə də Qafqazda aparılan köçürmə və məskunlaşdırma prosesləri azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatını zəiflətməyi hədəfləmiş və bu siyasətin bir hissəsi kimi dini-memarlıq abidələri də təsirə məruz qalmışdır (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Məscid, ilk növbədə, özünün dini funksiyasından məhrum edilərək müxtəlif inzibati və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Bu, məbədin daxili strukturuna, memarlıq üslubuna və orijinal ornamentikasına ciddi zərər vurmuşdur. Rusiya imperiyası dövründə bir çox hallarda məscidlər anbar, hərbi qarovulxana və ya təsadüfi ictimai binalara çevrilmiş, bu da onların müqəddəs və mənəvi mahiyyətini tamamilə kölgədə qoymuşdur. Abbas Mirzə Məscidi də bu aqibətdən yan keçməmişdir (United Nations Human Rights Council, 2021). Məscidin ruslar tərəfindən zərbələrə məruz qalması yalnız fiziki baxımdan deyil, həm də mənəvi baxımdan Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinə ağır zərbə vurmuşdur. Çünki bu məkanın təhqir olunması İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların kimlik, dini həyat və ictimai yaddaşına qarşı yönəlmişdi. Beləliklə, Abbas Mirzə Məscidinin aqibəti bir tərəfdən imperiya siyasətinin mədəniyyətə münasibətini göstərir, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqının tarixi irsinə qarşı aparılan məqsədli assimilyasiya və yaddaşsızlaşdırma siyasətinin bariz nümunəsi kimi diqqət çəkir (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019). Abbas Mirzə Məscidi memarlıq və mədəniyyət baxımından İrəvanın ən qiymətli Azərbaycan irsi nümunələrindən biri olmuşdur. Təəssüf ki, tarixi dövrlərdə məscid müxtəlif fiziki zərbələrə məruz qalmış, bu zərbələrin bir hissəsi isə ermənilər tərəfindən edilən hücumlarla bağlıdır (Aze.Media, 2022).

Qədim memarlıq mühitində mühüm yer tutan Abbas Mirzə Məscidi şəhərin mədəni və dini həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Yaxınlığında yerləşən xan sarayına görə yerli əhali arasında məscid çox vaxt Sərdar Xan Məscidi kimi də adlandırılmışdır. Bu tikili həm öz memarlıq dəyərinə, həm də ictimai əhəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edirdi. Lakin müxtəlif tarixi-siyasi proseslər nəticəsində onun ilkin görünüşü və zəngin bəzək üslubu zaman keçdikcə tədricən itmiş, nəhayət XX əsrin ortalarından başlayaraq məscid tamamilə dağılmışdır (Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019; Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Nəticə

Məscidin orijinal üslubunu yalnız səyyah təsvirləri və müxtəlif dövrlərə aid rəsmi materiallar əsasında izləmək mümkündür. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda olmuş səyahətçilərin qeydləri və çəkdiyi təsvirlər bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1839-cu ildə Frederik Dübua Monpere tərəfindən hazırlanmış qravür məscidin ilkin görkəmini aydın göstərən ən dəyərli mənbələrdəndir. Həmin təsvir memarlığın simmetrik fasad quruluşunu, rəng çalarları ilə seçilən ornamentlərini və mərkəzi portalın iki tərəfində ucalan zərif minarələri əks etdirir (Chopin, 2022).

Şəkil 2. Məscidin 1898 ci ildə zərbəyə məruz qalması.

XIX əsrin sonlarına aid fotosəkillər isə artıq fərqli bir mənzərə ortaya qoyur. 1898-ci ilə aid görünüşdə məscidin fasadındakı mühüm elementlərin, xüsusilə də Monpere təsvirində görünən iki minarənin artıq mövcud olmadığı görünür. Bundan başqa, vaxtilə binanı bəzəyən keramika plitələr və taxta şəbəkəli pəncərələr də həmin dövrdə itmişdir (Lynch, 1901).

Şəkil 3. 1935 ci il Abbas Mirzə məscidinə olan zərbələrdən sonra.

XX əsrin ilk onilliklərində abidənin vəziyyəti daha da pisləşmişdir. 1935-ci ildə Nikolay Bünyatyanın çəkdiyi fotosəkil göstərir ki, o vaxta qədər məscidin yalnız mərkəzi günbəz dəhlizi qismən sağlam qalmış, digər hissələri isə dağılmışdır (International Dialogue and Development Alliance, 2021).

Həmçinin, həyətindəki kiçik tikililərin də dağıldığı aydın görünür. Bu prosesin davamı olaraq, 1940–1941-ci illərə aid görüntülərdə artıq günbəzdən başqa heç bir hissənin qalmadığı müşahidə olunur (World History Encyclopedia, 2023).

Şəkil 4: İrəvandakı Sərdar məscidinin (Abbas Mirzə məscidi) tamamilə yoxa çıxmasından əvvəlki son qalıqları.

Məscidin son qalıqları isə 2014-cü ilə aid fotosəkillərdə qeydə alınmışdır. Həmin vaxt yaşayış kompleksi daxilində cüzi fraqmentlər “qorunmuş” kimi görünərsə də, az sonra onlar da tamamilə sökülmüş və məscid izsiz şəkildə tarixdən silinmişdir (Flicker, 2019). Abbas Mirzə Məscidi öz dövründə yalnız dini məkan deyil, həm də Azərbaycan memarlığının incisi olmuşdur. Lakin siyasi biganəlik və zamanın amansız təsirləri nəticəsində bu abidə əvvəlcə əsas elementlərini itirmiş, ardınca mərhələlərlə dağılaraq, nəhayət tamamilə yox olmuşdur (Ifimes, 2022; Orbeli Research Center, 2023).

Ədəbiyyat

1. Aze.Media. (2022). *A nation shaped by profound cultural heritage*.
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Azərbaycan mədəni irsinə qarşı erməni vandalizmi*.
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Azərbaycan mədəni irsinin Ermənistan ərazisində məhv edilməsi*.
4. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Ermənistanın mədəni irsə qarşı apardığı siyasət*.
5. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *İrəvan qalası və onun ətrafındakı abidələrin taleyi*.
6. Chopin, J. M. (2022). *Historical monument of the state of the Armenian region during the era of its annexation to the Russian Empire*.
7. Flicker. (2019). *Destroyed Azerbaijani Sardar Mosque, Yerevan, Armenia*.
8. Ifimes. (2022). *The historical and cultural heritage of Azerbaijan in Armenia*.
9. International Dialogue and Development Alliance. (2021). *UNESCO report on cultural heritage*.
10. Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia: Travels and studies*.
11. Orbeli Research Center. (2023). *The peculiarities of urban planning in Yerevan in the period of Iranian domination*.
12. Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Ermənistanın mədəni irsə qarşı apardığı siyasət*.
13. United Nations Human Rights Council. (2021). *A/HRC/50/G/12*.
14. World History Encyclopedia. (2023). *Abbas Mirza Mosque, Yerevan*.

Daxil oldu: 19.05.2025
Qəbul edildi: 07.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/77-80>

Sevda Ağayeva
Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-6186-2136>
agayevasevda94@gmail.com

İngilis dili öyrənməsində pedaqoji psixologiyanın rolu

Xülasə

Bu məqalədə pedaqoji psixologiyanın ingilis dili öyrənmə prosesindəki rolu araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, tələbələrin motivasiyası, emosional vəziyyəti, müəllimlə münasibətləri və sinifdəki psixoloji mühit onların dil bacarıqlarının inkişafında həlledici rol oynayır. Tədqiqat qarışıq metodologiya əsasında həyata keçirilmiş, həm anket sorğuları, həm də müəllimlərlə müsahibələr vasitəsilə məlumat toplanmışdır. Əldə olunan nəticələr pedaqoji psixoloji amillərlə akademik nailiyyət arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu təsdiqləmişdir. Məqalədə təhlil olunan məlumatlar cədvəllərlə təqdim edilmiş və hər biri ayrıca şərh olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, pedaqoji psixologiyaya əsaslanan yanaşma ingilis dili öyrənmə prosesini daha effektiv və mənalı edir.

Açar sözlər: *pedaqoji psixologiya, ingilis dili öyrənməsi, motivasiya, emosional dəstək, təlim mühiti*

Sevda Aghayeva
Baku Slavic University
<https://orcid.org/0009-0001-6186-2136>
agayevasevda94@gmail.com

The Role of Pedagogical Psychology in English Language Learning

Abstract

This article explores the role of pedagogical psychology in the process of learning English as a foreign language. The research revealed that students' motivation, emotional well-being, teacher-student relationships, and the psychological atmosphere in the classroom play a critical role in the development of language skills. A mixed-method research approach was used, involving both surveys and interviews with teachers. The findings confirmed a strong correlation between pedagogical-psychological factors and academic achievement. Data were presented in tables and analyzed individually. The study concludes that an educational approach grounded in pedagogical psychology significantly enhances the effectiveness and meaningfulness of English language learning.

Keywords: *pedagogical psychology, English language learning, motivation, emotional support, learning environment*

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin sürətlənməsi və beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi ingilis dilinin öyrənilməsinə zəruri edən əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu səbəbdən, ingilis dili təkcə ikinci dil kimi deyil, həm də elmi biliklərin, texnologiyanın, diplomatianın və biznesin əsas ünsiyyət vasitəsi kimi ön plana çıxmışdır. Lakin ingilis dilinin effektiv şəkildə öyrədilməsi və öyrənilməsi təkcə metodik yanaşmalarla məhdudlaşmır. Bu prosesdə insan psixologiyasını və tədris prosesində psixoloji faktorları nəzərə almaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu məqamda pedaqoji psixologiya ingilis dili öyrənməsində mühüm rol oynayır (Brown, 2007).

Pedaqoji psixologiya – tədris və öyrənmə proseslərində müəllim-tələbə münasibətlərini, motivasiya, diqqət, yaddaş, emosional vəziyyət və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət kimi amillərin necə təsir et-

diyini araşdıran elm sahəsidir. Bu sahənin prinsipləri əsasında ingilis dili dərslərinin təşkili, təlim motivasiyasının gücləndirilməsi, öyrənməyə marağın artırılması və fərdi yanaşmaların tətbiqi mümkündür. Pedaqoji psixologiyanın tətbiqi sayəsində müəllimlər tələbələrin yaş, psixoloji inkişaf, öyrənmə tərzini və emosional vəziyyətlərinə uyğun təlim strategiyaları seçə bilirlər ki, bu da dil öyrənmənin effektivliyini artırır (Fitria, 2024, pp. 37–53).

Bu məqalədə ingilis dili öyrənmə prosesində pedaqoji psixologiyanın rolu, onun tətbiq sahələri, tələbələrin motivasiyasına və akademik nailiyyətinə təsiri araşdırılacaqdır. Eyni zamanda, psixoloji yanaşmaların dərslər planlanması, kommunikativ metodların seçimi və öyrənmə mühiti üzərindəki təsiri də elmi əsaslarla təhlil olunacaqdır. Məqalənin əsas məqsədi ingilis dilinin öyrənilməsi prosesində psixoloji yanaşmaların əhəmiyyətini ortaya qoymaq və bu sahədə mövcud pedaqoji-psixoloji strategiyaların effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat

Bu tədqiqatın əsas məqsədi pedaqoji psixologiyanın komponentlərinin ingilis dili öyrənmə tələbələrin nailiyyətlərinə, motivasiyasına və emosional münasibətlərinə təsirinə araşdırmaqdır. Tədqiqat qarışıq (mixed-method) metodologiya ilə aparılmışdır – həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət üsullarından istifadə olunmuşdur.

1. Tədqiqatın dizaynı: Tədqiqat aşağıdakı mərhələləri əhatə etmişdir:

- Anket sorğusu – tələbələrin pedaqoji-psixoloji amillərlə bağlı təcrübələrinin və münasibətlərinin ölçülməsi məqsədi ilə 120 tələbə arasında keçirilmişdir.
- Müsahibə – 10 müəllimlə yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələr aparılmışdır.
- Akademik nəticələrin təhlili – seçilmiş tələbələrin qiymətləndirmə nəticələri motivasiya və emosional vəziyyətləri ilə müqayisə olunmuşdur.

2. Anketin strukturu və göstəricilər: Anket 3 əsas bölmədən ibarət olmuşdur:

- Motivasiya göstəriciləri (intrinsik və ekstrinsik motivasiya)
- Emosional dəstək və öyrənmə mühiti
- Pedaqoji münasibət və müəllimlərin psixoloji yanaşması

Anket nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

Cədvəl 1. Tələbələrin motivasiya göstəriciləri (N = 120).

Motivasiya növü	Orta göstərici (5 ballıq şkala)	Standart sapma
Daxili motivasiya	4.2	0.63
Xarici motivasiya	3.5	0.91

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən görünür ki, tələbələr arasında daxili motivasiya xarici motivasiyadan daha yüksəkdir. Bu, tələbələrin şəxsi inkişaf, bilik marağı və özünü təsdiq etmə ehtiyacları ilə dil öyrənməyə daha çox yönəldiyini göstərir. Standart sapmanın nisbətən az olması (xüsusilə daxili motivasiyada) tələbələrin bu istiqamətdə ortaq fikirdə olduğunu göstərir (Chebotarova, 2014, pp. 90–94).

Cədvəl 2. Emosional dəstək və psixoloji öyrənmə mühiti ilə bağlı tələbələrin fikirləri.

Mühit göstəriciləri	Razılaşma səviyyəsi (orta bal)	Faiz (%)
Müəllimlər şagirdlərin psixoloji vəziyyətini nəzərə alır	4	85%
Sınıfdə emosional təhlükəsizlik mövcuddur	3.8	79%
Rəy və təşviq verilir	4.1	87%

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Respondentlərin böyük əksəriyyəti müəllimlərin psixoloji dəstək göstərdiyini və müsbət öyrənmə mühiti yaratdığını qeyd etmişdir. Bu nəticələr pedaqoji psixologiyanın praktik tətbiqinin ingilis dili tədrisində mühüm rol oynadığını təsdiq edir (Goleman, 1995).

Cədvəl 3. Pedaqoji psixoloji yanaşmalar və akademik göstəricilər arasındakı əlaqə.

Pedaqoji psixoloji yanaşma səviyyəsi	Akademik göstərici (orta bal)	Qiymət aralığı
Yüksək	89.5	85–98
Orta	77.2	70–85
Aşağı	66.8	60–70

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl göstərir ki, pedaqoji psixoloji yanaşmanın yüksək olduğu siniflərdə tələbələrin akademik nailiyyətləri də yüksək olmuşdur. Bu korrelyasiya pedaqoji psixologiyanın tətbiqinin tədrisin effektivliyinə birbaşa təsir etdiyini göstərir (Krashen, 1982).

3. Müsahibə nəticələrinin təhlili:

Müəllimlərlə aparılan müsahibələrdə aşağıdakı mövzular ön plana çıxmışdır:

- Tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənmə prosesində nəzərə alınması
- Əlaqəli emosional vəziyyətlərin dil öyrənməyə təsiri
- Müəllimlərin pedaqoji hazırlıq səviyyəsinin önəmi

Müəllimlərin 80%-i psixoloji hazırlığın və empatik münasibətin tələbələrin inkişafında əsas faktor olduğunu qeyd etmişdir. Bu fikirlər kəmiyyət nəticələri ilə üst-üstə düşür.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, pedaqoji psixologiyanın komponentləri – motivasiya, emosional dəstək, müəllim-tələbə münasibətləri və psixoloji təhlükəsizlik mühiti – ingilis dili öyrənmə prosesində açar rol oynayır. Həm anket, həm də akademik göstəricilərin təhlili pedaqoji psixoloji yanaşmaların tələbələrin uğuruna statistik olaraq əhəmiyyətli təsir göstərdiyini təsdiqlədi (Gardner & Lambert, 1972).

Nəticə

Bu tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, ingilis dili öyrənmə prosesində pedaqoji psixologiya yalnız köməkçi vasitə deyil, tədrisin uğurla nəticələnməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Müasir təhsil sistemində şagirdlərin və tələbələrin yalnız intellektual deyil, həm də psixoloji ehtiyaclarının qarşılınması, onların təlim prosesinə aktiv və müsbət şəkildə cəlb olunmasında mühüm rol oynayır (Macaro, 2001).

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, daxili motivasiya səviyyəsi yüksək olan tələbələr dil öyrənmə prosesində daha davamlı, məqsədyönlü və müstəqil davranış nümayiş etdirirlər. Bu isə o deməkdir ki, tələbənin öz şəxsi maraqları və inkişaf arzusu ilə yönəldiyi öyrənmə prosesi daha dərin və səmərəli olur. Xarici motivasiya da mühüm rol oynasa da, onun təsiri daha məhdud və qısa müddətlidir (Tarihoran, 2020).

Əldə olunan nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, emosional təhlükəsiz və psixoloji cəhətdən dəstəkləyici tədris mühiti tələbələrin öyrənməyə olan münasibətini müsbət istiqamətdə formalaşdırır. Belə mühitdə tələbələr öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, dil öyrənmədə daha fəal iştirak edir və səhv etməkdən çəkinmirlər. Bu da onların praktiki dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir (Oxford, 1990).

Tədqiqat həmçinin sübut etmişdir ki, müəllimin empatik, fərdi yanaşma və psixoloji hazırlıq səviyyəsi tələbələrin akademik nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Psixoloji dəstək və pedaqoji nəzarətin balanslaşdırılmış formada tətbiqi tələbənin potensialının üzə çıxmasına şərait yaradır. Yüksək pedaqoji-psixoloji yanaşma nümayiş etdirən müəllimlərin dərslər dediyi qruplarda tələbələrin ümumi nailiyyət səviyyəsi də daha yüksək olmuşdur (Vygotsky, 1978).

Eyni zamanda, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini və psixoloji ehtiyaclarını nəzərə almadan tətbiq olunan standart təlim yanaşmalarının istənilən nəticəni vermədiyi müşahidə olunmuşdur. Bu işə tədris prosesində universallıqdan çox fərdiliyin əsas götürülməsinin vacibliyini bir daha sübut edir (Yu, 2022).

Ümumilikdə, bu tədqiqat göstərdi ki, pedaqoji psixologiyanın tətbiqi ingilis dili öyrənmədə təkcə təlimin effektivliyini artırır, eyni zamanda öyrənənlərin özünəinamını gücləndirir, onlarda öyrənməyə qarşı müsbət emosional münasibət formalaşdırır və öyrənmə prosesini daha mənalı və dayanıqlı edir (Williams & Burden, 1997).

Beləliklə, pedaqoji psixologiya yalnız nəzəri çərçivədə deyil, praktiki tədris prosesində də mühüm rol oynamaqla, ingilis dilinin öyrənilməsində uğurun əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma gələcəkdə dil tədrisi metodikalarının və müəllim hazırlığının formalaşdırılmasında nəzərə alınmalı əsas amillərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
2. Chebotarova, I. G. (2014). The role of psychology in teaching foreign languages. *Advanced Education*, 2, 90–94.
3. Fitria, T. N. (2024). Understanding the educational psychology and English language teaching: Insights for both EFL and non-EFL learners. *Journal of English Language Teaching Linguistics and Literature*, 4(1), 37–53. <https://doi.org/10.47766/jetlee.v4i1.1932>
4. Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). *Attitudes and motivation in second-language learning*. Newbury House Publishers.
5. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bantam Books.
6. Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.
7. Macaro, E. (2001). *Learning strategies in foreign and second language classrooms*. Continuum.
8. Oxford, R. L. (1990). *Language learning strategies: What every teacher should know*. Newbury House Publishers.
9. Tarihoran, N. (2020). The role of positive psychology in English foreign language teaching. *Atlantis Press*. <https://www.atlantis-press.com/article/125932583.pdf>
10. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes* (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Eds. & Trans.). Harvard University Press.
11. Yu, X. (2022). The English as a foreign language learners' perceptions of the integration of innovative educational technologies in their language classrooms. *National Center for Biotechnology Information*. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9251356/>
12. Williams, M., & Burden, R. L. (1997). *Psychology for language teachers: A social constructivist approach*. Cambridge University Press.

Daxil oldu: 29.04.2025

Qəbul edildi: 31.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/81-88>

Bilel Abid

University of Ouargla, Algeria
<https://orcid.org/0009-0005-1861-8655>
abid.bilal@univ-ouragla.dz

The Language of Sports Media on El Heddaf TV about Sports Crises El Harrach-Rouissat match crisis as a model

Abstract

This study examines sports media discourse during times of crisis, using the coverage of the match crisis between USM El Harrach and Mostakbal Rouissat by El Heddaf TV as a case study. It applies both linguistic and communication analysis to assess how the event was portrayed.

Findings revealed the use of emotional language and a clear bias, which contributed to escalating rather than calming the crisis. The study also highlighted a lack of balance, objectivity, and diversity of perspectives in the media coverage.

The study recommends adopting a more professional and neutral approach in crisis reporting and emphasizes the need to train sports journalists in crisis communication to strengthen the media's role as a constructive actor in the sports field.

Keywords: *media discourse, discourse analysis, sports media, sports crisis*

Bilel Abid

Ouargla Universiteti, Əlcəzair
<https://orcid.org/0009-0005-1861-8655>
abid.bilal@univ-ouragla.dz

İdman böhranları ilə bağlı El Heddaf TV-də idman mediasının dili model olaraq El Harrach-Rouissat matçı böhranı

Xülasə

Bu araşdırma, bir nümunə kimi El Heddaf TV tərəfindən USM El Harrach və Mostakbal Rouissat arasındakı matçı böhranının işıqlandırılmasından istifadə edərək, böhran dövrlərində idman mediası diskursunu araşdırır. O, hadisənin necə təsvir olunduğunu qiymətləndirmək üçün həm linqvistik, həm də ünsiyyət təhlilini tətbiq edir.

Tapıntılar emosional dildən istifadə edildiyini və böhranı sakitləşdirməkdən daha çox yüksəltməyə kömək edən açıq bir qərəzliyi ortaya qoydu. Tədqiqat həmçinin mediada işıqlandırmada tarazlıq, obyektivliyin və perspektivlərin müxtəlifliyinin olmamasına diqqət çəkib.

Tədqiqat, böhran hesabatlarında daha peşəkar və neytral yanaşmanın mənimsənilməsini tövsiyə edir və medianın idman sahəsində konstruktiv aktor kimi rolunu gücləndirmək üçün idman jurnalistlərini böhran kommunikasiyasında hazırlamaq zərurətini vurğulayır.

Açar sözlər: *media diskursu, diskurs təhlili, idman mediası, idman böhranı*

Introduction

Sports media is one of the most important actors in the socio-cultural and social field, due to its immense ability to shape public opinion and create a state of emotional and intellectual interaction with sports issues and events.

It doesn't just convey news; it also acts as a mirror reflecting societal tensions and contributes to shaping public perceptions and attitudes, especially in situations marked by tension or those that touch upon belonging and identity.

With the increasing importance of various types of sports in Algerian society, media outlets, especially specialized sports channels, have become central in shaping public discussions about sports as a social, cultural, and economic system. In this context, the ethical and professional responsibility placed upon these media outlets is growing.

They should not be merely neutral transmitters, but responsible actors who balance the public's right to information with the necessity of maintaining social calm.

From this perspective, the "El Heddaf" sports channel stands out as one of the most prominent players in the Algerian sports media landscape. according to its wide reach and strong influence, it has become a reference in broadcasting and analyzing various sporting events.

However, its coverage of some controversial events, such as the crisis in the Union of Harrach and Future of Rouissat match, has raised several questions about the nature of the media discourse used, the limits of neutrality in its coverage, and the extent to which it adheres to the rules of media professionalism.

Research

This crisis, with the accompanying public tension, exchange of accusations, and tense security containment, serves as a significant example through which the discourse of the sports channel can be deconstructed using the media discourse analysis method, which focuses on understanding linguistic content, pragmatic levels, and how mental images are constructed in the recipient. In recent years, sports media discourse has become one of the most influential forms of discourse in shaping public opinion, particularly in societies where sports hold a central place in daily life, such as in Algeria. The importance of this discourse increases when it comes to tense situations or events that spark controversy and tension, such as the crises witnessed in some local matches in various national leagues, whose repercussions are not limited to the field but extend to fan behavior and broader societal interaction.

In this context, a main question arises about how the media, particularly sports channels, deals with these crises: Do they contribute to calming the situation and providing professional and balanced coverage? Or could it sometimes turn into a passive actor that fuels tension and directs public opinion towards charged and emotional positions?

The crisis surrounding the Future of Rouissat and union of El Harrach match has brought this issue back to the forefront, after the coverage of this encounter by the "El Heddaf" channel sparked mixed reactions. Some considered that the language used in the coverage did not take into account the sensitive context and contained harsh expressions and content that could be understood as inciting public opinion and being biased at the same time.

This is where the study's problem stems from: an attempt to understand and analyze the nature of this media discourse during a crisis moment, by deconstructing its linguistic structure, communication style, and investigating the extent to which the channel adheres to neutrality and objectivity, as well as exploring the potential impact of this discourse on the receiving audience.

The absence of scientific analysis of such discourse keeps sports media beyond accountability and evaluation, and perpetuates practices that may negatively impact sports and social peace. Therefore, this study seeks to answer a central question:

What is the nature of the media discourse presented by "El Heddaf" channel during its coverage of the crisis in the Union of Harrach and Future of Rouissat match? And was it a neutral professional speech or a biased and charged one? What are the communication and linguistic dimensions that shaped this discourse?

This question leads to a set of sub-questions:

1. - What linguistic and terminological characteristics distinguished the channel's media discourse during the coverage?
2. - How were communication messages formulated and presented to the public during the crisis coverage?
3. - What type of communication strategies are used (de-escalation, escalation, bias, incitement, etc.)?

4. - To what extent did the "El Heddaf" channel respect the ethics of media work in covering the crisis?
5. - What is the potential impact of this speech on sports fans and local public opinion?
6. - Can the channel's coverage be considered a positive or negative model in managing sports media crises?

2. Methodology and concepts:

2.1. Methodology:

This study adopted a descriptive analytical approach in its analytical method, as it is the most suitable for understanding the nature of sports media discourse and deconstructing its structure within the context of a specific crisis.

The discourse analysis method was also employed as a qualitative research tool that allows for delving into the linguistic and symbolic content of media discourse and exploring the explicit and implicit messages broadcast by the "El Heddaf" channel during its coverage of the crisis surrounding the Union of Harrach and Future of Rouissat match.

Tool:

The qualitative content analysis tool was also used to monitor the rhetorical and linguistic strategies of Al-Heddaf channel, such as: vocabulary selection, methods of description and framing, type of guests, order of events, and the use of images and accompanying music... in addition to analyzing the communicative context in which the speech was produced.

Content analysis is defined as:

A highly flexible research tool, widely used in library and media studies, with diverse research objectives. This tool is applied in qualitative, quantitative, and sometimes mixed research frameworks, and uses a wide range of analytical techniques to extract results and place them in their proper context (Domas White & E. Marsh, 2006, p. 22).

Sample:

The study included an analytical sample consisting of a set of media content (sports bulletins, talk shows, television reports, analyst interventions...). which were broadcast by "El Heddaf" channel during the crisis period between Future of Rouissat and USM El Harrach, such as the programs "On the Record", "VAR El Heddaf", and "Foot 100% ". This sample was selected based on criteria of time, context, and topic.

A sample is defined as:

A predetermined number of observations from a larger population. The methodology used to sample a larger population depends on the type of analysis being used, but may include simple random sampling or systematic sampling. A sample also consists of some proportion or fraction of the total number of elements or units in a specific population. The group of individuals selected from a larger population is called a sample (Radha, p. 72).

Sample representativeness is a key methodological consideration in human research, because the ability to draw accurate conclusions about a population from a sample depends largely on its characteristics (Floyd, T. Woo, Maré, & Kaylin , 2023).

2.2. Concepts:

This study is based on a set of core concepts that form the theoretical and methodological foundation for the analysis, given the nature of the topic related to sports media, discourse, and crises. The following is a presentation of the most important concepts adopted:

Media Discourse:

Media discourse is the set of linguistic and symbolic messages produced by media outlets through their various channels to convey events and influence the recipient (Foucault, 2001).

In the context of this study, media discourse refers to all the media materials (visual, linguistic, symbolic...) broadcast by the "El Heddaf" channel. Related to the crisis of the USM El Harrach vs. MC Rouissat match, whether in the form of reports, analyses, or television discussions.

Sports Media:

Sports media is a specialized branch of media that focuses on covering, reporting, and analyzing sports events and phenomena in various forms (Pedersen, Miloch, & Laucella, 2007).

This refers to the role played by the "El Heddaf" channel as a sports media actor in providing media coverage of sporting events, with a focus on coverage within the context of the crisis.

Discourse Analysis:

Discourse analysis is a scientific approach that focuses on understanding how texts are produced in specific social contexts. It involves studying language, including its explicit and implicit meanings, and linking it to power and ideology (Gee, 2014).

Deconstructing the linguistic and visual content presented by the "El-Heddaf" channel and exploring its implications within the context of the crisis, in terms of language, bias, incitement, or de-escalation.

The Sports Crisis:

A crisis is an unusual situation characterized by tension and instability that affects the image of an institution or entity and often requires special media or administrative intervention. (Coombs, 2014)

The crisis is understood as the event surrounding the match between USM El Harrach and MC Rouissat, and the subsequent media and fan tension and strong reactions within the sports community.

3. Results and Discussion:

3.1. Theoretical approach:

This study relies on two main approaches:

Media Framing Theory:

Media framing theory is one of the most prominent modern communication theories that has contributed to explaining how media messages are constructed and directed, and their impact on the recipient.

The theory originated in the context of the development of media studies influenced by social psychology, particularly through the work of Irving Goffman, and then developed further by researchers such as Entman and Iyengar.

This theory is based on the fundamental assumption that the media does not simply transmit events, but frames them in a specific way by selecting certain angles, focusing on specific aspects, and ignoring others, which influences how the public understands the event or crisis. (Charaudeau, 2005)

Assumptions of the Theory:

Media framing theory focuses on the following assumptions:

- The event is not inherently neutral; rather, it is presented through a linguistic and narrative framework that gives it a specific meaning.
- The journalist or media organization chooses the "frame" from several available possibilities for presenting reality.

Media frames shape interpretations and evaluations of reality and influence the moral judgments formed by the public.

Sometimes how a news story is presented is more important than the story itself, as the framing controls attention and overall impression.

- The media doesn't just tell people "what to think," but "how to think about it", which is the idea that distinguishes framing from agenda-setting theory (Entman, 1993).

Criticisms of the Theory:

Despite its analytical and explanatory value, media framing theory has not escaped criticism.

The most prominent of these criticisms are:

- The ambiguous nature of the concept of "frame," as it is used with multiple meanings such as: bias, manipulation, angle, which creates confusion in its application.
- Lack of a unified measurement model, as qualitative and quantitative analysis tools differ among researchers.
- Ignoring the role of the active audience, as the theory implicitly assumes that the audience passively receives framing without resistance or self-analysis.
- Overemphasis on the text at the expense of other social and cultural factors that influence reception.

- Intersection with other theories such as agenda-setting theory and cultivation theory, creating conceptual overlap (Iyengar, 1991).

Applying the Theory to the Study Subject: In light of this theory, the language of sports media discourse on the "El Heddaf" channel during its coverage of the Harrah and Rouissat match crisis can be analyzed by:

1- Dominant Frame:

The channel adopted a framework that focused on the victim and the perpetrator, promoting the Harrach team as the victim of "arbitrary injustice," while portraying the future of Rouissat as the direct cause of the crisis.

2- Subframes Used:

- Sports Excitement Frame: Using phrases like "refereeing farce", "unprecedented events", "sports disaster".
- Framework of Public Violence: Intensively showcasing scenes of rioting and public confrontations.
- Moral Condemnation Framework: Through analysts' comments that included harsh value judgments against certain parties at the expense of others.

3- Neglecting Spare Frame:

- The coverage of the real causes of the crisis, such as weak organization or security framework, was missing.
- Ignoring the legal and administrative aspects, and the absence of neutral analyses from specialists.

4- The Impact of Framing on the Audience:

"El Heddaf's" coverage, according to framing theory, contributed to directing public opinion towards holding one party responsible for the crisis, which could lead to strained relations between the teams' fans or between the clubs and the Algerian Football Federation.

Applying framing theory to the media coverage of "El-Heddaf" channel reveals that the way the crisis was presented was more impactful than the details of the event itself. The choice of vocabulary, the repetition of violent scenes, and the analyses of the guests all contribute to forming a framework that guides the recipient's understanding in a non-neutral way.

Discourse Analysis Theory:

Discourse theory is one of the most prominent interdisciplinary theories that has contributed to the analysis of communication, political, social, and cultural phenomena by focusing on language as a tool for power and meaning. According to Norman Fairclough, discourse refers to the totality of texts and linguistic actions produced within a specific social context, which reflect and reproduce patterns of power and ideology.

The theory arose within the context of the development of modern linguistics, particularly with Foucault, who argued that discourse not only reflects reality but also produces and defines it. Then came "Verkauf", "Van Dijk" and "Laclau" to develop the theory and apply it to media and politics.

Basic Assumptions of the Theory:

This theory is based on a set of basic assumptions, the most prominent of which are:

- a. Language is not neutral; rather, it is used to construct social reality and establish dominant meanings.
- b. Every speech contains an ideological stance, whether explicit or implicit.
- c. Discourse reproduces power and social relations.
- d. Discourse analysis is not limited to texts; it also includes context, actors, and social structures.
- e. The audience receives the speech within their existing cognitive and value structures, and may reinterpret or resist it (Fairclough, 1995).

Despite the great explanatory value of discourse theory, it has faced some criticism, including:

- f. The highly interpretive nature, as discourse analysis is often interpretive and subjective, which reduces objectivity.
- g. The absence of standardized analysis criteria, as there are no clear standard tools, which opens the door to varying interpretations.

h. Overemphasis on the linguistic dimension in some applications leads to the neglect of economic and institutional dimensions.

i. Difficulty in generalizing the results, as the discourse is often analyzed within local and specific contexts.

j. Confusing description and criticism, where some analysts blend analysis with ideological critical bias (Charaudeau, 2005).

Fourth: Applying the Theory to the Study Subject:

Discourse theory can be applied to the study topic by analyzing the structure and content of the media language used by "El-Heddaf" channel during its coverage of the crisis.

3.2. Discussion:

The analytical aspect of this study aims to deconstruct the structure of the media discourse presented by the "El Heddaf" channel during its coverage of the crisis accompanying the match between union of El Harrach and Future of El Rouissat, relying on linguistic and communicative discourse analysis tools, following systematic scientific steps.

First: The Sample and Studied Materials

A selection of reports, television segments, and filmed coverage broadcast by "El Heddaf" channel, such as the programs "Ala Makshouf", "VAR El Heddaf", and "Foot 100%," during the crisis period, in addition to statements from journalists and sports analysts within live and recorded programs, were chosen.

Secondly: Levels of analysis:

1- Linguistic analysis:

The focus in this section was on:

- The terms used: semantically charged words such as "assault", "scandal", "chaos", and "punishment".
- Grammatical structure: The use of declarative sentences versus imperative sentences, and the style of rhetorical questioning.
- Pronouns: The use of the collective pronoun "we" versus "they", which reflects bias or the formation of the us/them dichotomy.
- Linguistic connotations: Analyzing how emotional or rational styles are employed to shape public opinion.

2- Communication analysis:

The nature of the coverage was analyzed according to the following communication models:

- Shannon-Weaver model: to identify the sender, the message, the medium, the receiver, and the noise.
- Lasswell's model: answering the question: Who says? What? For which audience? By what means? And with what impact?
- The news frame: How was the crisis framed as a dramatic event? Was the event exaggerated or downplayed?
- Strategies for meaning-making: such as framing, narrativization, and repetition.

Third: Media content analysis:

- Tone of the discourse: The channel's tendency towards escalation in some segments was noted, with a focus on the confrontational aspect between the two teams.
- Diversity of sources: The lack of balance in presenting viewpoints, as more space was given to the statements of the officials of Union de Larbaâ compared to those of the representatives of Mustaqbal El-Mohammedia.
- Images and scenes: The channel relied on scenes of player tension, police intervention, and clashes that occurred between the players of Union of Larbaâ and some staff at the Rouissat stadium, which contributed to framing the event as a "sports violence crisis".
- Partiality and Objectivity: Several reports seemed to exhibit a level of undisclosed bias by implicitly siding with one party over the other via this table.

The element	Description	Observations
Report title	"Chaos in Rouissat... Who bears responsibility?"	A framing title suggesting the presence of a guilty party.
Tone of the speech	Escalation/Disparagement	Using phrases like: "farce," "refereeing disaster"
Sources of discourse	USM El Harrach officials, players, analysts close to the club, El Heddaf TV journalists	Almost complete absence of the opinion of the officials of Mustaqbal Al-Rouissat.
The displayed images	Fights, fan protests, police intervention	Selective choice that visually amplifies the event
Linguistic analysis	Use of exclusionary pronouns "They are the reason..."	Promotion of an image of an aggressor and a victim
Communicative analysis	Sending the message directly to the public without vocal diversity	The discourse is more directed than merely conveying information.
Crisis framework	Negative framing (chaos, violence, refereeing crisis)	Absence of a constructive framework (calls for calm or dialogue except in very few cases)
The potential impact	Forming a negative opinion of Rouissat, fueling polarization, racism, and hate speech against the residents of the south, specifically the state of Ouargla	Unprofessional discourse at a critical stage

Analytical Table No. 1: Prepared by the researcher

4. General results and Recommendations:

The study reached the following results:

- The discourse was not entirely neutral, but rather leaned towards provocation by selecting escalating vocabulary.
- The lack of diversity in media sources has led to a single perspective.
- Media coverage contributed to shaping a negative perception of the sports security situation.
- Linguistic analysis revealed that the channel focused on highlighting the responsibility of the arbitration and the organizational circumstances.
- From a communication perspective, approaches aimed at de-escalation or objective treatment that could reduce the intensity of tension between the concerned parties were absent.
- The role of the journalist as a key player in shaping opinion, rather than just reporting events, has become prominent.
- The language used in the speech tended towards incitement, employing strong vocabulary and assigning blame to a specific party for what happened.
- The lack of balance in coverage contributed to creating a biased mental image for the recipient, which contradicts the ethics of professional sports journalism.

Recommendations:

The study concluded with a number of recommendations, the most prominent of which are:

- The necessity for Algerian sports channels, especially "El Heddaf" channel, to adhere to standards of balance and neutrality in covering crises.
- Training sports journalists on how to handle crises with high professionalism, especially in terms of selecting language and vocabulary.
- Adopting clear standards for selecting the terminology used and avoiding emotional language or phrases that contribute to fueling conflict or polarization between teams and fans.
- Prepare a special code of ethics for Algerian sports media that defines how to cover sports conflicts and problems professionally and calmly.
- Giving fair space to the other opinion and avoiding highlighting one side over the other.

- Encouraging media outlets to play a constructive mediating role between sports teams, management, and fans by proposing realistic solutions and hosting diverse voices in their coverage.
- Developing media content aimed at educating the public about the importance of sportsmanship and respecting others, which reduces aggressive behavior both on and off the field.

Conclusion

At the conclusion of this study, which was investigated to analyze sports media discourse in times of crisis using the example of El Heddaf TV's coverage of the USM El Harrach vs. MST Rouissat match, it was found that sports media not only broadcasts events, but also directly contributes to shaping public perceptions, guiding public opinion, and sometimes exacerbating or calming situations. Linguistic and communication analysis revealed that the discourse often lacked objectivity and tended toward the use of emotional language and biased framing, which contributed to increasing public polarization.

The study also revealed weaknesses in the use of professional media mechanisms in managing sports crises, reflecting the need for a radical review of coverage methods and the training of specialized media personnel.

Based on these findings, the study emphasizes the importance of developing the performance of sports media by establishing a professional culture that adheres to the principles of neutrality and works to calm public opinion rather than escalate it. It also calls for greater cooperation between the media and sports institutions and for the encouragement of scientific research that contributes to a deeper understanding of the relationship between media and sports in crisis contexts. Thus, this study has opened a space for discussion about the role of the media in the sports field, hoping to contribute to building a more balanced and responsible media discourse in the future.

References

1. Charaudeau, P. (2005). *Le discours d'information médiatique*. Vuibert.
2. Coombs, W. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding*. Sage Publication.
3. Domas White, M., & Marsh, E. (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*.
4. Entman, R. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 51–58.
5. Floyd, K., Woo, N. T., Maré, J., & Kaylin. (2023). Sampling practices in communication studies: A decade of research in four top journals. *Communication and Linguistics Studies*, 9(2), 27–41. <https://doi.org/10.11648/j.cls.20230902.12>
6. Foucault, M. (2001). *System of discourse*. Tobkal Edition.
7. Gee, J. (2014). *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. Routledge.
8. Iyengar, S. (1991). *Is anyone responsible? How television frames political issues*. University of Chicago Press.
9. Pedersen, P., Miloch, K., & Laucella, P. (2007). *Strategic sport communication*. Human Kinetics.
10. Radha, D. (n.d.). *Communication research methods*. Alagappa University.
11. Thelwall, M., & Sud, P. (2011). Commenting on YouTube videos: From Guatemalan rock to El Big Bang. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(3).
12. Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. Edward Arnold Publishers.

Received: 13.05.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/89-93>

Mehriban Hacızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-9476-3157>
mehribanhacizade7@gmail.com

Video oyunları diskursunda ingilis dilinə xas dil xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalədə video oyun diskursunda istifadə olunan ingilis dilinin əsas dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat çərçivəsində video oyunların multimodal quruluşu, qeyri-rəsmi ünsiyyət formaları, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər, anglisizmlərin istifadəsi, dilin sadələşdirilməsi və procedural ritorika kimi elementlər təhlil olunur. Məqalə həmçinin oyun təlimatları və interfeys dillərinin diskurs baxımından incələnməsinə yer verir. İngilis dilinin bu diskursda “lingua franca” rolunu oynaması və lokalizasiya zamanı ortaya çıxan leksik çətinliklər xüsusi vurğulanır. Aparılan təhlillər göstərir ki, video oyun diskursu dilin dinamik, adaptiv və mədəniyyətdən asılı olan istifadə formalarını əks etdirir. Bu sahədə gələcək tədqiqatlar dil, texnologiya və mədəniyyətin kəsişməsində daha dərin anlayışlar təqdim edə bilər.

Açar sözlər: *internet etikası (netiket), kod dəyişməsi, sinxron və asinxron ünsiyyət, diskurs markerləri, növbə ilə danışma strategiyaları, qısaltmalar və abreviaturalar (məsələn, GG, AFK, OP)*

Mehriban Hajizadə
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0006-9476-3157>
mehribanhacizade7@gmail.com

Linguistic Features Specific to English in Video Game Discourse

Abstract

This article explores the main linguistic features of the English language as used in video game discourse. Within the scope of the study, elements such as the multimodal structure of video games, informal communication forms, grammatical and lexical characteristics, the use of anglicisms, language simplification, and procedural rhetoric are analyzed.

The article also examines game instructions and interface language from a discourse perspective. Special emphasis is placed on the role of English as a “lingua franca” in this discourse and the lexical challenges that arise during localization. The analyses conducted show that video game discourse reflects dynamic, adaptive, and culturally dependent forms of language use. Future research in this field may offer deeper insights at the intersection of language, technology, and culture.

Keywords: *internet ethics (netiquette), code-switching, synchronous and asynchronous communication, discourse markers, turn-taking strategies, abbreviations and acronyms (e.g., GG, AFK, OP)*

Giriş

Video oyunları yalnız əyləncə vasitəsi deyil, onlar həm də mürəkkəb kommunikativ sistemdir. Dilin müxtəlif modalları – vizual, audio, yazılı və prosedural – bir yerdə işləyir və oyunçularla ünsiyyət məkanını formalaşdırır (Gee, 2003). Bu diskursun özünəməxsus leksik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətləri vardır (İaia, 2016).

1. Leksik xüsusiyyətlər.

Videooyun diskursunun ən nəzərə çarpan tərəfi onun leksik tərkibidir.

- Oyun terminləri: *quest*, *loot*, *patch* kimi sözlər yalnız oyun kontekstində başa düşülür (Bogost, 2008).
- Acronym və abbreviaturalar: GG (good game), AFK (away from keyboard), HP (health points), DPS (damage per second) kimi qısaltmalar sürətli ünsiyyət üçün istifadə olunur (Crystal, 2008).
- Slang və jarqon: *noob*, *camper*, *laggy*, OP (overpowered) sözləri oyunçular arasında sosial identikliyi gücləndirir (Vasalou, Joinson & Pitt, 2007).

2. Qrammatik xüsusiyyətlər.

Qısaltılmış cümlə quruluşları: Sürətli ünsiyyət tələbatı səbəbilə “I go mid”, “Need heal” kimi natamam cümlələr geniş yayılıb (Garania, 2021).

İnformal dil: Şifahi nitqin yazılı formada istifadəsi (məs. *gonna*, *wanna*, *gotta*) (Crystal, 2008).

İmperativlərin çoxluğu: Əmr və göstərişlər üstünlük təşkil edir – “Cover me!”, “Push now!”, “Don’t peek!” (Gee, 2003).

3. Üslubi xüsusiyyətlər.

Multimodal ünsiyyət: Yazılı chat, səsli söhbət və vizual ikonların paralel istifadəsi videooyun diskursunun fərqli xüsusiyyətlərindəndir (İaia, 2016).

Humor və ironiya: Oyundaxili zarafat, sarkazm və mem elementləri oyunçuların emosional bağını möhkəmləndirir (Shalamay, 2024).

Kollektiv identiklik: Komanda daxilində xüsusi söz birləşmələri və şüarlar (“Let’s go team!”, “One for all!”) oyunçular arasında birgəlik hissi yaradır (Vasalou et al., 2007).

4. İngilis dilinin dominantlığı.

İngilis dili videooyun sənayesində beynəlxalq *lingua franca* rolunu oynayır. Həm oyun interfeyslərində, həm də oyunçular arası ünsiyyətdə əsas dil kimi qəbul edilir (İaia, 2016). Bu oyun diskursunun qloballaşmasına, eyni zamanda digər dillərə çoxsaylı ingiliscə alınmaların keçməsinə səbəb olur (Bogost, 2008).

Girişdə məqsədimiz aşağıdakıları müəyyənləşdirməkdir:

- Oyun diskursunun nə olduğu və niyə mühüm olduğu.
- Bu diskurs üçün əsas analiz sualları.
- Məqalənin strukturu.

1. Videogame diskursunun multimodal təbiəti.

Anastasiya Şalamay və başqaları video oyun mətnini altı modallığı olan (əhatəli və prosedural) mətn kimi təsvir edir (Shalamay, 2024, pp. 10–17). Bu vizual interfeyslərdən tutmuş oyun mexanikasına qədər bütün elementləri əhatə edir və dil tədqiqatçılarına yeni perspektivlər açır. Videooyunlar postmodern mədəniyyətin mühüm hissəsinə çevrilmişdir. Onlar yalnız məzmun baxımından deyil, həm də diskursiv baxımdan geniş araşdırma potensialına malikdir. Videooyun diskursu təkcə yazılı və şifahi mətnlərdən ibarət deyil, həm də vizual, audial və kinestetik modalitələrin inteqrasiyası ilə formalaşır. Bu multimodal diskurs oyunçuların oyun dünyası ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və mənanı necə konstruksiya etdiklərini müəyyən edir.

1.1. Diskurs və Modalitet: Nəzəri çərçivə.

Diskurs anlayışı, Foncault və Fairclough-un nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, sosial praktikaların mənalandırılması vasitəsidir. Modalitet isə kommunikasiya zamanı istifadə olunan müxtəlif semeotik resurslara – mətn, şəkil, səs, hərəkət və s. işarə edir. Multimodal diskurs analizinə görə, fərqli modalitələrin bir araya gəlməsi ilə daha kompleks və dərin məna qatları yaranır.

1.2. Videoyunlarda modal struktur.

Videonun diskursunu fərqləndirən əsas cəhət onun interaktivliyidir. Oyunçular yalnız izləyici deyil, həm də aktiv iştirakçılardır. Videoyunlarda üç əsas modal komponent müəyyən edilir:

- Vizual modalitet: Qrafika, simvollar, məkan strukturları və istifadəçi interfeysi.
- Audial modalitet: Musiqi, səs effektləri, nitq və digər səslər.
- Kinestetik modalitet: Oyunçunun fiziki hərəkətləri və onların oyundakı təsiri (joystick, klaviatura, toxunma ekranı vasitəsilə).

Bu modalitələrin kombinasiyası oyun təcrübəsini və diskursun formalaşmasını təmin edir.

1.3. Modalitələrin Diskursiv Funksiyası.

Videooyunlar vasitəsilə ötürülən ideologiyalar, sosial mesajlar və mədənikodlar modal vasitələrlə realizə olunur. Məsələn:

Marrativ oyunlarda (məsələn, *The Last of Us*) – vizual və audial elementlər emosional dərinlik və ideoloji mövqeləri ötürür.

Simulyasiya oyunlarında (məsələn, *The Sims*) – sosial rollar və münasibətlər kinestetik iştiraklarla təkrarlanır və təhlil edilir.

Şəbəkə əsaslı oyunlarda (məsələn, *Fortnite*) – oyunçular arasında real vaxt diskursu yazılı, şifahi və jestual formalarla baş verir.

Bu aspektlər oyunun ideoloji, sosial və psixoloji diskurs qatlarını açır.

1.1. Oyunçunun rolu və interaktiv diskurs.

Videooyunlarda diskurs yalnız tərtibatçı tərəfindən deyil, həm də oyunçu tərəfindən formalaşdırılır. Oyunçunun qərarları, hərəkətləri və strategiyaları diskursun dəyişməsinə və fərdiləşməsinə səbəb olur. Bu “oyunçunun agentliyi” (player agency) anlayışı ilə izah olunur. Oyunçuların fərdi təcrübələri, sosial kimlikləri və mədəni mənsubiyyətləri diskursun yaranmasına təsir edir.

2. Qrammatik və leksik xüsusiyyətlər.

2.1. Uşaqların oyun diskursundakı qrammatika.

Natalya Garaninanın tədqiqatı məktəbyaşlıların oyun zamanı sərbəst və situativ danışmada aşkar olunan qrammatik modellərini göstərir (Garanina, 2021, p. 1547). Bu dil qrammatik olaraq qeyri-formal, tez-tez fraqmentar və qısa cümlələrdən ibarətdir.

2.2. Anglisizmlərin rolu.

Polşa oyunçuların diskursunda ingilisdən götürülmüş sözlər “gamespeak” terminində təhlil olunur. Bu anglisizmlər cəmiyyət identifikatoru rolunu oynayır (ruj, uj, edu, pb).

2. İngilis dilinin lingua franca kimi funksiyası.

Pietro İaianın tədqiqatına görə, oyunlarda ingilis dili natamam, adaptə olunmuş forma ilə istifadə olunur. Bu, funksional simplifikasiya, leksik innovativlik və mənanın kooperativ şəkildə inşası ilə xarakterizə olunur (İaia, 2016, p. 158). Qloballaşma dövründə ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış *lingua franca* – yəni müxtəlif ana dili daşıyıcıları arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil kimi çıxış edir. Bu məqalədə ingilis dilinin *lingua franca* funksiyası, onun müxtəlif sahələrdə – təhsil, elm, biznes, texnologiya və beynəlxalq münasibətlərdə rolu araşdırılır. Eyni zamanda, ingilis dilinin bu statusunun sosial-lingvistik təsirləri, yerli dillərə və mədəni kimliklərə olan mümkün təzyiqləri də təhlil edilir.

Lingua franca termini tarixən müxtəlif xalqların ortaq ünsiyyət dili kimi istifadə etdiyi dillərə aid olub. Müasir dövrdə bu funksiyanı daha çox ingilis dili yerinə yetirir. İngilis dili hazırda ana dili olmayan milyonlarla insan tərəfindən ünsiyyət, ticarət, təhsil və diplomatiya sahələrində istifadə olunur.

1.1. Tarixi kontekst və ingilis dilinin yayılması.

İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsi bir neçə əsas mərhələdən keçmişdir:

– Kolonial dövr (XVII–XX əsrlər): Britaniya imperiyasının genişlənməsi nəticəsində ingilis dili Afrika, Asiya və Karib hövzəsində yayılmışdır.

– İkinci Dünya Müharibəsindən sonra: ABŞ-ın qlobal supergüc kimi yüksəlişi və onun iqtisadi, mədəni və texnoloji təsiri bu dili daha da möhkəmləndirmişdir.

– İnformasiya və rəqəmsal texnologiyalar dövrü: İnternetin və sosial medianın əsasən ingilis dilində olması bu dilin qlobal dominantlıq statusunu gücləndirmişdir.

1.2. Lingua Franca (ELF) – yəni lingua franca kimi ingilis dili.

Fərqli ana dillərə malik şəxslərin qarşılıqlı ünsiyyət üçün istifadə etdikləri funksional ingilis dilidir. Bu istifadə formasının əsas xüsusiyyətləri:

– Kommunikativ məqsədə əsaslanma – dəqiq qrammatik korreklidən daha çox qarşılıqlı anlaşma əsas götürülür.

– Lokal təsirlər – ingilis dilindən istifadə edənlərin ana dillərinin təsiri ilə yeni, lokal ləhcələr və formalar yaranır (məsələn, “Hinglish”, “Chinglish”).

– Mədəni neytrallıq – dil, konkret bir millətin mədəniyyətindən çox, ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir.

1.3. İngilis dilinin əsas funksional sahələri.

Təhsil. İngilis dili bir çox ölkədə ali təhsilin əsas dilidir. Akademik məqalələrin və elmi nəşrlərin əksəriyyəti ingilis dilindədir.

Elm və texnologiya. Texniki sənədlər, elmi araşdırmalar və beynəlxalq konfransların əsas dili ingilis dilidir. İnternetdəki kontentin böyük hissəsi də bu dildədir.

Beynəlxalq biznes və diplomatiya. Çoxmillətli şirkətlər və beynəlxalq təşkilatlar (BMT, ÜTT, NATO və s.) ünsiyyət dili kimi əsasən ingilis dilindən istifadə edir.

Mədəniyyət və media. Kinematografiya, musiqi, sosial media və videoyunlarda ingilis dilinin dominantlığı onun qlobal mədəniyyətə təsirini artırır.

1.4. Sosial-lingvistik nəticələr.

Dil ideologiyaları. İngilis dili bir çox ölkədə “prestijli dil” kimi qəbul edilir və bu, bəzən yerli dillərin statusunun zəifləməsinə səbəb olur.

Linqvistik imperializm. Bəzi alimlər ingilis dilinin bu qədər yayılmasını linqvistik imperializm (dilə bağlı hakimiyyət və hegemonluq) kimi dəyərləndirirlər.

Kimlik və mülkiyyət. İngilis dili artıq yalnız ana dili daşıyıcılarının deyil, milyardlarla qeyri-ana dili danışanların ortaq ünsiyyət vasitəsidir. Bu, “İngilis dilinə kim sahibdir?” sualını gündəmə gətirir.

1.5. Gələcək perspektivlər.

İngilis dilinin *lingua franca* funksiyası yaxın gələcəkdə də qorunacaq. Bunun əsas səbəbləri:

- Qlobal institutlarda dərinləşmiş mövqeyi.
- Texnologiya və elm sahəsində universal vasitə olması.
- Yeni şəraitdə uyğunlaşmaq bacarığı.

Lakin paralel olaraq digər güclü dillərin (məsələn, Çin, İspan, Ərəb, Hind dilləri) regional *lingua franca* kimi rolu da artmaqdadır. Multidilli yanaşmaların artması ilə bərabər, *translanguaging* və dil qarışması tendensiyaları da güclənə bilər. Belə ki, ingilis dili qloballaşmanın əsas dil vasitəsinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət qlobal əlaqələri asanlaşdırsa da, eyni zamanda linqvistik müxtəlifliyə və mədəni kimliyə təzyiq göstərə bilər. Gələcəkdə balanslı dil siyasətləri və inklüziv tədris yanaşmaları vasitəsilə həm kommunikasiya asanlıq, həm də mədəni müxtəliflik arasında harmoniya yaratmaq mümkündür.

2. Diskurs analizi – instruktur və mexanika mətnləri.

Length & Communication jurnalında dərc olunan tədqiqatda video oyun təlimatlarında multimodal diskurs analiz modeli təklif edilir (“The discourse structure of video games,” 2022, pp. 28–51). Bu yanaşma, oyun instruktorlarının məntiqini və məzmun strukturunu öyrənmək üçün formal diskurs semantikasını tətbiq edir.

3. Videogame lokalizasiyasının leksik aspektləri.

Horizon oyunu misalında yerli dilə tərcümə zamanı qarşıya çıxan leksik çətinliklər – personaj adları, interface və söz oyunları araşdırılmışdır (Garanina, 2021, p. 1547).

4. Praqmatik və persuasiv elementləri: procedural rhetoric.

Ian Bogost-un prosedural retorik anlayışı oyunların qaydalar vasitəsilə ideya çatdırmasına fokuslanır (Bogost, 2008, pp. 117–140). Bu, dil xaricində sistemlərə əsaslanır.

Nəticə

Beləliklə, videoyun diskursu çoxşaxəli, multimodal, funksional olaraq adaptasiya olunmuş ingilis dilini ələ alır. Qrammatik qeyri-formallıq, anglisizmlər, təlimat strukturları və prosedural kommunikasiya bu diskursun əsas sütunlarındanır. Gələcək tədqiqatlar oyunçu nitqi, lokalizasiya problemləri və persuasiv aspektləri ilə bağlı davam etdirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bogost, I. (2008). The rhetoric of video games. In K. Salen (Ed.), *The ecology of games: Connecting youth, games, and learning* (pp. 117–140). MIT Press.
2. Crystal, D. (2008). *Txtng: The gr8 db8*. Oxford University Press.
3. Garanina, N. V. (2021). *Grammatical peculiarities of English schoolchildren gaming discourse*. RUDN Press.

4. Gee, J. P. (2003). *What video games have to teach us about learning and literacy*. Palgrave Macmillan.
5. Iaiia, P. L. (2016). *Analysing English as a lingua franca in video games*. Peter Lang.
6. Shalamay, A. O. (2024). *The linguistic and stylistic features of diegetic texts in video games*. Kyiv University Press.
7. Vasalou, A., Joinson, A. N., & Pitt, J. (2007). The role of video game discourse in online communities. *Games and Culture*, 2(1), 25–45.
8. The discourse structure of video games. (2022). *Language & Communication*, 28–51.

Daxil oldu: 03.05.2025

Qəbul edildi: 04.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/94-98>

Gülgün Talibzadə

Şəki rayonu Aşağı Şabalıd kənd ümumi orta məktəb
<https://orcid.org/0009-0003-3536-5026>
gulgunsarxan1994@gmail.com

Sintaqm xüsusiləşmə kontekstində

Xülasə

Məqalədə sintaqm anlayışı xüsusiləşmə kontekstində araşdırılır və onun nitq prosesindəki semantik-sintaktik funksiyası açıqlanır. Sintaqm yalnız sintaktik vahid deyil, həm də nitqdə fasilə və intonasiya ilə müəyyən edilən semantik-sintaktik bütüdü. Araşdırmada xüsusiləşmiş və xüsusiləşməyən sintaqlar fərqləndirilir, onların mübtədə, tamamlıq və zərfliyin xüsusiləşməsi əsasında formalaşma yolları nümunələrlə göstərilir. Xüsusiləşmə prosesində intonasiya, pauza, qoşmalar və qoşmalamaqda olan sözlərin mühüm rol oynadığı öz əksini tapır. Həmçinin ara sözlər, xitablar və ara cümlələrin də intonasiya vasitəsilə ayrılaraq sintaqm funksiyası daşdığı qeyd olunur. Müasir Azərbaycan dili materialları və türk dilləri ilə müqayisələr əsasında sintaqların sintaktik quruluşunun digər dil vahidlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu müəyyən edilir. Nəticə etibarilə, sintaqmın cümlə daxilində sərhədlərinin sabit olmadığı, məna və kommunikativ məqsəddən asılı olaraq dəyişdiyi vurğulanır. Məqalə sintaqların müasir dilçilikdə ayrıca kateqoriya kimi öyrənilməsinin nəzəri və praktik əhəmiyyətini əsaslandırır.

Açar sözlər: sintaqm, xüsusiləşmə, intonasiya, fasilə, ritmik qruplar, xitab, ara sözlər

Gulgun Talibzadeh

Shaki district Ashaghi Shabalid village secondary school
<https://orcid.org/0009-0003-3536-5026>
gulgunsarxan1994@gmail.com

Syntagm in the Context of Specialization

Abstract

The article examines the concept of syntax in the context of specialization and explains its semantic-syntactic function in the speech process. The syntax is not only a syntactic unit, but also a semantic-syntactic whole determined by pauses and intonation in speech. The study distinguishes specialized non-specialized syntagms and shows the ways of their formation based on the specialization of the subject, completeness and adverb with examples. It is reflected that intonation, pauses, conjunctions and words in conjunction play an important role in the specialization process. It is also noted that parenthetical expressions, addresses and parenthetical sentences also have a syntactic function, being separated by intonation. Based on comparisons with the materials of the Azerbaijani language and Turkic languages, it is determined that the syntactic structure of syntagms has different characteristics from other language units. As a result, it is emphasized that the boundaries of a syntagm within a sentence are not fixed, but change depending on meaning and communicative purpose. The article justifies the theoretical and practical importance of studying syntagms as a separate category in modern linguistics.

Keywords: syntagm, specialization, intonation, pause, rhythmic groups, address, parenthetical expressions

Giriş

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də sintaqm məsələsidir. Bir qrup dilçi alim sintaqmı dil vahidi kimi tədqiq edərkən, dilçiliyin digər nümayəndələri onu nitq vahidi kimi tədqiqat obyektinə

çevirmişlər. Bu istiqamətdə fərqli baxış bucağının məhsulu olan sintaqmın semantik-sintaktik vahid hesab edilən xüsusiləşmə ilə də eyniliyi diqqətə çatdırılmışdır. O cümlədən, məqalədə sintaqmın xüsusiləşən və xüsusiləşməyən iki bölgüsünün təhlilini görürük.

Tədqiqat

Tədqiqatın predmetini isə bu hekayələrdə sintaqmın xüsusiləşmə və onun növləri kimi öyrənilməsi təşkil edir. Müasir dilçilik tarixində sintaqm anlayışının dilə, yaxud nitq aktına aid olmasına, cümlələrin sintaqmatik parçalara ayrılmasına, bu vahidin fonetik və ya sintaktik aspektdən öyrənilməsinə aid elmi araşdırmalar aparılsa da, vahid bir fikir formalaşmamışdır (Əlləzoğlu, 2013). Sintaqm probleminin tədqiqi zamanı meydana çıxmış bu mübahisəli fikirlər bizi problemin tədqiqat tarixinə yenidən nəzər salmağa sövq etdi. Belə ki, sintaqmın yaranmasında semantik, sintaktik və ya fonetik aspektlərdən hansının daha həlledici olmasından asılı olaraq, sintaqm problemi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif dil vahidləri kimi araşdırılmışdır.

Sintaqmın şərhində sintaktik aspektdən yanaşaraq, onu əsasən sintaksisin vahidi kimi qəbul edənlərə Rus dilçi alimi L.R.Zinderə görə sintaqmı tam sintaktik vahid kimi təqdim etmə cəhdi narazılıq yaradır, çünki sintaqmın yaranmasında intonasiya yeganə vasitədir (Axundov, 1984, p. 125). Buradan aydın olur ki, L.R.Zinder sintaqmın sırf sintaktik vahid kimi qəbul edilməsi fikri ilə razılaşmır və fonetik aspektdə üstünlük verir. S.İ.Abakumovun və V.Loyanın fikirləri də, hardasa, L.R.Zinderin yanaşması ilə üst-üstə düşür. S.İ.Abakumov qeyd edir ki, sintaqmlar cümlənin intonasiya ilə birləşən və pauzalarla ayrılan parçalarıdır. V.Loyaya görə, sintaqm faktiki surətdə canlı danışq dilinin bölünməz sintaktik hissəsi olub iki fasilə arasında yerləşir, mənaca bütövdür, intonasiya vəhdətinə, xüsusi ritmə, məzmunu malikdir (Ağayeva, 1978, p. 230). Bu istiqamətdə Rus və Avropa dilçilərinin – A.A.Reformatski, V.V.Vinoqrodov, S.O.Karsevski, F.De Sössür və b. müxtəlif yanaşmaları mövcuddur (Seyidov, 1992; Zinder, 1979).

Dilçi alimlər A.Axundov, F.Ağayeva və Ə.M.Dəmirçizadənin tədqiqatlarının aktual problemi – sintaqmın dilimizdəki rolunun müəyyənlişməsində əvəzolunmaz rol oynamışdır. Sintaqm hər şeydən əvvəl, nitq vahididir. Nitq, ünsiyyət prosesində yaranır. Bu prosesdə nitq nisbətən bitmiş fikir ifadə edən cümlələrə bölünür. Beləliklə, danışq zamanı nitqin sintaqmatik parçalanması gedir, bir sözlə, sintaqmlar yaranır. Sintaqmatik parçalanmada sintaktik ünsürlər mühüm rol oynayır. Ona görə də, bu vahidi nə fonetik vahid hesab etməklə sintaksisdən tam təcrid etmək olar, nə də ki, sintaktik vahid kimi yanaşib fonetikadan ayırmaq mümkündür. Bununla da, hər bir mürəkkəb cümlə, feili tərkiblər, əlavə və xüsusiləşmələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (xitab, ara sözlər), həmcins üzvlər müəyyən sintaqmlar təşkil edir.

Dilçilik ədəbiyyatında sintaqm termini ilə semantik-sintaktik vahid hesab edilən xüsusiləşmələrin eyniləşdirilməsinə faktına rast gəlinir (Kazımov, 2008). Mətn daxilində elə cümlə formaları ilə qarşılaşmaq olur ki, onlar konstruksiyaların sərhədlərini müəyyənlişdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin vahidlər dil hadisəsindən daha çox nitq hadisəsi kimi səciyyə daşıyır. Bunlar əsas söyləmə bitdikdən sonra söz, söz birləşməsi və cümlə quruluşunda əlavə qeyd kimi verilən sintaqmlardır.

Xüsusiləşmə dilin sintaktik yaruslarında özünü göstərən hadisələrdəndir. Cümlə üzvlərinin bir qismi intonasiya və fasilə əsasında cümlənin başqa üzvlərindən fərqlənir. Prof. Q.Kazımov yazır: “məna yükünü nəzərə çarpdırmaq üçün xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilən, fasilə və vurğu ilə ayrılan üzvlərə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir” (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007, p. 231). Çağdaş türk dilində cümlə üzvləri bəzən intonasiya və fasiləyə görə digər üzvlərdən ayrılaraq xüsusiləşir, bəziləri isə xüsusiləşmir. Bu yönümdən sintaktik sintaqmları iki yerə bölmək olar: 1) xüsusiləşən sintaqmlar; 2) xüsusiləşməyən sintaqmlar (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007, p. 232).

Bildiyimiz kimi, cümlə intonasiya və ritmik baxımdan müxtəlif parçalara bölünür. Bu, nitq takti adlanır. Bir sıra dilçilərə görə bu anlayış həm də sintaqmı ifadə edir. Beləliklə, nitq prosesində müxtəlif taktlar yaranır, həmin bölgülər bir-birindən müəyyən pauza ilə ayrılır.

Sintaqm və xüsusiləşmənin eyni qəlibə qoyulmasında fasilə və intonasiyanın rolu danılmazdır. Belə ki, bu vahidlər hər iki hadisənin yaranmasında ortaq xüsusiyyət kimi çıxış edir. Buna görə də, sintaqmlar bəzən xüsusiləşmə kimi də qiymətləndirilmişdir (Vinogradov, 1975).

Xüsusiləşmə cümlədə özünü semantik-sintaktik səviyyədə göstərən hadisədir. Xüsusiləşmələr qoşmalarla, qoşmalasmaqda olan sözlərin iştirakı ilə yaranır və cümlə içərisində bu və ya digər fasilə və xüsusi intonasiya ilə başqa üzvlərdən fərqlənməsinə imkan yaradır (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007, p. 233).

Müqayisə edilən türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilçiliyində də cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi sayəsində sintaqmlar yaranır. Bu bölgünü aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mübtədanın xüsusiləşməsi əsasında ayrılan sintaqmlar;
2. Tamamlığın xüsusiləşməsi əsasında ayrılan sintaqmlar;
3. Zərfliyin xüsusiləşməsi nəticəsində ayrılan sintaqmlar.

Mübtədanın xüsusiləşməsi ilə xüsüsən, ələlxüsüs, xüsüsülə, həтта, o cümlədən sözlərinin iştirakı ilə sintaqmlar əmələ gəlir. Bunlar xüsusiləşmiş sintaqmlara aiddir. Məsələn: /Qar yağanda/ təpələr çox gözəl olurdu,/ hər yan dümağ rəngə boyanırdı,/ həтта/ təpələrin sığallı yatımını ayıran cizgilər silinib gedir/, dünya ağappaq bir rəngin içində itib batırdı//; Bu il hiss etdim ki,/ mütləq oralara qayıtmaq lazımdır,/ özü də /məhz qışda,/ qar topuğa çıxanda//.

Tamamlığın xüsusiləşməsi nəticəsində yaranan sintaqmların xətti uzunluğu “başqa”, “qabaq”, “savayı”, “qeyri”, “ələvə”, “əvəzinə” sözləri ilə idarə olunaraq bitir. Məsələn: /Dediyimiz kimi,/ ma-kinaçılardan otağı xüsusi müxbirin otağı ilə yanaşıydı,/ bundan başqa,/ redaktordan tutmuş,/ digər rəsmi adamlaracan qonşu qapını tez-tez açmalı olurdu/ və buna görə də/ xüsusi müxbir stolun üstünə uzanarkən işini ehtiyatlı tuturdu// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 64).

Zərfliklərin xüsusiləşməsi ilə ritmik-intonasiya qrupu yaranır. Prof. Ələvsət Abdullayev yazır: “zərfliyin xüsusiləşməsinə səbəb əksər halda onların izahedici sözlər hesabına genişlənməsi, bir məna bütövlüyü yaratması, xüsusi intonasiya ilə deyilməsi və fasilə tələb etməsidir” (Abakumov, 1942, p. 192).

“Tərz zərflikləri daha çox məsdər və feili sifət tərkiblərinə kimi qoşmasının əlavəsi ilə məna birliyi, intonasiya və fasilə ilə ayrılır, yəni xüsusiləşir” (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007, p. 234). Məsələn: /Adam/ özünü başqalarına bütönlüyü ilə izah edə bilmədiyi kimi/ onun hissələri də digərləri üçün yad,/ anlaşıqsızdır// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 205); /Mənə o günlərdən heç nə qalmadı,/ hər şey şadranın gözündən süzülüb itən kimi/ aşağı sürüşdü,/ yoxluğa axıb getdi//; /Məmməd isə/ bu alış-verişin ona dəxli yoxmuş kimi/ kənarda yad adam kimi dayanıb onlara baxırdı//.

“Qarşılıq – güzəşt zərfliyi ilə əmələ gələn sintaqmlar halda, baxmayaraq sözləri ilə düzəlir” (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007, p. 235). Məsələn: /Ən qəribəsi bu idi ki,/ uzun müddət görüş-məməyimizə baxmayaraq/, danışmağa söz tapmırdıq//.

Zaman zərfliyindən ibarət olan sintaqmın bir tipi də feili sifət tərkiblərinə artırılan isimlərin zaman, vaxt ifadə edən zərflərin (sonra, qabaq, bəri, əvvəl) iştirakı ilə yaranmasıdır. Məsələn: /Dü-zünə qalsa mən uşaqlıqdan sonra/ o təpələrdə cəmi-cümlətəni bircə dəfə olmuşdum//; /Xüsusi müxbir neçə dəfə sınımışdı,/ hər dəfə makinaçı qadınla danışdığını görəndən sonra/ redaktor onu yanına çağırıb müxtəlif bəhanələrlə danlayırdı/, bir şələ tapşırıq verib otağına göndərirdi// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 64); /Oradan,/ havanın asıldığı çıxacaqdan/ mütləq qırmızı donlu bir qız/ üzü bəri gəlməli,/ sevinə-sevinə,/ gülümsəyə-gülümsəyə baş alıb harasa getməliydi//; /Evdən çıxma-mışdan qabaq/ yəqin güzgünün qarşısında darlanmış,/ üz-gözünə sığal çəkmişdi//; “-mca, -incə, -unca, -üncə; -anda, -əndə şəkilçili feili bağlama birləşmələri də sintaqm yaradan vasitələrdəndir” (Abdullayev, Seyidov & Həsənov, 2007). Məsələn: /Şöbə müdirindən tapşırıqlar alıb otağıma dönəndə/ başımdan iş-güc aşırmış kimi/ işgüzar bir görkəmdəydim// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 205); /Bu cür sahibsiz itlərin gözünün dərinliyində/ həmişə bir yazıqlıq olur,/ onlara sığal çəkəndə/ suyuq qızlar kimi əriyib gedir,/ bütün bədənəri ilə şöngüyür,/ yaltaqlanıb az qalırlar ayaqlarının altına düşərlər// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 58).

Xüsusiləşmiş sintaqmlar cümlənin digər hissəsindən sintaqmatik parçalanmanın yaranmasına vəsilə olan intonasiya ilə fərqləndirilir. Bu tip sintaqmlar da mətn daxilində nitq prosesi zamanı səciy-yələnir. Cümlə və onun tələffüz zamanı yaranan sintaqmatik üzvlənməsindən əmələ gələn sintaqmlar bir-birindən fərqli sintaktik quruluşda olurlar. Yuxarıda aparılmış bölgülərin xarakterik xüsusiyyətləri də bunu təsdiqləyir. Buna uyğun olaraq, mətn daxilində bölgülər apararaq bu sintaktik struktur fərqli-liyini ortaya qoymaq mümkündür. Məsələn;

/Payızın zəhlətökən yağışının içində/ maşınla küçələri ələk-vələk etdik,/ siqaret çəkə-çəkə susduq,/ danışmaq lazım gələndə isə/ razdionun dalğalarını gəzdik,/ yolboyu düzölmüş evlərin/ bir çərək işığında görünən pəncərələrinin o üzündə tütünən,/ televizora baxan adamların/ maşının sürətilə ötüb keçən ani görümlərinə baxdıq// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 203). Cümləsi hər biri ayrılıqda semantik yönümdən nisbi fikir bitkinliyi bildirən doqquz sintaqma ayrılmışdır. Söz tutumlarına görə bu sintaqmlar müxtəlifdir. Belə ki, birinci, ikinci və dördüncü sintaqmlar dörd sözdən, üçüncü, beşinci, altıncı və səkkizinci sintaqmlar üç sözdən, yeddinci sintaqm səkkiz sözdən, doqquzuncu sintaqm isə yeddi sözdən ibarətdir.

Nümunədə ayrılan sintaqmların hər birinin özünəməxsus sintaktik strukturu olması aydın görünür. Bunu əyani şəkildə diqqətə çatdırmaq üçün cümlədən götürülmüş üç sintaqmın sintaktik strukturunu aydınlaşdıraraq: “radionun dalğalarını gəzdik”, “danışmaq lazım gələndə isə” və “televizora baxan adamların”. “Radionun dalğaları” üçüncü növ təyini birləşməsidir, sintaqmın üçüncü üzvü olan “gəzdik” felinin məlum növündə şühudi keçmiş zamandadır. Digər bölgədəki üzvlər “danışmaq lazım gələndə isə” hissəciklə birlikdə feili bağlama tərkibi funksiyasında çıxış etmişdir. “Televizora baxan adamların” sintaqmında həm təyinedənlə təyin olunan arasındakı əlaqəni, həm də “televizora baxan” feli sifət tərkibi əmələ gətirdiyini görürük. “Adamların” qismi isə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfi kimi çıxış etmişdir (Edebiyyat Dünyası, 2016).

Beləliklə, bu təhlildən məlum olur ki, sintaqmın sintaktik strukturu başqa dil vahidlərinin sintaktik strukturundan seçilir. Sintaqmlar danışmaq prosesi ilə bağlı olduğu üçün onların leksik tərkibi fərqli faktorlarla əlaqədar ola bilər. Bu faktorlara xitablar, ara sözlər və ara cümlələri göstərmək məqsəduyğun olar. Bu sintaktik vahidlər həmişə sintaqm kimi tələffüz edilir. Məsələn; “/Cavan oğlan/, tanımadığın adam haqqında heç vaxt pis düşünmə//” (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 266); “/Son vaxtlar ağrıyır./ deyəsən./ serozdan şübhələnir./ amma həkimə getməyə də ürək eləmir//”; “/Doğrudan da/ mağazaya təzə kitablar gətirmişdilər//” (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 196); “/Özünü səhnədə təsəvvür etdi./ elə bil/ dekorasiyaların arasında da durub öz rollarını oynayırdılar//” (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 197); /Gecdi/ çox gecdi./ yaqın taksi şoferi də bu saat gedib yatacaq./ sabah, ya da biri gün onu, daha doğrusu./ onları xatırlayacaq./ sonrakı gün şəhərdə rastlaşdığı min-min adamın sifətini yadımdan çıxaran kimi/ onları da unudacaq// (Seyidov, 1992, p. 67); /Deyilənə görə./ o kənddə bazar var/ və bizim kəndin adamları da ora qoyun./ inək satmağa gedir// (Axundov & Məmmədov, 1966, p. 243).

Tədqiqatlar zamanı belə bir məqamla qarşılaşa bilərik ki, sadalanan bütün kateqoriyalar sintaqm yaradırmı? Prof. Y.Seyidovun fikrincə, “sintaqm sözlərin əlaqəsindən, formasından asılı olmayaraq, nitqdə pauza ilə ayrılan hissələr olduğuna görə çox müxtəlif formalarda meydana çıxır” (Ağayeva, 1975, p. 78).

Dilçi alimin mülahizələrindən məlum olur ki, sintaqm heç də sadalanan kateqoriyalarla eyniləşdirilmir və həmin halda da müxtəlif kateqoriya olaraq qalır. Bu ortaq xüsusiyyəti fərqləndirmək üçün o, hecalarla sözlərin hecalara bölünməsinə müqayisə edir. Heca bir halda səsə, bir halda sözə, başqa halda şəkilçiyə uyğun gələ bildiyi halda, sintaqm da nitqin deyilişi zamanı ayrılan hissəsi olub, sözə, söz birləşməsinə, cümləyə uyğun gələ bilər. Hecanı səs, söz, şəkilçi ilə eyniləşdirə bilmədiyimiz kimi, sintaqm da söz, söz birləşməsi və cümlə ilə eyniləşdirilə bilməz. Danışmaq prosesi ilə əlaqəli olan bu vahidlər kontekst və situasiya ilə bağlı olduğundan müvəqqəti xarakterli olur və cümlədə sintaqmın sərhədi məna və məqsəddən asılı olaraq dəyişir. Bu, sintaqmın ayrımlarının qanunauyğunluqlarını inkar etmir (Musayev, t.y., p. 79).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra vahidlər özündən əvvəl və sonra işlənən sözlərdən seçilmək üçün fərqli intonasiya ilə tələffüz edilərək fasilə ilə ayrılır. Xitablar, xüsusiləşmələr, ara sözlər, ara cümlələr nitq axını çərçivəsində özlərindən əvvəl və sonra işlənən sözlərdən müəyyən fasilə ilə ayrılır. Bununla da, göstərilən bu vahidlərin hər biri nitq prosesində müstəqil sintaqm kimi qərarlaşır. Məsələn, /Kamandar/ kəndə gedən yol budur/ dedi// (Seyidov, 1992, p. 41); /Xalaoğlu./ qız görmüübsənmi/ nə gözünü bərəldirsən/? (Seyidov, 1992, p. 43) və s.

Göstərilən cümlələrdə sintaqmatik bölünməni göstərən fasilələrin olması vacibdir. Belə zəruri fasilələr mürəkkəb cümlənin komponentləri və həmcins üzvlər arasında da özünü göstərir. Məsələn:

1. /Kino davalıydı, adamlar maraqlı dolu gözlərini ekrana zilləmişdilər, amma onun müharibəyə, faşist mundiri geymiş artistlərə baxmağa heç həvəsi yox idi/ (Seyidov, 1992, p. 195).
 2. /Hiss etdi ki, bu bayram yad adamın sevinci kimi /ondan kənar qalır, sonacan əriyib özünü ola bilmir// (Seyidov, 1992, p. 200).
 3. /Bu yad şəhərdə oturub-durmağa adam olmadığından/ aradabir görüşür, pivə, çay içir, laqırtı vurur, bir-birimizə lətifələr danışır gülürdük// (Seyidov, 1992).
 4. /Qara araqçılıq kişi/ səbətəki alma və şaftalını/ bura gəlmiş arvadlarla/ arpayaya, buğdaya, qarğıdalıya dəyişirdi// (Seyidov, 1992).
 5. /Adamlar bir-birinə dedilər ki, ey dadi-bidad, ey dili qafil, biz niyə fil qulağında yatıb qalmışıq, bəlkə o kiməsə, yuxarılara ərizə, material, danos yazır, ayağımızın altını qazır// (Seyidov, 1992, p. 64).
 6. /Redaksiyada işləyən xanımlar fikirləşirdilər ki, korrektor təmiz geydirəsən, üzünü qırxdırasan, gözəl-göyçək oğlan olar// (Seyidov, 1992, p. 85).
- Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, sintaqmların sintaktik quruluşu müxtəlif xarakterə malikdir.

Nəticə

Sadalanmış bütün kateqoriyalar sintaqm yaratmır. Digər sintaktik vahidlərin hər birinin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə işlənmə yeri var. Sintaqmın fasilə, intonasiya kimi nitq vahidlərinin təzahürü nəticəsində var ola bilməsi onu bu vahidlərlə eyniləşdirmir. Xüsusiləşmə, xitab, ara sözlər bizə kontekstdə sintaqmı xatırladan kateqoriyalardır, onun dərk olunmasında bilavasitə rol oynayırlar.

Hər şeydən əvvəl danışmaq prosesi ilə bağlı olan sintaqmın leksik tərkibi müxtəlif faktorlarla əlaqəli şəkildə üzə çıxır. Xitablar, ara sözlər və ara cümlələr kimi sintaktik vahidləri bu faktorlara aid edə bilərik. Bir sözlə, bəzi mənbələrdə fonetik, sintaktik vahid kimi tədqiq edilən sintaqm, şifahi nitqin təzahürü olaraq yazılı dildə dil vahidlərinin köməyi ilə öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Abakumov, S. I. (1942). *Sovremennyy russkiy literaturnyy yazık* (pp. 119–235).
2. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., & Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Şərq-Qərb*.
3. Ağayeva, F. (1975). *Şifahi nitqin sintaksisi*. Maarif.
4. Ağayeva, F. (1978). *Azərbaycan dilinin intonasiyası*. API.
5. Axundov, A. (1984). *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Maarif.
6. Axundov, A., & Məmmədov, N. (1966). *Dilçiliyə giriş*. Maarif.
7. Azkurs.org. (t.y.). *Terminologiya məsələləri*. <http://www.azkurs.org/terminologiya-meseleleri-2.html?page=8>
8. Edebiyyat Dünyası. (2016). *Fonetika proqramı*. <https://edebiyyatdunyasi.files.wordpress.com/2016/fonetika-proqram.pdf>
9. Əlləzoğlu, E. (2013). *Hekayələr*. Qanun.
10. Kazımov, Q. (2008). *Seçilmiş əsərləri* (Cild 5). Nurlan.
11. Musayev, M. (t.y.). *KP_4*. https://mehmanmusayev.com/pdf/kp_4.pdf
12. Reformatskiy, A. A. (1955). *Vvedeniye v yazıkoznaniye*. Uchpedgiz.
13. Seyidov, Y. (1992). *Azərbaycan dilində söz birləşmələri*. BDU Nəşriyyatı.
14. Vinogradov, V. V. (1975). *Izbrannyye trudy. Issledovaniya po russkoy grammatike*. Nauka.
15. Zinder, L. R. (1979). *Obshchaya fonetika*. Vysshaya shkola.

Daxil oldu: 06.05.2025

Qəbul edildi: 05.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/99-102>

Gülxanım Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-7311-4647>
gulkhanimabbasova@gmail.com

Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarının Azərbaycanda tətbiqi

Xülasə

Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları təhsil sahəsinə aid olub, beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədqiqatlardır. Bu proqramlar dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil alan şagird və tələbələrin bacarıq və biliklərini ölçməyə imkan verir. Proqramlar qlobal standartlar və beynəlxalq normalar əsasında həyata keçirilir. Qiymətləndirmə proqramları yalnız təhsil alanların nəticələrini, nailiyyətlərini ölçməklə kifayətlənmir, eyni zamanda ölkələrin təhsil sisteminin ümumi vəziyyəti haqqında məlumat verir, çatışan və çatışmayan tərəflərini, effektivliyini müəyyənləşdirir, nəticəlilyini ölçür. Nəticə etibarilə, ölkələr təhsil siyasətinin zəif tərəflərini aşkara çıxara və təkmilləşdirmə sahəsində səmərəli inkişaf strategiyaları müəyyənləşdirə bilər.

Proqramların əsas diqqət sahəsi müxtəlif ola bilər. Buraya şagirdlərin tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarığı, dərslər zamanı öyrəndiklərini real həyatda tətbiq etmə bacarığı, analitik düşünmə bacarığı və s. daxil ola bilər.

Günümüzdə dünyanın 80-ə yaxın ölkəsində beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları tətbiq olunur. Azərbaycan da uzun illərdir bu proqramlardan istifadə edən ölkələr sırasındadır və bu sayədə ölkədə daxilində təbiət elmləri, riyaziyyat, yazı və oxu savadlılığı, rəqəmsal bacarıqlar yoxlanılır (Təhsil Nazirliyi, 2023).

Açar sözlər: *beynəlxalq qiymətləndirmə, təhsil sistemi, şagird bacarıqları, PISA/TIMSS/PIRLS, akademik nailiyyət*

Gulkhanim Abbasova
Azerbaijan University of Languages
Master student
<https://orcid.org/0009-0004-7311-4647>
gulkhanimabbasova@gmail.com

Implementation of International Assessment Programs in Azerbaijan

Abstract

International assessment programs are related to the field of education and are conducted as research on a global scale. These programs enable the measurement of knowledge and skills of students and learners in various countries around the world. They are implemented based on global standards and international norms. Assessment programs do not only measure the results and achievements of learners, but also provide information about the overall condition of a country's education system, highlighting its strengths and weaknesses and evaluating its effectiveness and efficiency. As a result, countries can identify the weak points in their education policies and determine effective strategies for improvement. The main focus areas of these programs may vary, including students' critical thinking and problem-solving skills, the ability to apply learned knowledge in real-life situations, analytical thinking, and more.

Currently, international assessment programs are applied in nearly 70 countries worldwide. Azerbaijan is also among the countries that have long participated in these programs, which allows

for the evaluation of students' competencies in science, mathematics, literacy and reading skills, as well as digital skills within the country.

Keywords: *international assessment, education system, student skills, PISA/TIMSS/PIRLS, academic achievement*

Giriş

Son illərdə (təxminən 1960-cı illərdən başlayaraq) müxtəlif ölkələrin həm təhsil modelini araşdırmaq, təhlil etmək və müqayisə etmək üçün, həm də şagirdlərin tədris nəticələrini, intellektual imkanlarını, anlayış və vərdişlərini yoxlamaq üçün qiymətləndirmə proqramları mühüm bir alətə çevrilmişdir. Bu proqramlar şagirdlərin məktəbdə qazandıqları bilik, bacarıq və öyrənmə nəticələrini əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlar əsasında qiymətləndirir. Məsələn, oxu savadlılığını yoxlayan zaman “oxuyub-anlamaq, fikir bildirmək, nəticə çıxarmaq”; riyaziyyat üzrə isə “sadə hesab vərdişləri, problem (məsələ) həll etmə, məntiqi ardıcılıq” və s. bacarıqlar ölçülür (Brookhart, 2018).

Təhsil sahəsi üzrə ən geniş yayılmış qiymətləndirmə proqramlarına PISA, TIMSS, PIRLS aiddir. PISA 15 yaşlı şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri sahəsindəki bacarıqlarını, TIMSS 4-cü və 8-ci sinif şagirdlərinin riyaziyyat və təbiət elmlərində nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini, PIRLS isə 4-cü sinif şagirdləri arasında (ibtidai sinif savadlılığı) oxuyub-anlama bacarıqlarını ölçmək üçün istifadə olunur. Bunlardan əlavə olaraq, şagirdlərdə kompüter və informasiya savadlılığını ölçmək üçün ICILS, müəllimlər və digər məktəb heyətindən infrastruktur, tədris şəraiti, resurslar haqqında məlumat almaq üçün TALIS və s. qiymətləndirmə proqramları mövcuddur (White, 2017). Azərbaycan artıq bir neçə onillikdir ki, PISA, TIMSS və PIRLS kimi beynəlxalq proqramlarda iştirak edir, təhsil göstəricilərinin vəziyyətini, təhsilin keyfiyyətini real faktlar əsasında qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmələrdən alınan nəticələr əsasında ölkənin təhsil sahəsində islahatlar aparmış, tədris şəraitinin keyfiyyətinin artırılması üçün əsaslı addımlar atmış, müəllim hazırlığını təkmilləşdirmişdir (OECD, 2023).

Tədqiqat

PISA beynəlxalq qiymətləndirmə proqramı olub ilk dəfə 2000-ci ildə OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən yaradılmışdır. Bu proqram vasitəsilə bu gün dünyanın 80-dən çox ölkəsində 15 yaşına çatmış şagirdlərin riyaziyyat, oxu savadlığı, təbiət fənləri üzrə məktəbdə qazandıqları bilik və bacarıqları real həyatda istifadə edə bilmə qabiliyyətləri ölçülür. Proqram çərçivəsində qiymətləndirmə hər üç ildən bir mütəmadi şəkildə həyata keçirilir. Qlobal miqyasda da çox geniş yayılmışdır, buna görə də ən güvənilən qiymətləndirmə vasitəsi hesab olunur. PISA qiymətləndirmə proqramının əsas məqsədi şagirdlərin sosial və iqtisadi həyata hazır olub-olmadığını öyrənmək üçün onların sahib olduqları bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsidir. Proqramın təşəbbüsü ilə icbari təhsilin sonuna yaxın oxu, riyaziyyat, təbiət elmləri üzrə hazırlanmış testlər əsasında şagirdlərin imtahanı keçirilir. Bununla onların bilik səviyyəsi və praktik tətbiqi yoxlanılır. İmtahan kompüter və ya yazılı formada həyata keçirilir. Əldə olunan nəticələr başqa ölkələrin nəticələri ilə müqayisə edilir, çatışan və çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirilir. Beləliklə, PISA nəticələri beynəlxalq səviyyədə təhsilin keyfiyyətini ölçməyə imkan verir. Zəif tərəflərin aradan qaldırılması, keyfiyyətin artırılması üçün tədbirlər görülür. Proqramda problem həll etmə bacarığı, yaradıcı düşünmə, məlumatı təhlil etmə və şərh etmə bacarığı, kritik düşünmə, praktiki bacarıqlar, məntiqi nəticə çıxarma kimi bacarıqlar qiymətləndirilir. PISA yalnız nəticələrə köklənmir. Eyni zamanda, şagirdlərin öyrənməyə qarşı olan münasibətini, motivasiyasına hansı amillərin təsir göstərdiyini də araşdırır (Mullis, Martin, Foy & Hooper, 2021).

İlk PISA qiymətləndirmə proqramına 2000-ci ildə 43 ölkə, ikinci qiymətləndirmə proqramına 2003-cü ildə 41 ölkə, üçüncü qiymətləndirməyə 2006-cı ildə 57 ölkə, dördüncü qiymətləndirməyə (2009–2010) isə 75 ölkə qoşulmuşdur. Ən son qiymətləndirmə 2018-ci ildə həyata keçirilmişdir və 81 ölkə iştirak etmişdir (Mullis & Martin, 2020).

Azərbaycan ilk dəfə 2009-cu ildə PISA qiymətləndirmə proqramında iştirak etmişdir və bu addım nəticəsində təhsil sistemini beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirir, güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və təhsil sahəsində islahatlar aparır. Qiymətləndirmə xüsusilə 9 və 10-cu sinif şagirdləri arasında aparılır. Qiymətləndirmədə iştirak edəcək şagirdlər təsadüfi üsulla və ölkənin hər regiondakı

məktəblərdən seçilməlidir. Belə ki, 2009-cu ildə alınan nəticələr səbəbindən (65 ölkə arasında 64-cü yerə çıxmışdır) Azərbaycan bu qiymətləndirmədən imtina etmişdi. Lakin 2018-ci ildə geri qoşulmuşdur (İ.Sultanova, 2018). 2025-ci ildə isə PISA 2025 qiymətləndirməsində iştirak edən 91 ölkə içərisində Azərbaycanda yer alır və 3500-dən çox şagird iştirak edir (Təhsil İnstitutu, PISA 2022).

TIMSS beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən qiymətləndirmə proqramlarından biri olub, 1995-ci ildən başlayaraq tətbiq olunur. Proqram Təhsil Nailiyyətlərinin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Assosiasiyasının əsas layihələrindəndir və Boston Kollecinin Beynəlxalq Tədqiqat Mərkəzi tərəfindən idarə olunur. Qiymətləndirmə 4-cü və 8-ci sinif şagirdləri arasında riyaziyyat və təbiət elmlərindən bilik və bacarıqları ölçməyə xidmət edir. Mütəmadi olaraq hər dörd ildən bir həyata keçirilir və suallar iştirak edən ölkə ilə əməkdaşlıq vasitəsilə hazırlanır (Wiliam, Fisher & Frey, 2019). Əldə olunan nəticələr vasitəsilə şagirdlərin riyazi bacarıqları və elmi bilikləri ölçülür və boşluqları doldurmaq üçün effektiv addımlar atılır. Qiymətləndirmə yazılı test və kompüter vasitəsilə aparılır. Bunlardan əlavə olaraq məktəb heyəti, yəni müəllimlər, digər şagirdlər, direktor və valideynlərlə sorğu aparılıb ətraflı məlumatlar toplanılır. Toplanılan məlumatlara şagirdlərin öyrənmə mühiti, motivasiya səviyyəsi, resursların vəziyyəti və s. daxildir. Proqramın əsas məqsədi təhsil sahəsinin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və təhsili beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqdır. 2019-cu ildə TIMSS ilk dəfə olaraq rəqəmsal platformaya keçid etmişdir. 2023-cü ildə isə kağız versiya ləğv olunaraq tamamilə kompüterləşdirilmişdir.

Azərbaycan ilk dəfə 2007-ci ildə TIMSS proqramına qoşulmuş və digər iştirakçılarla müqayisədə aşağı nəticə toplamışdır. Bundan sonra 2011, 2015, 2019-cu illərdə yenidən iştirak etmiş və göstəriciləri davamlı olaraq yüksəlmişdir. Bu illər ərzində ən yaxşı nəticəni 2019-cu ildə göstərmiş, 58 iştirakçı içərisində 28-ci yeri tutmuş və regionda birinci olmuşdur (Təhsil Nazirliyi, TIMSS 2019).

PIRLS Beynəlxalq Nailiyyətlərin Qiymətləndirilməsi Assosiasiyası tərəfindən hər 5 ildən bir həyata keçirilən qiymətləndirmə növüdür. Qiymətləndirmənin əsas məqsədi dördüncü sinif şagirdlərinin oxu bacarıqlarının beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsidir. *PIRLS* qiymətləndirmə layihəsi ilk dəfə 2001-ci ildə ABŞ-da tətbiq olunub. Daha sonra 2001, 2006, 2011, 2016, 2021-ci illərdə olmaqla, ümumilikdə beş dəfə keçirilib (White, 2017). Azərbaycanda isə ilk dəfə olaraq 2011-ci ildə bu layihədən istifadə edilib. 2011, 2016, 2021-ci illərdə 200-ə qədər məktəb iştirak etmişdir və nəticələri bir öncəkindən nisbətən yüksək olmuşdur (Təhsil Nazirliyi, PIRLS, 2016). Belə ki, *PIRLS* qiymətləndirmə proqramı şagirdlərin oxu savadlığına, oxuya olan münasibətini qiymətləndirməkdən əlavə olaraq məktəb mühiti, resurslar, tədris metodları, müəllimlərin şagirdlərlə olan münasibəti haqqında məlumat toplayır və təhsil sahəsinin inkişafı ilə bağlı tövsiyələr verə bilər. Bundan əlavə olaraq şagirdlərin mətni anlama, təhlil etmə bacarıqlarını ölçüb, müxtəlif ölkələrin nəticələri ilə müqayisə edir. Qiymətləndirmə ənənəvi və yaxud kompüter əsasında aparıla bilər. 2016-cı ildən başlayaraq isə Computer Based Test formatına keçid etmişdir (Frailone, Ainley & Schulz, 2020). Suallar açıq və qapalı tipli olub, daxilində müxtəlif janrlarda həm bədii üslubda, həm də informasiya xarakterli məlumatlar olur.

Nəticə

Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları beynəlxalq səviyyədə təhsilin səmərəliliyini, əhatəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Belə ki, bu proqramlar vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə şagirdlərin bilik və bacarıqları qiymətləndirilir və toplanan nəticələr bir-biri ilə müqayisə edilərək boşluqlar aşkarlanır. Qiymətləndirmə proqramları şagirdlərin istər oxuyub-anlama, təhlil etmə kimi bacarıqlarını, istərsə də riyaziyyat, təbiət elmləri kimi fənlərdən sahib olduqları bilikləri dəyərləndirir. Yalnız bununla kifayətlənməyib, məktəb mühiti, resurslar, müəllim hazırlığı, məktəb heyəti (şagirdlərə olan münasibəti) və s. dəyərləndirilir. Bütün bunlar imkan verir ki, proqramlardan istifadə edən ölkələr öz təhsil sistemlərinin güclü və zəif tərəflərini ortaya çıxarsın.

Hazırda dünyanın 80-dən çox ölkəsi beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarından istifadə edir. Azərbaycan da belə ölkələr siyahısına daxil olub, PISA, TIMSS, PIRLS kimi beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında iştirak edir. Əldə etdiyi nəticələr əsasında təhsil mühitinin keyfiyyəti, dərs metodları, müəllim hazırlığı haqqında məlumat alır. Mövcud olan boşluqları doldurmaq üçün isə in-

novativ tədris metodları, müəllim hazırlığı üçün xüsusi təlimlər tətbiq edir. Həmçinin qiymətləndirmə proqramları vasitəsilə gələcəkdə yaranacaq ehtiyaclar da proqnozlaşdırılır.

Belə bir nəticəyə gəlinir ki, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları həm təhsil sisteminin gücləndirilməsinə, keyfiyyətin artırılmasına, həm də şagirdlərdə 21-ci əsr bacarıqlarının formalaşdırılmasına mühüm töhfələr verir.

Ədəbiyyat

1. Brookhart, S. M. (2018). *Educational assessment of students* (8th ed.). Pearson.
2. Fraillon, J., Ainley, J., & Schulz, W. (2020). *ICILS 2018 international report*. IEA.
3. Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Foy, P., & Hooper, M. (2021). *TIMSS 2019 international results in mathematics and science*. TIMSS & PIRLS International Study Center.
4. Mullis, I. V. S., Martin, M. O., & Foy, P. (2020). *PIRLS 2016 international results in reading*. TIMSS & PIRLS International Study Center.
5. OECD. (2023). *PISA 2022 results: Country note – Azerbaijan*. OECD.
6. Schulz, W., Ainley, J., & Fraillon, J. (2018). *ICCS 2016 international report*. IEA.
7. Sultanova, İ. (2018). *Azərbaycan təhsilində qiymətləndirmə və qiymətləndirmə alətləri*. Təhsil İnstitutu.
8. Təhsil İnstitutu. (2022). *PISA 2022 – Azərbaycan üzrə xüsusi hesabat*. Təhsil İnstitutu.
9. Təhsil Nazirliyi. (2017). *PIRLS 2016 – Azərbaycan nəticələri*. Təhsil Nazirliyi.
10. Təhsil Nazirliyi. (2019). *TIMSS 2019 – Azərbaycan üzrə hesabat*. Təhsil Nazirliyi.
11. Təhsil Nazirliyi. (2023). *Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin pedaqoji əsasları*. Təhsil Nazirliyi.
12. White, P. J. T. (2017). *Meaningful and manageable program assessment*. Pearson.
13. Wiliam, D., Fisher, D., & Frey, N. (2019). *Student assessment: Better evidence, better decisions, better learning*. Corwin.

Daxil oldu: 20.04.2025

Qəbul edildi: 11.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/103-106>

Aydan Bünyatova
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-5556-6421>
aydan.bunyat@gmail.com

Bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində idman jurnalistikasının tədrisinin elmi-nəzəri əsasları

Xülasə

Bu məqalədə bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində idman jurnalistikasının tədrisinin elmi-nəzəri əsasları araşdırılır. Müasir dövrdə idmanın yalnız fiziki fəaliyyət deyil, həm də sosial, mədəni və informasiya müstəvisində önəm kəsb etməsi, idman jurnalistikasının inkişafını zəruri edir. İdman jurnalistikası idman hadisələrinin cəmiyyətə obyektiv, analitik və maarifləndirici formada çatdırılmasını təmin edir. Bununla yanaşı, idman jurnalistikasının tədrisi gənc mütəxəssislərin peşəkar hazırlığında mühüm rol oynayır. Tədrisin elmi-nəzəri əsasları idman fəlsəfəsi, pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinə əsaslanır. Araşdırmada idman jurnalistikasının tədrisinin metodoloji prinsipləri, təhsil proqramlarında tətbiq imkanları və təcrübəyə əsaslanan yanaşmalar geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: *bədən tərbiyəsi, idman, idman jurnalistikası, tədris, elmi-nəzəri əsaslar, pedaqoji yanaşma, kommunikasiya, sağlam həyat tərzi*

Aydan Bunyatova
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-5556-6421>
aydan.bunyat@gmail.com

Scientific and Theoretical Foundations of Teaching Sports Journalism in Various Fields of Physical Education and Sports

Abstract

This article examines the scientific and theoretical foundations of teaching sports journalism in various fields of physical education and sports. In the modern era, sports are not only a physical activity, but also hold great importance in social, cultural, and informational dimensions, which necessitates the development of sports journalism. Sports journalism ensures that sporting events are communicated to society in an objective, analytical, and educational manner. At the same time, the teaching of sports journalism plays a crucial role in the professional training of young specialists. The scientific and theoretical foundations of teaching are based on sports philosophy, pedagogy, psychology, and communication theories. The study analyzes the methodological principles of sports journalism education, its application in curricula, and practice-oriented approaches.

Keywords: *physical education, sports, sports journalism, teaching, scientific-theoretical foundations, pedagogical approach, communication, healthy lifestyle*

Giriş

Müasir dövrdə idman yalnız fiziki fəaliyyət və sağlamlıq amili kimi deyil, həm də sosial, mədəni, iqtisadi və informasiya müstəvisində böyük əhəmiyyət kəsb edən sahə kimi çıxış edir. İdmanın inkişafı və cəmiyyətə təsiri genişləndikcə, onun düzgün, obyektiv və peşəkar formada təbliğinə ehtiyac daha da artır. Bu baxımdan idman jurnalistikası xüsusi rola malikdir. İdman jurnalistikası yalnız idman hadisələrinin işıqlandırılması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda sağlam həyat tərzinin təşviqi,

gənclərin maarifləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və ölkənin beynəlxalq imicinin gücləndirilməsi baxımından mühüm funksiyalar daşıyır (Aliyev, 2020).

Bu gün qloballaşma şəraitində idmanla bağlı informasiyanın operativ və düzgün təqdim olunması, hadisələrin elmi-analitik şərh və cəmiyyətə təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi idman jurnalistikasının professional yanaşma əsasında öyrədilməsini zəruri edir. Xüsusilə də ali təhsil müəssisələrində idman jurnalistikasının tədrisi gələcək mütəxəssislərin peşəkar hazırlığında mühüm yer tutur. Tədrisin elmi-nəzəri əsasları pedaqogika, psixologiya, kommunikasiya nəzəriyyələri, idman fəlsəfəsi və sosial elmlərin digər sahələri ilə sıx bağlıdır.

Bu məqalədə bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində idman jurnalistikasının tədrisinin elmi-nəzəri əsasları təhlil olunacaq, onun metodoloji prinsipləri, tədris proqramlarında tətbiqi və praktiki əhəmiyyəti araşdırılacaq. Məqsəd idman jurnalistikasının yalnız media sahəsi üçün deyil, bütövlükdə idman və cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyətini ortaya qoymaqdır (Həsənova, 2018).

İdman jurnalistikası müasir informasiya mühitinin vacib istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu sahə idman hadisələrinin, turnirlərin, yarışların və idmançıların fəaliyyətinin ictimaiyyətə obyektiv və dəqiq şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. İdman jurnalistikasının mahiyyəti yalnız idman haqqında məlumat verməklə məhdudlaşmır, o həm də idmanın sosial-mədəni dəyərinin vurğulanmasına, sağlam həyat tərzinin təşviqinə və gənclərdə idmana marağın artırılmasına yönəlidir. Buna görə də idman jurnalistikası təkcə media fəaliyyəti kimi deyil, həm də cəmiyyətin maarifləndirilməsi baxımından mühüm vasitə kimi nəzərdən keçirilir (İsmayılova, 2021).

İdman jurnalistikasının tədrisi müxtəlif elmi istiqamətlərin və nəzəri yanaşmaların birgə tətbiqinə əsaslanır. Pedaqogika bu sahədə gələcək mütəxəssislərin sistemli şəkildə hazırlanmasına şərait yaradır, psixologiya jurnalistlərin obyektivlik, emosional sabitlik və kommunikasiya bacarıqlarını formalaşdırır, kommunikasiya nəzəriyyələri isə informasiyanın cəmiyyətə ötürülmə yollarını və ictimai rəyin formalaşmasında medianın rolunu izah edir. Eyni zamanda idman fəlsəfəsi və sosiologiyası idmanın sosial funksiyalarını, cəmiyyətə təsir mexanizmlərini və dəyərlər sistemindəki yerini açıqlayır. Bu baxımdan idman jurnalistikasının tədrisi yalnız praktiki bacarıqların mənimsədilməsi ilə kifayətlənmir, həm də geniş elmi-nəzəri bazaya söykənir (Həsənov, 2019).

Ali təhsil müəssisələrində idman jurnalistikasının tədrisi nəzəri biliklərlə yanaşı praktik məşğələlərlə dəstəklənməlidir. Tələbələrin idman tədbirlərində iştirak etməsi, reportajlar hazırlaması, məqalə və şərhlər yazması onların peşəkar bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu prosesdə müasir texnologiyaların, rəqəmsal platformaların, sosial medianın və multimedia vasitələrinin istifadəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma tədrisi daha dinamik, yaradıcı və effektiv edir (Smith, 2021).

Ümumilikdə, idman jurnalistikası yalnız idman hadisələrinin işıqlandırılması ilə kifayətlənmir, o həm də sosial-mədəni funksiyalar daşıyır. Cəmiyyətdə sağlam həyat tərzinin təbliği, gənclərin mənəvi dəyərlərə sadıq ruhda formalaşması, milli idman ənənələrinin qorunması və beynəlxalq miqyasda ölkənin idman sahəsindəki nailiyyətlərinin tanıtılması idman jurnalistikasının əsas funksiyaları sırasına daxildir. Bu baxımdan idman jurnalistikasının peşəkar şəkildə tədrisi həm idman sahəsinin inkişafına, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisinə əhəmiyyətli töhfələr verir (Miller & Davis, 2018).

Tədqiqat

İdman jurnalistikasının tədrisi müasir dövrdə yalnız jurnalistika ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün deyil, həm də bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər üçün əhəmiyyətlidir. Bunun səbəbi idman sahəsinin qloballaşma və rəqəmsallaşma fonunda daha geniş informasiya mübadiləsi tələb etməsidir. Hazırda idman hadisələri yalnız ənənəvi mediada deyil, sosial media, rəqəmsal platformalar və onlayn yayımlar vasitəsilə də ictimaiyyətə çatdırılır. Bu isə idman jurnalistikasının daha dinamik, operativ və innovativ yanaşmalarla inkişaf etməsini zəruri edir (Brown & Wilson, 2020).

Əlavə olaraq, idman jurnalistikasının tədrisi təkcə informasiya yaymaq bacarığını deyil, həm də etik prinsiplərin öyrədilməsini nəzərdə tutur. Peşəkar jurnalist idman hadisələrini təqdim edərkən qərəzsiz olmalı, idmançıların nüfuzunu qorumalı, milli-mənəvi dəyərləri nəzərə almalı və eyni zamanda beynəlxalq jurnalistika standartlarına riayət etməlidir (Kərimov, 2021).

Dünyada aparılan araşdırmalar göstərir ki, idman jurnalistikası tədris edilən ölkələrdə bu sahənin həm akademik, həm də praktiki inkişafı daha sürətli gedir. Məsələn, Avropa və Amerika universitetlərində idman jurnalistikası üzrə ixtisaslaşmış kursların tətbiqi gənc mütəxəssislərin media bazarında uğurla fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda da bu sahənin genişləndirilməsi və beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməsi vacib məsələlərdən biridir (Jones, 2019).

Ümumiyyətlə, idman jurnalistikasının tədrisinin gücləndirilməsi yalnız media peşəkarlığının artırılmasına deyil, həm də idmanın ictimai həyatdakı rolunun daha dərinlən anlaşılmasına, gənclərin sağlam həyat tərzinə istiqamətləndirilməsinə və milli idman ənənələrinin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir (Məmmədov, 2019).

Aparılan araşdırmalar və təqdim olunan təhlillər göstərir ki, idman jurnalistikasının bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində tədrisi müasir dövrdə mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır. İdman jurnalistikası yalnız idman hadisələrinin işıqlandırılması ilə kifayətlənmir, həm də ictimai rəyin formalaşdırılması, sağlam həyat tərzinin təşviqi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafına xidmət edən strateji bir sahədir. Bu səbəbdən onun elmi-nəzəri əsaslara söykənən peşəkar şəkildə tədrisi xüsusi aktualıq kəsb edir (Əliyev, 2020).

Tədris prosesində pedaqogika, psixologiya, kommunikasiya nəzəriyyələri və idman fəlsəfəsi kimi elmi sahələrin inteqrasiyası tələbələrin həm nəzəri biliklərinin, həm də praktiki bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Müasir tədris yanaşmaları, idman jurnalistikasının yalnız ənənəvi mediada deyil, həm də rəqəmsal platformalarda, sosial şəbəkələrdə və multimedia mühitində effektiv tətbiqini zəruri edir. Bu isə gənc mütəxəssislərin qlobal informasiya mühitinə daha sürətli uyğunlaşmasına imkan yaradır (Petrova, 2017).

Nəticələr həmçinin sübut edir ki, idman jurnalistikasının tədrisinin gücləndirilməsi idman sahəsinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına, gənclərin idmana marağının artırılmasına, cəmiyyətin sağlam həyat tərzinə istiqamətləndirilməsinə və milli idman ənənələrinin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsinə mühüm töhfə verir (Thompson, 2019).

Bütün bunlar göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi yalnız bir akademik fənn kimi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafını təmin edən kompleks bir fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu istiqamətdə aparılan işlərin davam etdirilməsi, beynəlxalq təcrübədən faydalanılması və tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması gələcək üçün mühüm zərurət kimi qarşıda dayanır (Hall, 2018).

Nəticə

Bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində idman jurnalistikasının tədrisi müasir dövrdə həm elmi, həm də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, idman jurnalistikası yalnız idman hadisələrinin ictimaiyyətə çatdırılması ilə kifayətlənmir, o, eyni zamanda sağlam həyat tərzinin təşviqinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və gənclərin idmana marağının artırılmasına xidmət edən strateji bir sahədir. Tədrisin elmi-nəzəri əsaslara söykənməsi tələbələrdə yalnız praktik bacarıqların formalaşmasına deyil, həm də onların peşəkar etik prinsiplərə riayət etməsinə şərait yaradır.

İdman jurnalistikasının tədrisi prosesində pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinin inteqrasiyası tələbələrin həm nəzəri biliklərini, həm də praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu, gənc mütəxəssislərin informasiya mühitinə tez uyğunlaşmasını təmin edir və onların media sahəsində peşəkar fəaliyyət göstərə bilməsini mümkün edir. Müasir dövrdə rəqəmsal platformaların, sosial medianın və multimedia vasitələrinin tədris prosesinə inteqrasiyası isə idman jurnalistikasını daha dinamik, operativ və innovativ edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, idman jurnalistikasının peşəkar tədrisi ölkələrdə bu sahənin həm akademik, həm də praktiki inkişafına böyük töhfə verir. Avropa və Amerika universitetlərində tətbiq olunan kurslar gənc mütəxəssislərin media bazarında uğurla fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratdığı kimi, Azərbaycanda da bu sahənin inkişaf etdirilməsi gənc kadrların hazırlanması və idmanın cəmiyyət həyatında rolunun gücləndirilməsi baxımından zəruridir.

Ümumilikdə, idman jurnalistikasının tədrisinin gücləndirilməsi yalnız media peşəkarlığının artırılmasına deyil, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafına xidmət edir. Tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, praktiki məşğələlərin intensivləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi gələcəkdə idman jurnalistikasının inkişafını təmin edəcək və gənc mütəxəssislərin peşəkar səviyyəsini daha da yüksəldəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, N. (2020). *İdman xəbərlərinin yayımında etik prinsiplər*. Elm və Təhsil.
2. Əliyev, R. (2020). *İdman və media: Azərbaycan təcrübəsi*. Nurlan.
3. Həsənov, M. (2019). *Azərbaycan jurnalistikasında idman medianın rolu*. Elm.
4. Həsənova, L. (2018). *Bədən tərbiyəsi və idmanda kommunikasiya*. Təhsil.
5. Kərimov, F. (2021). *İdman və sosial media: Azərbaycan nümunəsi*. Qanun.
6. İsmayılova, S. (2021). *Rəqəmsal platformalarda idman xəbərlərinin təhlili*. Nurlan.
7. Məmmədov, Ş. (2019). *İdman jurnalistikası və informasiya texnologiyaları*. Elm.
8. Brown, T., & Wilson, R. (2020). *Digital media and sports reporting*. Springer.
9. Hall, S. (2018). *Global trends in sports journalism education*. Palgrave.
10. Jones, A. (2019). *Ethics in sports journalism*. Oxford University Press.
11. Miller, K., & Davis, H. (2018). *Sports reporting and media literacy*. Pearson.
12. Petrova, I. (2017). *Media and sports communication in Eastern Europe*. Nauka.
13. Smith, J. (2021). *Sports journalism in the 21st century*. Routledge.
14. Thompson, P. (2019). *Interactive learning in sports journalism*. Routledge.

Daxil oldu: 19.05.2025

Qəbul edildi: 07.09.2025

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

Elnarə Rəhimli Etnodini münaqişələrin konseptual əsasları, mahıyyəti və təzahür formaları	7
Malahat Javanshirli The Role of Social Media Marketing in Global Economic Development.....	13
Djamila Mehdaoui, Mokhtaria Rahmani Speaking the Unspeakable through Counter-Memory and Historical Knowledge of Struggle to Lend Meaning to Silenced Histories and Identities	17
Tural Mehdiyev İqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsində işçi məmnunluğunun rolu və təsirləri.....	29
Mahmood Athar Azhar Türkiyə – Pakistan münasibətlərinin tarixi və müasir strateji tərəfdaşlıq	33
Belalem Mohamed Reasons of the Maliki School's Exceptional Prohibition Certain Financial Transactions and Contradictions and Oppositions Judgements and Effects as a Model	39
Nigar Gurbanzadeh Comparison of Traditional and Modern Marketing Approaches: Models Adapted for Education	51
Hamdadou Benamar, Larbi Bouamama, Bouslah Faiza Knowledge and Communication in Travel Writings During Epidemic and Disaster Crises in the Maghreb: A Reading of the Manuscript by AbūHāmid al-‘Arabī al-Mushrifī (d. 1895 CE).....	57
Rəna Xəlilbəyli İngilis dilində fellərin zamanlarının dəyişilmə tendensiyasının öyrədilməsi metodikası	69
Fazil Hümbətli İrəvanın dağıdılmış mədəni irsi: Abbas Mirzə Məscidinin siyasi və sosial əhəmiyyəti, tarixi dəyişiklikləri və yox olma prosesi.....	73
Sevda Ağayeva İngilis dili öyrənməsində pedaqoji psixologiyanın rolu	77
Bilal Abid The Language of Sports Media on El Heddaf TV about Sports Crises El Harrach-Rouissat match crisis as a model.....	81
Mehriban Hacızadə Video oyunları diskursunda ingilis dilinə xas dil xüsusiyyətləri	89
Gülgün Talıbzadə Sintaqm xüsusiləşmə kontekstində	94
Gülxanım Abbasova Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarının Azərbaycanada tətbiqi	99
Aydan Bünyatova Bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif sahələrində idman jurnalistikasının tədrisinin elmi-nəzəri əsasları	103

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.09.2025
Onlayn çap: 28.09.2025
Kağız çapı: 10.10.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 13,5 ç.v.
Sifariş: 87

Signed: 24.09.2025
Online publication: 28.09.2025
Paper printing: 10.10.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 13,5 p.s.
Order: 87

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evinə çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

